

חבוא

נכריז על מרי אזרחי. תתחילו לבנות את בתי הכלא כי כל הנוער שלנו יעדיף את הכלא ולא לשרת בשירות אזרחי (ח"כ חנין זועבי).¹

מבחינה מוסרית כאזרחים אנו מחויבים לעשות מאמצים להשתלב בחברה. שירות אזרחי הוא מהותי עבורנו. קל יותר להגיע להישגים כאשר אנו תורמים למדינה ולקהילה (נאאל זועבי, מנהל בית הספר היסודי בטמרה).²

חברת הכנסת לשעבר חנין זועבי ומנהל בית הספר נאאל זועבי מייצגים שני צדדים בדיון החריף המתקיים במגזר הערבי בישראל על השירות הלאומי-אזרחי. ח"כ זועבי מייצגת את עמדתה של המנהיגות הערבית, המתנגדת לשירות אזרחי של צעירים ערבים ומתייגת את המתנדבים כ"בוגדים" או כ"מצורעים". לטענת מנהיגות זו, שירות אזרחי הוא תכסיס שמפעילה ממשלת ישראל על מנת לגייס ערבים לצה"ל. מן העבר השני ניצב מנהל בית הספר בטמרה, המעודד את הצעירים במגזר להתנדב לשירות אזרחי כדי לתרום לקהילה ולמדינה, וכדי לקדם את הישגיהם האישיים.

דיון דומה מתקיים מזה זמן גם בתוך המגזר החרדי בישראל: גם שם איימו אישים מהמנהיגות הרבנית למלא את בתי הכלא אם הממשלה תיישם את החקיקה לגיוס בחורי הישיבות לשירות - אזרחי או צבאי. הם מתעקשים

1 כהן, 2013.

2 שעלאן, 2012.

כי מדיניות דחיית הגיוס לבחורי ישיבה, שהחלה בימיו של דוד בן-גוריון כראש הממשלה בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה, חייבת להימשך ללא שינוי, על אף העובדה שסך כל הרחיות הגיע כבר למספר עצום - 60,000 רחיות לשנה.

ניתן היה להניח שהאופציה של שירות אזרחי, כחלופה לשירות צבאי שעוקפת את הקשיים האידיאולוגיים שמציב בפניהם השירות בצבא, תתקבל בברכה אצל הערכים הישראליים והחרדים. במסגרת שירות אזרחי הערכים לא היו נדרשים להילחם בערכים אחרים - הן בגדה המערבית, הן בעזה, והן לאורך גבולות ישראל. את השירות אפשר היה לבצע בקהילותיהם שלהם, בתחומים של שירותי הבריאות, הרווחה והחינוך, הכבאות וההצלה, ושירותים אלו היו מפיקים תועלת רבה מהתנדבותם. באותה מידה השירות הלאומי אמור להביא תועלת גם לקהילות החרדיות, כחלופה לשירות הצבאי שלא זכה לתמיכה בקהילה זו, ואף נאסר במפורש על ידי מרבית הפוסקים החרדים - בין היתר גם בגלל סביבתו החילונית והמעורבת. את השירות האזרחי אפשר לבצע בתוך הקהילה החרדית, על ידי שיבוץ המתנדבים במקומות שירות התואמים את סגנון החיים החרדי ואת הגבולותיו. כמו כן, עם השלמת השירות המתנדבים היו זוכים לאותן זכויות והטבות שמקבלים חיילים ששירתו ביחידות לא קרביות בצבא.

עם זאת, נראה שגם המנהיגות הפוליטית הערבית וגם רבנים חרדים רבים התנגדו במהלך השנים - ועודם מתנגדים גם כיום - לשירות אזרחי, ופועלים להניא צעירים מהשתתפות בשירות. בישראל השירות למדינה המחייב מוגדר באופן מסורתי כשירות צבאי. חוק שירות הביטחון, אשר נחקק בשנת 1949, ייסד את "צבא העם", שאליו גויסו כל הגברים והנשים הצעירים הכשירים. בנוסף, גברים נדרשו לשרת במילואים עד גיל 54;³ כיום חובת השירות

3 למרות העובדה שחוק שירות המילואים אינו מבדיל בין גברים לנשים, עד אמצע שנות התשעים בדרך כלל לא נקראו נשים לשירות מילואים. החוק גם אפשר לחיילי מילואים ביחידה קרבית, בני 41 ומעלה, לשרת לשרת. בשנת 2008 נקבע גיל חדש להפסקת השירות הצבאי: גיל 40 לחיילים וגיל 45 לקצינים. כיום נשים רווקות נקראות בדרך כלל לשירות מילואים עד גיל 24, אך על פי חוק ניתן לקרוא להן למילואים עד גיל 38.

במילואים היא עד גיל 40. על צבא ההגנה לישראל הוטלו גם מטלות אזרחיות: חיילים שובצו בתפקידים בתחומי החינוך, הרווחה וקליטת עולים חדשים. השירות הצבאי הפך לטקס מעבר חובה עבור צעירים וצעירות ועבור עולים חדשים, ושימש אמצעי הכללה לכל מי שמצא מכנה משותף באתוס הציוני. לעומת זאת, עבור החרדים, שלא הזדהו עם אתוס זה, ובחרו ללמוד תורה במקום לשרת, ועבור הערבים הישראלים שהיו פטורים משירות, אי-שירות היה מכשול להשתלבותם במשק ובחברה הישראלית.⁴

כיום צעירים ישראלים רבים אינם משרתים בצבא מסיבות שונות. נתונים שצה"ל פרסם בשנת 2019 הראו שרק 69% מהגברים היהודים התגייסו לצה"ל, לעומת 77% מהגברים היהודים שהתגייסו בשנת 2005, ובין הנשים רק 56% התגייסו לצה"ל.⁵ אם מצרפים את הערבים למשוואה יוצא שרק 40% מהגברים ורק 33% מהנשים הישראליות משרתים בצבא. מציאות זו, שהחמירה בשנים האחרונות, עוררה מחאה מצד המשרתים כנגד מדיניות הגיוס של הממשלה, שנתפסה בעיניהם כמדיניות לא שוויונית ולא הוגנת בעליל.

בעשורים הראשונים של המדינה המחויבות האידיאולוגית לאידיאלים ציוניים והגאווה בשירות לאומה שימשו פיצוי על חוסר השוויון המובנה במדיניות הגיוס. חילונים ודתיים שהיו שותפים לאתוס לאומי-ממלכתי איתן האדירו את השירות הצבאי ואת התרומה למדינה. ערכים אלה קודמו בתוכניות הלימוד בבתי הספר הממלכתיים, באמצעי התקשורת ובתנועות נוער ציוניות. כ"אומה במדים" ישראל ראתה בשירות בצה"ל, "צבא העם" שלה, מרכיב חיוני של אזרחות טובה.

מחקרים על אודות השנים הראשונות לאחר הקמת המדינה תיארו כיצד שירות צבאי תרם לשילוב חברתי ויצר הון חברתי אצל אלו ששירתו בצה"ל.⁶ השירות יצר קשרים אמיצים בין חיילים - ותיקים ועולים חדשים, אשכנזים וספרדים - וסיפק למשרתים רשת קשרים שסייעה במציאת מקום עבודה לאחר השירות. לעיתים קרובות עברו הצבאי של מועמד לתפקיד מסוים או למשרה

4 לוי, 2007, עמ' 38-51.

5 אורלזורוב, 2019. להרחבה ראו: מלחי, 2021.

6 Roumani, 1979

מסוימת היה "כרטיס הכניסה" שלו למקום העבודה, ובהתאמה אלה שהודרו מהשירות, בייחוד החרדים והערבים, נותרו מאחור.

גם בנות דתיות הודרו מהשירות, על אף שהיו שותפות לאותו אתוס ציוני רפובליקני. חוק הביטחון משנת 1949 פטר בנות דתיות משירות צבאי על פי בקשתן. המפלגות הדתיות והחרדיות התעקשו כי הוראה זו תתקבל בחוק, אולם במקום לפטור את הבנות הדתיות מכל סוג של שירות, הכנסת העבירה באוגוסט 1953 חוק שירות לאומי, שחייב בנות דתיות לשרת שנתיים בשירות לאומי-אזרחי חלופי. חוק זה היה הניסיון הראשון לחוקק חלופה אזרחית לשירות הצבאי, וכפי שנראה בהמשך הספר - הניסיון לא צלח. הוא הצית את המאבק המשולהב הראשון על שירות לאומי-אזרחי בין המפלגות החילוניות בממשלה ובין המפלגות הדתיות והחרדיות, אשר ניצלו את כוחן הפוליטי להבטיח כי החוק לא ייושם. כאשר בשנת 1971 נוסדה תוכנית שירות לאומי בהתנדבות, היא נותרה מוגבלת לבנות דתיות בלבד, וחסומה בפני צעירים ממגזרים אחרים שקיבלו פטור או דחייה משירות צבאי.

כפי שנראה להלן, הדיון על אודות המיועדים לשירות ועל מסגרת השירות - אזרחית או צבאית, חובה לכול או בהתנדבות עבור חלקם - העסיק את קובעי המדיניות בישראל מאז הקמת המדינה ועד היום. הדיון על השירות שיקף את האתוס האזרחי השולט בכל תקופה ותקופה. בשנותיה הראשונות של המדינה שלט אתוס לאומי רפובליקני שהילל את השירות צבאי וראה בו זכות וחובה גם יחד. בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת השתנה האתוס בהדרגה לאתוס ליברלי, בייחוד אצל ישראלים חילונים בני הדור השני והשלישי (להקמת המדינה) ממעמד הביניים, אשר ייחסו חשיבות רבה יותר לערכים של שוויון וזכויות אדם ולערכים אינדיווידואליסטיים כגון קידום אישי והתפתחות אישית, ופחות למחויבות לכלל ולמדינה. בזירה הפוליטית, במקום האבות המייסדים הסוציאליסטים ממפא"י וממפ"ם ששלטו במדינה לפני קום המדינה ובעשורים הראשונים שלה, עלו לשלטון מנהיגים מהימין שעודדו כלכלה נאו-ליברלית ויוזמה חופשית. שינויים אלה באו לידי ביטוי גם בתחום המשפט. בית המשפט העליון (בג"ץ) נעשה יותר ליברלי ואקטיביסטי, ושם על דגלו את חשיבות ההגנה על זכויות הפרט וקידום השוויון בין האזרחים.

המעבר מ"אנחנו" ל"אני" בשיח הציבורי השפיע גם על תפיסת השירות של הדור הצעיר. להלן נראה כי שינוי האתוס הזה זימן קריאת תיגר על מדיניות צה"ל בדבר הענקת פטורים ודחיות שירות לאוכלוסיות שלמות. שינוי האתוס עורר שאלות לגבי ההוגנות של מדיניות הגיוס, ובייחוד את השאלה – "מדוע אלה אינם משרתים כמונו?". השאלה הופנתה בעיקר לאלפי הגברים החרדים שלא שירתו, אך גם לאזרחי הערבים של ישראל. בעיני ישראלים רבים מבני הדור השני והשלישי, השירות הצבאי נתפס יותר כ"עול" מאשר "זכות", ועל כן בעיניהם יש מקום לחלוקה שוויונית שלו בין כולם. השירות הלאומי-אזרחי הפך לחלופה מתבקשת: אם חרדים רבים וערבים אינם מתאימים לשירות צבאי, האם אין זה ראוי, על פי עקרון השוויון, שישרתו בשירות לאומי-אזרחי במקום זאת? ואם כן, מדוע שהשירות הלאומי-אזרחי יישאר פריווילגיה בלעדית של בנות דתיות? התביעה לשוויון בנטל הפכה להיות חלק מרכזי במצע הבחירות של מספר מפלגות שהבטיחו לשנות את מדיניות השירות הלאומי והגיוס לצה"ל אם הן יהיו בממשלה.

המעבר מתמיכה נרחבת בערכים רפובליקניים אל ערכים של שוויון אזרחי ושל אינדיווידואליזם מועצם, בא לידי ביטוי במעורבותו של בג"ץ במאמצים להרחיב את השירות הלאומי-אזרחי לקבוצות אוכלוסייה נוספות (לצד הבנות הדתיות), כגון בעלי פטור מצה"ל מטעמי בריאות או נכות, וכן בעתירות שהוגשו לבג"ץ על ידי אנשי מילואים ואחרים, אשר תקפו את חוקיותה של מדיניות דחיית השירות שאישרה הממשלה לבחורי ישיבות. מדיניות הדחייה הייתה מעוגנת במשך חמישים שנה בהסכמים פוליטיים שנכרתו בין מפלגות חילוניות למפלגות חרדיות, ועתה היא הובאה לפתחה של ביקורת בג"ץ, אשר קבע שאמת המידה הראויה היא יישום שוויוני של חוק שירות הביטחון. נראה שניסיונות שונים לתקן את החוק, שכללו גם הוראות לגבי שירות לאומי-אזרחי, לא עמדו בקריטריון השוויוניות ונפסלו על ידי בג"ץ. על רקע הפסילות התחדשו ונשנו המאבקים עם החרדים סביב גיבוש חוק שירות חדש.

לעומת הרוב המכריע של האזרחים היהודים שתמכו ושתומכים ברעיון שיש לחייב את כל אזרחי המדינה להעניק שירות כלשהו למדינה, הן המנהיגות הערבית והן החרדים דחו ודוחים כל יוזמה לחייב את צעירי קהילתם לשרת. הערכים מצביעים על מדיניות האפליה המושרשת של ממשלות ישראל

לדורותיהן נגד אזרחים ערבים, וטוענים שיש להקדים את שוויון הזכויות שלהם לפני שמטילים עליהם חובות אזרחיות. גם החרדים דוחים כל הצעה של שירות כזה או אחר, ומתעקשים להמשיך את מדיניות הדחייה לכל בחורי הישיבות וללא הגבלת זמן. הם רואים במסירותם ללימוד התורה את תרומתם הייחודית לרווחה הרוחנית והפיזית של האומה ולהגנת המדינה מפני הסכנות שמאיימות עליה.

התהוותם והשתנותם של תהליכי אזרחות, זהות ושילוב של אוכלוסיות שונות בישראל הן תת-הנושא השני של ספר זה. להלן נחקור נושא זה בעזרת בדיקה ממוקדת של המדיניות בנושא השירות הלאומי-אזרחי בישראל, כפי שזו התפתחה משנותיה הראשונות של המדינה ועד היום. הניתוח שלנו יתייחס לאתוס הדומיננטי שעמד ביסוד קבלת ההחלטות המדיניות בכל תקופה ותקופה, ולשאלה כיצד השפיע אתוס זה על קווי המדיניות שנקבעו. אנו נראה כי גם האתוס של אזרחות רפובליקנית וגם האתוס של אזרחות ליברלית לא הצליחו להביא לשילוב קבוצות המיעוט בתוך החברה הישראלית, וגם לא אפשרו לקבוצות מדיניות שירות הניתנת ליישום הלכה למעשה. במהלך הספר נציע כי מעבר אל אתוס קהילתני יותר, המכיר בהבדלים בין האזרחים ומכבד את חיבורם אל קהילותיהם, וכן יצירת מדיניות על פי אתוס זה, יגדילו את שיעור ההשתתפות של קבוצות המיעוט בשירות הלאומי-אזרחי וישפרו את שילובן במדינה. נציע שבמקום להתעלם מקבוצות המיעוט ולהדירן, כפי שאירע בתקופה שבה רווח האתוס הרפובליקני, או לכפות עליהן "להתחלק בעול" ("שוויון בנטל"), כפי שניסו לעשות בתקופה הנאו-ליברלית, גישה קהילתנית תעודד את קובעי המדיניות לגבש תוכנית שירות הכוללת את המיעוטים ובר כבוד מכבדת את שונותם. אין לדרוש מאף אחת משתי הקהילות הללו לנטוש את זהותה או לאמץ נרטיב ציוני בשם האורתודוקסיה הציונית, ואף אין לכפות עליהן לשרת בניגוד לרצונן, רק בשם השוויון. עם זאת, אין למנוע מקבוצות אלה את ההזדמנות לשרת ולצבור את הזכויות ואת ההטבות שמתקבלות בעקבות השירות. מדיניות שירות לאומי-אזרחי המעניקה אישור לשונות בין הקהילות תתרום לשילוב קבוצות מיעוט אלה בחברה הישראלית.

יש סימנים לכך שזרעי המעבר לקראת אתוס קהילתני כבר היכו שורש, אם כי השינוי מתרחש באיטיות. בין הראשונים שזיהו את הצורך בתהליך הזה היה

נשיא המדינה לשעבר, ראובן ריבלין, שבנאום פורץ דרך בכנס הרצליה 2015 אמר כי הגיעה השעה שישראלים יכירו "בסדר הישראלי החדש":

התהליכים הדמוגרפיים המעצבים מחדש את פניה של החברה הישראלית, יצרו למעשה "סדר ישראלי חדש": סדר שבו אין עוד רוב ברור ואין מיעוטים ברורים; סדר שבו החברה הישראלית מורכבת מארבעה מגזרים, ואם נרצה ארבעה "שכטים" מרכזיים, שונים מהותית אלה מאלה, שילכו ויתקרבו זה אל זה בגודלם; סדר שבו, אם נרצה ואם לאו, "מבנה הבעלות" על החברה הישראלית ומדינת ישראל משתנה לנגד עינינו.⁷

ריבלין קרא לישראלים להכיר בקיומו של "הסדר הישראלי החדש", ה"דורש מאיתנו היום לעבור מהתפיסה המקובלת של רוב ומיעוט, לתפיסה חדשה של שותפות בין המגזרים השונים בחברה הישראלית".⁸ אף על פי שבדבריו לא הזכיר את האתוס הקהילתני, למעשה הנשיא קרא לאמץ אתוס זה, אשר יכיר בשונות של הקהילות בישראל ובה בעת יאחד אותן כך שיוכלו ליצור שותפות ביניהן. כשנבחן להלן את הפוליטיקה של השירות הלאומי-אזרחי, נעקוב אחר השינויים באתוסים שהתקיימו בישראל לאורך הזמן. אנו נשאף להבין מדוע עורר נושא השירות הלאומי-אזרחי מחלוקת כה עזה ומדוע הפולמוס סביבו לא שכך עד היום במגזרים מסוימים. נבחן את הצעות החוק לקביעת תוכנית שירות לאומי-אזרחי, וננסה להסביר מדוע הן נדחו על ידי ממשלות ישראל השונות, למרות הצורך הממשי שלה במתנדבים. נשאל מדוע תוכנית השירות הלאומי, שנוסדה בשנת 1971, נותרה מוגבלת לבנות דתיות במשך כמעט שלושים שנה ולא הורחבה לקבוצות אוכלוסייה נוספות, אפילו לא לאלה שקיבלו פטור משירות צבאי בגלל מוגבלות פיזית. נבחן את הקשיים ואת האתגרים שעמדו ושומדים בפני קובעי המדיניות בבואם להקים שירות לאומי-אזרחי במגזר

7 "דברי נשיא המדינה בכנס הרצליה", 7 ביוני 2015, <https://www.runi.ac.il/media/xqfbmkg/rivlinsh15.pdf>

8 שם. וראו גם: ליס, 2015.

הערבי או החרדי, בייחוד לאור התנגדות מנהיגותה של כל אחת מהקהילות הללו. כמו כן, נראה כי למרות התנגדות זו יש גרעין של צעירים ערבים המשתתפים בשירות אזרחי, ואילו במגזר החרדי יש מספר קטן של צעירים שמשרתים בצבא ובתוכניות שירות אזרחי שהותאמו במיוחד לצורכיהם.

להלן נסקור בקצרה את מבנה הספר. בפרק הראשון נציג שלושה אתוסים של אזרחות - רפובליקני, ליברלי וקהילתני - כפי שהם התפתחו בהגות הפוליטית המערבית, ונדגים כיצד כל אחד מאלה בא לידי ביטוי בפוליטיקה הישראלית בתקופות שונות בתולדות המדינה. אנו נראה כיצד האתוס הרפובליקני היה מרכיב חשוב באזרחות הישראלית, וכיצד בשנים המכריעות של בניית האומה הניע ואיחד ישראלים ציוניים, חילוניים ודתיים, אך הדיר את החרדים ואת הערבים, אשר לא היו שותפים לאתוס זה. נסרטט את השינויים שחלו בישראל באמצע שנות השמונים ובשנות התשעים שעודדו אתוס אזרחי ליברלי יותר בתמיכת בג"ץ, אשר פעל לקידום ערכים ועקרונות ליברליים. ננסה להוכיח כי אתוס קהילתני עשוי להיות הולם יותר לישראל, משום שהוא יכיר בשונות ויכבד הבדלים בין קבוצות, ובה בעת יהיה מכליל ומשלב. תוכניות שירות אזרחי המבוססות על התנדבות ומותאמות במיוחד לצרכים ולתרבויות של קהילות שונות, עשויות לקדם מודל אזרחות חדשני זה.

בפרק השני נחקור את המושג "ממלכתיות" כפי שהציגו דוד בן-גוריון, ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, וכיצד מושג זה התבטא בשירות בצה"ל בשנים המכריעות של בניית המדינה. נתאר את היוזמה הראשונה של ממשלת ישראל, תחת מנהיגותו של בן-גוריון, להקים שירות לאומי אזרחי לבנות דתיות, שהיו פטורות משירות בצה"ל על פי חוק. יוזמה זו, אף שלכאורה הציגה אידיאלים רפובליקניים נעלים, השתרבבה בוויכוחים על פוליטיקה ודת באותן שנים ראשונות. נשאף להבין את מניעי המנהיגים הישראלים שהציעו חוק שירות לאומי ואת הסיבות להתנגדות העזה לו מצד המפלגות החרדיות והדתיות. שאלה נוספת ומסקרנת עוד יותר היא מדוע לא יושם החוק לאחר שאושר בשנת 1953, וגם בה נדון בפרק זה.

בפרק השלישי נתאר את ההתפתחויות שהביאו להקמת תוכנית שירות לאומי-אזרחי לבנות דתיות ואת הנסיבות הפוליטיות שהובילו להקמתה ושנוצרו בעקבותיה. ננסה להבין מדוע הוגבלה תוכנית זו לבנות דתיות בלבד ומדוע

התוכנית שאומצה נותרה על בסיס התנדבותי. נראה כיצד תוכנית זו הפכה להיות תוכנית הדגל של בנות דתיות וסמל למחויבותן לאתוס הרפובליקני, ונתאר את התחרות שיש לתוכנית זו כיום עם תוכניות חדשות ואטרקטיביות של צה"ל שנועדו לגייס בנות דתיות לשירות צבאי.

בפרק הרביעי נציג כיצד השירות הלאומי-אזרחי הורחב כך שנכללו בו בנים ובנות ששוחררו משירות בצה"ל: נוער עם מוגבלויות פיזיות ונפשיות, נוער עם צרכים מיוחדים, נוער בסיכון ונוער משכבות מוחלשות. אנו נראה שמאמציהם של בני הנוער הללו לשרת בצה"ל היו ביטוי מובהק למחויבותם לאידיאלים רפובליקניים, אך ההחלטה לפתוח את השירות הלאומי על מנת לכלול אותם הייתה מעוגנת באתוס הליברלי של שנות התשעים של המאה העשרים, אשר על פי פרשנות בג"ץ העצים את מקומם של השוויון ושל זכויות הפרט. מתן האפשרות לקבוצות אלה להשתלב בשירות לאומי-אזרחי היה צעד משמעותי בשילובן בחברה הישראלית בכללותה.

בפרק החמישי נתמקד בחברה החרדית, שרכים מבניה חיים בנפרד מחוץ לזרם המרכזי הישראלי. בתקופה הרפובליקנית התירה הממשלה למספר מוגבל של תלמידי ישיבות חרדים לדחות את שירותם הצבאי על מנת ללמוד תורה. מספר הדחיות עלה במידה ניכרת לאחר עליית מפלגת הליכוד לשלטון ולאחר שביטלה את הגבלת מספר דחיות השירות, בין השאר כי בתקופה זו גברה מאוד השפעתן הפוליטית של המפלגות החרדיות. נראה כיצד העלייה במספר הדחיות יצרה תחושת טינה אצל אלו שכן שירתו, בייחוד לאור שינוי האתוס בישראל באותם ימים - מאתוס רפובליקני לאתוס ליברלי. נציג כיצד בג"ץ הגיב לעתירות של אנשי מילואים נגד מדיניות דחיית הגיוס הקיימת, וכן לחקיקה בנושא הגיוס שנקבעה בכנסת בעקבות מדיניות זו. נבחן את היוזמות ואת המאמצים לחוקק חוק גיוס וחוק שירות אזרחי שיהיו הוגנים ומקובלים בעיני החרדים, וכך בכך יעמדו באמות המידה של ההגינות ושל השוויון שקבע בג"ץ. לבסוף, נבחן אם השירות האזרחי, כפי שהוא מיושם כיום, מחמיץ למעשה הזדמנות לשפר את תנאי החיים בקהילה החרדית ולשלב חרדים בחברה הישראלית.

בפרק השישי והאחרון נפנה את תשומת ליבנו לקהילה הערבית בישראל ונבחן את עמדותיה בנושא השירות הלאומי-אזרחי. למרות ההצעות הרבות

שהועלו בכנסת במהלך השנים לגבי שירות אזרחי למגזר הערבי, הנושא נותר תיאורטי בעיקרו עד שנת 2007, כיוון שעד אז הוגבל למעשה השירות הלאומי-אזרחי לנוער יהודי. נסקור את ההצעות המרובות של ועדות ממשלתיות ושל חברי כנסת להנהיג שירות לאומי-אזרחי במגזר הערבי, ונסביר מדוע הצעות אלה לא אומצו. הקמת מסלול נפרד למתנדבים ערבים במנהלת השירות הלאומי-אזרחי בשנת 2007 הציתה דיון לוהט ומתמשך בקהילה הערבית על השירות הלאומי-אזרחי - בדיון זה עמדתה של המנהיגות הפוליטית הערבית הייתה חד-משמעית נגד השירות. אנו נראה כי למרות העלייה המתמדת במספר בני הנוער הערבים שמתנדבים לשירות אזרחי, עדיין מדובר במיעוט. ננסה להראות כי גישה קהילתנית לשירות תהיה אמצעי לפיתוח מוכנות להשתתפות פעילה יותר של האזרחים הערבים, תשפר את שירותי החינוך והשירותים החברתיים בקהילות הערביות, ותעודד שילוב נרחב יותר של הערבים בחברה הישראלית.

בפרק הסיכום נעריך את השינויים שהתרחשו במדיניות השירות הלאומי-אזרחי בישראל לאורך הזמן, ובעיקר נתמקד בשאלה: האם אימוץ גישה קהילתנית יותר כלפי השירות יוכל לתרום לשותפות גדולה יותר בין הקהילות הנפרדות והמגוונות של ישראל? אין ספק שלשירות הצבאי יש עדיפות עליונה בישראל - כל עוד עומדים בפניה צורכי ביטחון משמעותיים. גם היום העלאת הצעה לגיוס חובה של ערבים לשירות צבאי תעורר התנגדות קשה ואף מרי אזרחי, והוא הדין לגבי גיוס תלמידי הישיבות בכפייה, אך אפשר ואף רצוי להציע לקהילות אלה הזדמנויות אחרות לתרום לקהילותיהן בפרט ולחברה הישראלית בכלל. כפי שנראה במהלך הספר, שירות לאומי-אזרחי הוא אחת ההזדמנויות לכך - הוא ייטיב הן עם המתנדבים והן עם קהילותיהם, ובסופו של דבר יחזק ויעצים את האומה כולה.

אתוסים שונים של אזרחות: מודל רפובליקני, ליברלי וקהילתני

שירות לאומי-אזרחי הוא אחד האופנים שבהם בני נוער תורמים למדינתם ולחברתם. בני נוער מתנדבים פועלים למען אחרים ומעניקים להם מזמנם ללא שכר או תגמול, כדי לשפר את החברה שבה הם חיים. כיום רוב מדינות המערב אינן מחייבות את בני הנוער שלהן להתגייס לשירות צבאי או אזרחי, אך הן כן מעודדות התנדבות במסגרת צבאית או אזרחית. צבא המורכב ממתנדבים שומר על הביטחון הלאומי, ומדינות רבות מעדיפות להחזיק צבא קטן ומקצועי במקום גיוס כללי. החלופה לשירות צבאי היא שירות מחוץ למסגרת צבאית, כלומר שירות לאומי-אזרחי. תוכניות שירות אזרחיות מספקות שירותים ציבוריים שהמדינה אינה מסוגלת לספק לאזרחיה בזמינות או באיכות הנדרשת בגלל כשלי השוק החופשי או אילוצי תקציב ממשלתיים, וכך הן פועלות לצמצום הפערים בתחומים אזרחיים שונים.

אין להמעיט בחשיבותה האזרחית של ההתנדבות. מחקרים הראו כי לצד התועלות החברתיות והכלכליות לחברה מתרומתם של מתנדבים בתחומים רבים – החל בתחומי החינוך, הבריאות והרווחה, וכלה בתחומי השיטור, כיבוי האש וההגנה על הסביבה – המדינה זוכה כך לאזרחים שמעורבותם האזרחית מוגברת.¹ בדרך כלל למתנדבים יש מודעות פוליטית רבה יותר, ועל פי רוב גם רמת הדאגה שלהם לחברה גבוהה יותר. הם נוטים לעסוק במיזמים חברתיים

1 Gal et al., 2003. וראו גם: Wu, 2011

בקהילותיהם לאורך כל חייהם, וכן להיות פעילים פוליטית. במילים אחרות, להתנדבות בשירות האזרחי יש השפעה חיובית על אופייה ועל איכותה של האזרחות. יתרה מזו, ההתנדבות תורמת גם לשילוב חברתי ויוצרת "הון חברתי מגשר", כלשונו של רוברט פוטנם,² בייחוד במצבים שבהם המתנדבים וקהלי היעד של פעילותם הם מקבוצות ומקהילות אתניות שונות.³

מהות האזרחות ואופיו של הקשר בין המדינה לאזרח העסיקו הוגים שונים בתחומי המחשבה המדינית, מאריסטו ועד ת"ה מרשל, וגם תיאורטיקנים בני ימינו כגון ג'ון רולס, פיליפ פטי, מייקל וולצר ומייקל סנדל עסקו בכך. במאות האחרונות השתנה המושג "אזרחות" ולבש צורות שונות במקומות שונים. עם הזמן השתנו הציפיות של האזרחים ממדינתם, וכן הזכויות שמוענקות לאזרחים והמחויבויות שנדרשות מהם.

הסוגיה של זכויות אזרחיות, הן של היחיד והן של קבוצת אזרחים מסוימת, והדיון הנלווה על אודות התחייבויותיו של האזרח למדינה, הם רלוונטיים לניתוח השירות האזרחי בישראל שיוצג להלן. ניתוח זה יתבצע לאור שלושה מודלים תיאורטיים של אזרחות: מודל רפובליקני, ליברלי וקהילתני (קומוניטריזם). כדי להבין את התפתחותה של מדיניות השירות האזרחי כמרכיב של האזרחות, דיוננו יתמקד במודלים אלו ובאופן השתקפותם ביחסים שבין המדינה לאזרחיה בתקופות שונות בתולדות מדינת ישראל.

אזרחות רפובליקנית קלאסית

את דיוננו נפתח בהצגת האזרחות הרפובליקנית הקלאסית, ששורשיה ביוון העתיקה ובכתביו של אריסטו. אריסטו התייחס לאדם כאל יצור פוליטי, התלוי בבני אדם אחרים כדי להקים ממשל טוב להגנה על חירותו. ממשל מוקם על ידי הקהילה ומחבר בין חבריה, היוצרים יחד מערכת פוליטית משותפת. בבסיס הגותו של אריסטו עומדת המדינה, אשר תכליתה לקדם את טובת כלל אזרחיה.

Putnam, 2000, p. 19 2

Wu, 2011 3

כמו כן, אחריותם של האזרחים היא להיות שותפים פעילים בהגנה על המדינה ועל חייה האזרחיים, כדי להגן על הכלל ולקדם את טובתו. לשלטון החוק יש חשיבות עליינה במדינה הרפובליקנית, כי רק תחת מערכת חוקים ואכיפה קפדנית יכול הפרט להיות באמת חופשי ומוגן מפני דיכוי בידי אחרים.⁴

כדי שבני אדם יחוקקו את החוקים שמשרתים את טובת הכלל, וכדי שאלה ייאכפו הלכה למעשה, יש לחנך אותם להבין את משמעותם ואת חשיבותם. על פי אריסטו, האזרח האידיאלי הוא אדם המשתתף בקבלת ההחלטות המשותפת על הדרכים שבהן ניתן להשיג את טובת הכלל, ומכהן במשרות ציבוריות ומגן על עיר המדינה שלו מפני אויביה. עבור האזרח הרפובליקני, המאמץ להבטיח את טובת הכלל נעלה יותר מן המאמץ להבטיח את טובתו האישית.⁵

על פי תיאוריו של אריסטו, טובת הכלל היא מטרה נעלה יותר מהישרדות גרידא או מחיים בצוותא – פירושה לחיות חיים טובים. יעד הקמתה של קהילה פוליטית הוא יצירת קהילה ערכית, המקיימת פעילות ערכית משותפת. תכליתה ליצור חיים טובים לכל חברי הקהילה.⁶ לכן, השליט האידיאלי מכוון את עשייתו לטובת אזרחיו. עם זאת, כדי להבטיח ששליטים יקדמו את טובת האזרחים ולא את טובתם האישית האנוכית, חובה על האזרחים להשתתף בדיונים פוליטיים ויש לאפשר להם לשרת במשרות ציבוריות. בהקשר זה חשוב לציין שעבדים ותושבי חוץ לא נכללו במושג "טובת הכלל" אצל אריסטו.⁷

רעיונות רפובליקניים דומים באו לידי ביטוי בכתביו של קיקרו, התיאורטיקן הגדול של הרפובליקניזם בתקופת הרפובליקה הרומית. כתביו של קיקרו התמקדו במסורות הפוליטיות של הרפובליקה הרומית ובמוסריותה. מטרתן הברורה הייתה להאדיר ולהעצים את האידיאל הרפובליקני, את רעיונותיו של קיקרו עצמו ואת פעולותיו הפוליטיות.⁸ על פי עדותו שלו, קיקרו הקדיש את כל כולו לחיים הציבוריים, ל"רפובליקה" (*res publica*), וכמו אריסטו לפניו

4 אריסטו, 2009, עמ' 28-29. וראו גם: Rosler, 2013

5 Morrison, 2013

6 אריסטו, 2009, עמ' 148-149. וראו גם: Morrison, 2013, p. 179

7 Horn, 2013, p. 238

8 Mitchell, 2001

גם הוא ציין את האידיאל של סגולה אזרחית (civic virtue), המעמידה את רווחת הקהילה הפוליטית לפני טובת היחיד: "אחרים נתבעים לסכן את חייהם, אחרים - את תהילתם ואת אהדת האזרחים כלפיהם. לפיכך אנו חייבים להיות מוכנים להעמיד את עצמנו בסכנה יותר מאשר את כלל הציבור, ולהילחם למען הכבוד והתהילה ביתר נכונות מאשר למען דברי תועלתם של אחרים".⁹ חובתו של האזרח היא להגן על הקהילה ולקדם את טובת הכלל, תמות המצויות בדבריהם של הוגים רפובליקנים לאורך הדורות.

במאה ה-16 דן גם ניקולו מקיאוולי בהרחבה בספרו "דיונים" על מקומה החשוב של מעורבות אזרחית בהגנה על הרפובליקה מפני מנהיגים מושחתים, המעדיפים את טובתם האישית על פני טובת הרפובליקה. כדי להיאבק בשחיתות, הרפובליקה חייבת להצמיח אזרחים בעלי סגולה אזרחית גבוהה, שיתחנכו לציית לחוק, לשרת את המדינה ולקדם את טובת הכלל. מקיאוולי ייעד תפקיד חשוב לאלה אשר "גם אינם שולטים ביהירות וגם אינם משרתים בכניעות", ולעומת זאת קבע שעל אלה שמקדמים את טובתם האישית על חשבון טובת הרפובליקה - כלומר המושחתים - יש להטיל עונשים כבדים.¹⁰

בעידן הנאורות במאה ה-18 פיתחו כמה הוגים, בעיקר ז'אן-ז'אק רוסו וג'יימס מדיסון, את הרעיון של האחריות הרפובליקנית כתולדה של ריבונות העם. רוסו הכיר בכך שאף על פי שבני אדם חייבים להיות חופשיים כתנאי מוקדם לשליטה עצמית, ולא כפופים לסמכות מלוכנית, הם עדיין יהיו תלויים זה בזה בבואם להקים שלטון עצמאי מיטבי ולכונן שלטון חוק. על פי רוסו, פירושו של המושג "חופש" הוא החופש לחיות על פי החוקים שהאדם קובע לעצמו, והשאלה היא כיצד ליצור את "צורת ההתאגדות המגינה והחוסה בכל הכוח המשותף על הגוף ועל הרכוש של כל אחד מהמתאגדים, ושכמסגרתה כל אחד המצטרף לכלל אינו מציית עם זאת אלא לעצמו ונותר חופשי כבעבר".¹¹ רוסו הטיל על כתפי האזרחים את האחריות הפוליטית לפעול למען קידום

9 קיקרו, 2003, עמ' 72.

10 Machiavelli, 1984, Book 1, Vol. 1, p. 58

11 רוסו, 2006, עמ' 58.

טובת הכלל ולשרש את השחיתות. בקבוצה שיתופית (קולקטיב) כזו, שבה האזרחים שולטים בעצמם, קבלת ההחלטות שלהם חייבת להתחשב בטובת הכלל או ב"רצון הכללי", כדי למנוע שחיתות. רוסו הודה בקושי לקבוע מהו "הרצון הכללי": "בשביל ללכת בעקבות רצון זה [הרצון הכללי] יש להכיר, ומעבר לכך להבחין בינו ובין הרצון הפרטי, הנובע מן העצמי. הבחנה זו תמיד קשה לעשותה, ורק המידה הנשגבת מכול יכולה להאיר עליה כראוי". לדבריו, גם על האזרחים מוטל לאמץ את "הרצון הכללי", שכן כאשר "אנשים מתפתים ללכת בעקבות אינטרסים פרטיים [...] הדיון הציבורי יהיה דבר אחד, והרצון הכללי יהיה דבר אחר לחלוטין".¹²

ג'יימס מדיסון, אדריכל החוקה האמריקאית ומנסח הניסיון הראשון להקמת ממשל רפובליקני מודרני, הגן על הרעיון הרפובליקני בכתביו בחיבור "הפדרליסט". בדומה לדעתו של רוסו, גם מדיסון סבר שממשל טוב נחשב זה שתמיד מחפש את טובת הכלל, אך בה בעת הוא חשש מהיווצרות סיעות שיחתרו תחת טובת הכלל, בשאיפתן לקדם את טובתן שלהן. הוא האמין בהקמת מערכת של בלמים ואיזונים שתמנע מבעלי אינטרסים צרים לנצל לרעה את הדמוקרטיה, בניגוד לרצון הכלל. הוא דגל בהענקת זכות בחירה לאזרחים כדי שיוכלו לבחור את נציגיהם, אך צמצם את השפעתה של בחירה זו באמצעות מערכת איזונים ובלמים שימנעו את עריצות הרוב. לפי מדיסון, כדי למנוע את השחתת הדמוקרטיה על ידי תשוקות ואינטרסים אנוכיים, דמוקרטיה ייצוגית חייבת להיות מבוקרת באמצעות מערכת של איזונים ובלמים, פדרליזם, הפרדת רשויות, ורשות מחוקקת המורכבת משני בתים נפרדים.¹³ במצבו האידיאלי ממשל ייצוגי אמור להעניק את סמכות קבלת ההחלטות לבעלי רוח ציבורית, אשר יפעלו לטובת הציבור – מצב שאינו מתקיים תמיד למעשה, כפי שמדיסון עצמו הודה. לכן, הוא הדגיש בדבריו את חשיבות חינוך האזרחים לסגולה אזרחית: "זו תהיה אשליה להניח שקיימת צורת משטר אשר תבטיח חירות או אושר, ללא ערכים מוסריים בעם".¹⁴

12 Rousseau, 1997, pp. 8-9. וראו גם: Maloy, 2005, pp. 243-244

13 המילטון, מדיסון וג'יי, 2001, עמ' 51.

14 Madison, 1977, Vol. 11, Chap. 13, Doc. 36

ההוגים הרפובליקנים במאה העשרים קישרו בין סגולה אזרחית לבין מושגים כגון "שלטון עצמי" וזכויות פוליטיות ואזרחיות. בחיבורו על האזרחות מתח ת"ה מרשל ביקורת על הדמוקרטיה המערבית בתקופתו, שבכואן להעצים את זכויות האזרח המעיטו בחשיבותן של החובות האזרחיות. לטענתו, אזרחות נכונה מחייבת איזון בין זכויות לחובות – זכויות פוליטיות וחברתיות חייבות להיות מלוות בחובות אזרחיות, הכוללות תשלום מיסים, שירות בצבא וחינוך הילדים כך שיגדלו להיות אזרחים נאמנים, יצרניים ומסורים לחברה.¹⁵ ובלשונו:

אם תובעים זכויות בשם האזרחות, אין מקום להתעלם מן החובות המקבילות לזכויות אלו. החובות הללו אינן דורשות מן האזרח להקריב את החופש האישי שלו, או לציית לכל דרישה של הממשלה מבלי להטיל בה ספק, אך הן כן מחייבות בהחלט שמעשיו של האזרח יתבצעו בהשראת תחושה של אחריות דינמית כלפי רווחת הקהילה כולה.¹⁶

גם מוריס ינוביץ בדיונו על מהות האזרחות הזכיר את הסינתזה בין זכויות לחובות אזרחיות אצל מרשל, והציע שהקמת מסגרת מוסרית, שבאמצעותה ניתן לקיים דמוקרטיה חברתית, מחייבת להגדיר בצורה ברורה את אותן חובות וזכויות. הוא הוסיף כי ברור ש"משטר דמוקרטי מתבסס באותה מידה על יישום מחויבות האזרחים, כפי שהוא מתבסס על מימוש זכויות אזרחיות ופוליטיות".¹⁷ מהות המחשבה הרפובליקנית לאורך הדורות משלבת אפוא בין חובות האזרחים לחובותיהם, ומרכיב חיוני בהגות זו הוא הצורך לכונן מוסדות פוליטיים שיבטיחו את שלטון החוק ויגנו מפני כוח פוליטי שרירותי.¹⁸ ההוגים הרפובליקנים הדגישו פעמים רבות את חשיבותו של ממשל טוב המיישם את הצורך להפריד בין רשויות השלטון למוסדותיו, כדי למנוע את השתלטותה של

15 מרשל גם מנה כחובה את האזרחות התעשייתית, הכוללת מיקוח קולקטיבי ויצירת הסכמים על ידי איגודים מקצועיים; ראו: Marshall, 1950, pp. 68-80. על תפיסת האזרחות במשנתו של מרשל, ראו: Janowitz, 1980, p. 7

Marshall, 1950, p. 41 16

Janowitz, 1980, p. 21 17

Pettit, 1997, p. 41 18

אחת הרשויות באופן שישלול מן העם את חירותו. בעיני כל התומכים ברעיון הרפובליקני, מאריסטו ועד מרשל, נדרשת מעורבותם הפעילה של האזרחים בשביל להבטיח שמוסדות הממשל יהיו קשובים לצורכי האזרחים ויקדמו את טובת הכלל.¹⁹

אותם תומכים גם מאמינים שלהשתתפות בחיים ציבוריים יש ערך מוסף ומעשיר. השתתפות פוליטית גורמת לאנשים לראות מעבר לעצמם, מאפשרת להם לבטא את כישוריהם ואת יכולותיהם, ומאחדת אותם לכדי קהילה פוליטית המבוססת על סולידריות משותפת.²⁰ ההשתתפות הפוליטית מפתחת בהם את הסגולה האזרחית, את ההיבט ה"ערכי" של האזרחות. כמו באתונה העתיקה, ההגות הרפובליקנית גורסת כי האזרח אינו רק רשאי להשתתף בענייני ציבור, אלא גם מצופה ממנו לעשות כן. אזרחות טובה נמדדת על פי קריטריונים הכוללים מילוי חובות לקהילה, ואלה נעים מהצבעה ומהשתתפות בשלטון מקומי ובשירות בחבר מושבעים, ועד לשירות צבאי או אזרחי. המודל הרפובליקני מטפח תחושת קהילה, ולמעשה הרפובליקני אינו יכול להיות קוסמופוליטי במלוא מובן המילה, מכיוון שהוא קשור בקשר עבות לרפובליקה שבה הוא אזרח.²¹

אזרחות ליברלית

בהגות הליברלית מהותה של האזרחות מוגדרת באופן שונה – הגות זו מעניקה קדימות לחופש האדם, בדיבור ובמעשה. הזכות היסודית לחופש היא אקסיומה בהגות הליברלית, וכל הגבלה שלו מחייבת הצדקה; כלומר, סמכות פוליטית וחוקים המגבילים את החופש מחייבים הצדקה, בייחוד אם הם מיושמים בכפייה.²² תיאוריית האמנה החברתית, שפיתח התיאורטיקן האנגלי ג'ון לוק, נתפסת לעיתים

Dagger, 2002, p. 148 19

שם, עמ' 147. 20

Weithman, 2004, p. 155. וראו גם: 21

גאוס, 1996, עמ' 162-166. 22

קרובות כמבשרת ההגות הליברלית, בזכות הנחת היסוד שלה: מיום היוולדותם בני אדם נמצאים במצב טבעי של חופש ושוויון. לכן, ניתן להצדיק הטלת מגבלות על חופש זה אך ורק אם הן מיועדות להגן על האזרחים מפגיעה.²³ עיקרון מניעת הפגיעה נעשה הבסיס להגות הליברלית, שקבעה כי המטרה הראשונה של המדינה היא להגן על הזכויות ועל החירויות של האזרחים האינדיווידואליים. המדינה עושה זאת על ידי קביעת שלטון החוק ואכיפתו, המגינות על חירויות הפרט ומנועות מכל קבוצה או יחיד מלפגוע בזכויותיהם של אחרים. כחלק מתפקידה להגן על זכויות היחיד, באחריותה של המדינה להגן על זכויותיו גם מפני תוקפים מחוץ למדינה וגם מפני מתנגדים מבית. כך ניסח זאת ג'ון סטיוארט מיל:

המטרה היחידה שלמענה מותר לבריות, הן כיחידים הן כקבוצה, להגביל את חופש הפעולה של מי מתוכם, היא ההגנה העצמית; התכלית היחידה, אשר לשמה מותר בדין להשתמש בכוח כפייה כלפי איש הנמנה עם חברה תרבותית, היא מניעת נזק לאחרים. טובתו שלו, בין הגשמית ובין הרוחנית, אין בה משום היתר מספיק.²⁴

לפי התיאוריה הליברלית, בן אדם הוא יצור רציונלי וריבון ביחס לחייו שלו. על כן, עליו להיות חופשי לפעול על מנת שיוכל לקדם את עצמו, את ענייניו ואת תפיסת הטוב לפי ראות עיניו.

עמנואל קאנט קבע כמה תנאים מקדימים הדרושים לשגשוג הליברליזם בחברה האנושית. ראשית, יש להבטיח את חירותו של כל אדם באשר הוא, כיצור עצמאי המסוגל להגדיר בעצמו מהו "אושר" בעיניו. במובן מסוים, פגיעה בחירותו של האחר היא כפייתו לקבל הגדרה של "אושר" המנוגדת להגדרת ה"אושר" העצמית שלו, וזהו דבר שאינו מתקבל על הדעת. שנית, כל אדם, באשר הוא סובייקט במסגרת חברתית כלשהי, חייב להיות שווה לחברים האחרים שבה, ומכאן נובע שהמעמד השווה שלהם בפני החוק הוא חיוני. לבסוף, יש להעניק לכל יחיד, כאזרח במדינה, את הזכות להשתתף בתהליך

23 לוק, 1948, עמ' 15-23.

24 מיל, 2006, עמ' 13.

חקיקת החוקים שלהם הוא כפוף.²⁵ בעיני הליברלים, חופש ושוויון בפני החוק הם שני ערכי יסוד, וחיוני להגן עליהם למען כל בני האדם בכלל ולמען כל אזרחי המדינה בפרט. על כן, כדי לשמור על חיייהם של האזרחים, על רכושם ועל רווחתם, וכדי להגן על זכויותיהם ועל חירותם, שומה על המדינה לקיים צבא קבע, כוח שיטור ורשויות אכיפה אחרות. בתמורה להגנה זו האזרח מחויב לציית לחוק, לשלם מיסים ולשרת בצבא במקרה הצורך.

האתוס הליברלי מציב אפוא את הפרט במרכז ומגן על חירותו להיות את חייו על פי בחירתו. לפי אתוס זה, יש לתעדף את זכותו של הפרט לבחור את החיים הטובים האידיאליים על פי תפיסתו, בכפוף לאילוצים כגון כיבוד זכויותיהם של אחרים והתחשבות בהם.

חופש הביטוי וחירות המחשבה והדעה היו לאבני היסוד במחשבה הליברלית במאה ה-19. ג'ון סטוארט מיל מנה שלוש חירויות חיוניות בעבור הפרט: חופש ההבעה והמצפון, החופש לבחור את עיסוקיו ואת העדפתו, וחופש ההתאגדות.²⁶ הוא כתב ש"אם כל האנושות, מלבד אדם אחד, הייתה בדעה אחת, לא היה זה מוצדק מצידה להשתיק את האחד הזה יותר משהייתה לו היכולת להשתיק את האנושות".²⁷ מיל חשש במיוחד מן האפשרות שמדינות דמוקרטיות יידרדרו לעריצות הרוב בשם "טובת הכלל".²⁸

לדעתו של מיל, חינוך איכותי הוא תנאי בסיסי לפיתוח כישורים אנושיים נורמטיביים. על כן, המדינה תנהג בחוכמה ובצדק אם היא תחייב הורים לחנך את ילדיהם, או אם תטיל על ההורים מיסים כדי שהמדינה תחנך את ילדיהם במקומם.²⁹ מערכת החינוך אמורה להטמיע ערכים כגון סובלנות והתייחסות מכבדת לאורח החיים של האחר ולחשיבתו, וכן לעודד הישגיות, עצמאות וחשיבה ביקורתית.³⁰

Kant, 1991, p. 74 25

מיל, 2006, עמ' 15-16. 26

שם, עמ' 21. 27

שם, עמ' 8-9. 28

שם, עמ' 96-97. 29

Knight Abowitz and Harnish, 2006, p. 661 30

לפי תפיסות מאוחרות יותר של הדמוקרטיה הליברלית, המדינה אפילו מחויבת לספק צרכים נוספים הדרושים לאדם בשביל שיהיה חופשי - הכנסה מינימלית, דיור וצרכים בסיסיים נוספים. על פי ג'ון רולס, ליברליזם אמיתי מתקיים בחברה שמבטיחה חירויות שוות לכול ושמתיקים בה צדק חלוקתי, כלומר חברה שבה לבעלי כישרונות ומוטיבציה דומים, גם אלה מקבוצות מוחלשות, יש סיכויים פחות או יותר שווים להתפתח ולשגשג.³¹

בהתאם למסורת הליברלית, רולס טען שבני אדם הם יצורים רציונליים ובעלי אותם אינטרסים בסיסיים. אילו היו ניצבים בני אדם אקראיים מאחורי מה שהוא כינה "מסך של בערות" - מצב שבו הם אינם יודעים דבר על אודות מעמדם החברתי, על עושרם או על כישוריהם, וכן אינם יודעים דבר על אודות אופי החברה שבה הם חיים, על האקלים שלה ועל סביבתה הפוליטית והכלכלית - בחירותיהם של כולם היו דומות. לפי רולס, כל בני האדם הם יצורים רציונליים, השואפים לקדם את האינטרסים שלהם, ובהיעדר ידיעה על מצבם האישי בפועל הם יסכימו לאמנה חברתית שבה החירויות והמוצרים החברתיים מתחלקים באופן שוויוני. הצדדים לאמנה זו יקבעו, באמצעות חשיבה רציונלית, שני חוקים בסיסיים שרולס כינה "שני עקרונות הצדק": הראשון יעניק לכל פרט את קשת החירויות הבסיסיות הנרחבת ביותר האפשרית, ללא פגיעה בחירויותיהם של אחרים; והשני יבטיח כי לכל פרט תהיה הזדמנות שווה להשיג את יעדיו החברתיים והכלכליים. כל אי-שוויון שיתפתח יתוקן על ידי החברה באמצעות הבטחת תנאים מינימליים לקבוצות המוחלשות ביותר.³²

במאתיים השנים האחרונות הוגים ליברלים מתחו ביקורת על כך שהמודל הרפובליקני מפלה מיעוטים, ועל עמדתו הרפה בנושא שוויון ושוויון זכויות. ריצ'רד דגר כתב כי על פי מודל האזרחות הרפובליקנית, "להיות אזרח [...] פירושו להיות שותף במיזם משותף, ולאנשים תהיה נטייה להעדיף את האינטרס המשותף על פני האינטרס האישי של עצמם - כלומר לפעול כאזרחים

Rawls, 1971, pp. 207-221 31

שם, עמ' 217-221. 32

אמיתיים - רק כאשר ירגישו שייכים למיזם האמור".³³ מיעוטים שמתמודדים עם הפליה והדרה בדרך כלל אינם מזדהים עם טובת הכלל אלא עם טוב אחר. החיסרון בתיאוריה הרפובליקנית הוא, שמעצם הגדרתה היא מדירה את אלה שאינם שותפים לאותו אתוס או מנועים מלהיות שותפים בו. בשאיפתה ליצור ציבור "אזרחי" אחד, האזרחות הרפובליקנית כמעט בהכרח מתכחשת להבדלים בין הקבוצות הכלולות באומה, ומדירה את הקבוצות שאינן מרגישות שותפות לאתוס הלאומי. כך ניסחה זאת אייריס מריון יאנג:

הרעיון הזה של ציבור אזרחי [...] מדיר נשים וקבוצות נוספות המוגדרות כשונות, כיוון שמעמדו הרציונלי והאוניברסלי נגזר באופן בלעדי מהיותו מנוגד לרגישות, לייחודיות [...] כאזרח האדם מוותר על ייחודיותו ועל שונותו, בשביל לאמץ את נקודת המבט האוניברסלית הזוהה אצל כל האזרחים - נקודת המבט של טובת הכלל או הרצון הכללי. למעשה, פוליטיקאים רפובליקנים אכפו הומוגניות על ידי מניעת קבלת אזרחות מכל מי שהוגדר כשונה.³⁴

מבחינה היסטורית, הערכים המשותפים שהפכו לבסיס האזרחות הרפובליקנית במסורת האירופית-אמריקאית היו גם אמצעי להצדקת ההגמוניה של קבוצה מסוימת, לרוב קבוצה של זכרים לבנים אמידים, וגם אמצעי להדרת כל אלה שאינם נכללים בקבוצה זו - מיעוטים ונשים הודרו מן הכלל, ונשללו מהם הן הזכויות והן החובות שמוטלים על האזרחים. כך השיח הרפובליקני עשוי לחזק את הקשר של אזרחי הליבה אל הקולקטיב, ובה בעת להפלות את המורדרים ממנו.³⁵

Dagger, 2002, p. 155 33

Marion Young, 1990, p. 117 34

ביקורת זו נכונה במיוחד במקרה של ישראל בתקופה שלאחר מלחמת העצמאות; ראו דיון נרחב על כך להלן בפרקים ה-1.

אזרחות קהילתנית

על אף שההוגים הקהילתנים שותפים לדאגתם של ההוגים הליברלים לזכויות האזרח, הם קראו תיגר על המודל האזרחי הליברלי והציגו שתי התנגדויות בסיסיות: הראשונה חולקת על הנחת היסוד של המחשבה הליברלית, והשנייה על הנחיותיה ליצירת חברה טובה. ההתנגדות הראשונה דוחה את הנחת היסוד הליברלית שבני אדם הם אינדיווידואלים רציונליים הבוחרים את ערכיהם ואת אורחות חייהם באופן חופשי. מייקל סנדל בספרו *Liberalism and the Limits of Justice*³⁶, אלסדייר מקינטאייר בספרו *After Virtue*³⁷, ומייקל וולצר בספרו *Spheres of Justice*³⁸, מתחו ביקורת על הנחה זו. בניגוד לרולס, הם גרסו שהקשרים החברתיים בחברה האנושית מעצבים ומגדירים את העצמי של היחיד, ובמובן זה בני אדם מעוצבים על פי קהילתם. לדבריהם, הדימוי של יחיד חופשי ועצמאי, מה שסנדל מכנה "עצמי ללא מטענים" (the unencumbered self), הוא כוזב מבחינה אונטולוגית. בני אדם הם תוצר של הנורמות והערכים הקהילתיים שהם מפנימים במשפחתם, בבתי הספר ובקהילתם.³⁹ כך ניסח זאת סנדל:

הטענה שבני חברה מסוימת קשורים זה לזה על ידי תודעת הקהילה, היא לומר [...] שהם תופסים את זהותם - את הנושא, ולא רק את מושא רגשותיהם ושאיופיהם - כמוגדרת במידה מסוימת על ידי קהילתם. מבחינתם, הקהילה מבטאת לא רק את מה שיש להם, כאזרחים באותה קהילה, אלא את הגדרתם העצמית; לא רק קשר חיצוני (כמו בקשרים רצוניים) אלא התקשרות פנימית; לא סתם תכונה אלא מרכיב יסודי בזהותם.⁴⁰

Sandel, 1998 36

MacIntyre, 1981. למהדורה העברית ראו: מקינטאייר, 2006. 37

Walzer, 1983 38

Avineri and de-Shalit, 1992 להרחבה ראו: 39

Sandel, 1998, p. 150 40

יש שני מאפיינים עיקריים למושג "קהילה": היא רשת של קשרים רגשיים בין יחידים בקבוצה מסוימת, שלעיתים קרובות משולבים זה בזה ומחזקים זה את זה; ויש בה מחויבות לנורמות ולערכים משותפים, וכן לזהות ולעבר משותפים - או במילים אחרות: לתרבות משותפת.⁴¹ בני אדם מוטמעים בקהילות, וכל קהילה אינה רק אסופה של בני אדם הפועלים כסוכנים חופשיים, אלא קולקטיב בעל זהות משלו ובעל יכולת לפעול כיחידה אחת. השייכות לקהילה אינה נובעת בהכרח מבחירה, וכל יחיד אינו בוחר בהכרח את קשריו החברתיים.⁴² כלומר, היחיד הוא תוצר של הקהילה - היא מעצבת אותו, והוא גם מעצב אותה.⁴³

ההתנגדות השנייה של ההוגים הקהילתנים לתפיסתם של ההוגים הליברלים מכוונת לאלה שאינם מייחדים לקהילה ערך בפני עצמו. בשיח הפרסקריפטיבי והנורמטיבי של הקהילתנים, יש ערך מהותי לקהילה עצמה ולקשרים בין חברי הקהילה. הקהילתנים טוענים שטבעי שליחיד יהיו התחייבויות לקהילתו, כגון חובת ההשתתפות בהגנה על הקהילה, כי קשריו עם הקהילה הם תשתית קיומו, ומכאן מחויבותו ורצונו לשמור עליה. צ'רלס טיילור הסביר זאת כך:

האדם המערבי החופשי איננו מה שהוא רק בזכות החברה כולה והציוויליזציה כולה, אשר הביאו אותו להיות מה שהוא ואשר מטפחות אותו [...] עובדה זו יוצרת מחויבות משמעותית להרגיש שייכות עבור

Etzioni, 1996 41

שם, עמ' 5. 42

43 Avineri and de-Shalit, 1992, p. 3. קימליקה טען שנקודה מרכזית בהשקפה הליברלית היא, שאנו 'מבינים את העצמי שלנו כעדיף מן המטרות שלנו, במובן זה שאין שום מטרה או יעד הפטורים מאפשרות לבחינה מחדשת'. פירוש הדבר הוא שאין מטרה כלשהי (שהפרט מחויב לה) הקבועה מראש ואינה ניתנת לשינוי - למשל מטרה מסוימת שהקהילה קבעה - אלא ניתן לשנות כל מטרה או להעריכה מחדש באמצעות יכולתו של האדם לחשוב באופן עצמאי ורציונלי. לדבריו, "אין חובה שאוכל אי-פעם לתפוס עצמי כלשהו שאין לו אף מחויבות - תהליך ההיגיון האתי הוא תמיד תהליך המשווה בין 'עצמי מחויב' פוטנציאלי ל'עצמי מחויב' פוטנציאלי אחר. אומנם חייבות להיות תמיד מטרות סופיות כלשהן הקשורות לעצמי, בהתאם לאותו היגיון אתי, אך אין חובה שאותן מטרות יהיו מוגדרות כנתון קבוע" (Kymlicka, 1989, pp. 52-53).

כל מי שיאשר את הערך של החופש הזה [...] מכיוון שהאדם החופשי יכול לשמור על זהותו רק בחברה או תרבות מסוימת, עליו לדאוג לעיצובה הכולל של אותה חברה או תרבות.⁴⁴

טיילור הסיק שכל מי שהשתייכותו לחברה מסוימת יצרה והעשירה את זהותו, מחויב "לחזק ולהעצים את החברה שבה מתאפשר קיומה של זהות זו".⁴⁵ השתתפות ואחריות אזרחית הן תמות חשובות בתפיסה הקהילתנית, כמו במחשבה הרפובליקנית. עבור הקהילתנים, השתתפות פוליטית פעילה היא ערך בפני עצמו, לעומת הוגים ליברלים שרואים בה ערך אינסטרומנטלי בלבד. הקהילתנים רואים לנגד עיניהם מבנה דו־שכבתי: בשכבה התחתונה מוצבים החובות והשירות שהיחיד נדרש להעניק לקהילה, ומעליה שכבה שנייה ובה המחויבות לשפר את פני החברה, המדינה או האומה בכללותה.

על פי מארי אן גלנדרון, השיח בחברות ליברליות מודרניות התמקד יותר מדי בזכויות. התפתחות זו הסיטה אותן ממצייאת פתרונות לבעיות קולקטיביות והביאה אותן להישענות יתר על ממשלות לאומיות, כדי שהן יתקנו מצבי אי־שוויון ופגיעות בזכויות הפרט. לדבריה, השיח ממוקד הזכויות צריך לפנות מקום לשיח ממוקד חובות, שיח שיתמקד בחובותיהם של האזרחים ובאחריותם זה כלפי זה וכלפי הקהילה בכללותה, לצד הדאגה לזכויות הפרט.⁴⁶ ברוח דומה כתב סנדל שליברליזם הוא הפוליטיקה של הזכויות, ואילו קהילתנות היא "הפוליטיקה של טובת הכלל".⁴⁷

במקום להדגיש שליחיד יש זכות להגן על עצמו מפני החברה, ולפעול באופן אינסטרומנטלי כדי לקדם את טובתו הפרטית בקשריו עם אחרים, הוגים קהילתנים מייחסים ערך לחברה עצמה ולמסורתיה, וכן למוסדות המתווכים השונים שבה – כגון המשפחה, ארגונים התנדבותיים, תאגידים וקבוצות משלח־יד (occupational groups), שעמם ובאמצעותם יש ליחיד קשרים

Taylor, 1992, pp. 45-47 44

שם, עמ' 49. 45

Glendon, 1991 46

Avineri and de-Shalit, 1992, p. 7 47

שונים. במוסדות אלו בני אדם מקיימים מערכות יחסים המבוססות על נורמות ומנהגים מגוונים.⁴⁸

אחת הביקורות המרכזיות של הקהילתנים נגד חברת השוק הנאו-ליברלית המודרנית של סוף המאה העשרים, היא שחברה זו איבדה את תחושת הסולידריות החברתיות שלה. לכן, לטענתם דרוש איזון חדש בין זכויות לקבלת אחריות, ואימוץ מחדש של ערכים כגון גאווה אזרחית, מחויבות חברתית, סולידריות ומסורת, במקום ההתמקדות ביחיד ובזכויותיו.

קהילתנים פוליטיים מדגישים את החשיבות של אקטיביזם קהילתי ומבליטים את תפקידה של הקהילה המקומית בפתירת בעיות חברתיות כגון פשיעה, מחסור בדיוור ועוני.⁴⁹ למעורבות בקהילה יש יתרונות מבחינה פוליטית ודמוקרטית. היא מכוננת "קשרים אזרחיים", המאפשרים לאזרחים למלא תפקידים אזרחיים שונים וליצור מערכות יחסים מחוץ למשפחה ומעבר לקשרים כלכליים אינטרסנטיים. מעורבות קהילתית יוצרת רמה נוספת של מחויבויות, חברויות, נאמנויות והתחייבויות, אשר מעשירות את היחסים בתוך הקהילה ומצמיחות מערכות יחסים רחבות יותר, מעבר לסביבה המקומית. היא מביאה את העשייה הפוליטית אל היחיד ומחברת אותו למערכת הפוליטית. דרך המעורבות הקהילתית לומדים האזרחים כיצד מתקבלות ההחלטות שמשפיעות על חייהם, והם גם תורמים מניסיונם ומהיכרותם את הבעיות המצויות בקהילתם על מנת למצוא פתרונות טובים יותר ומקובלים על הקהילה.⁵⁰

העצמה זו של האזרחים מתחילה במישור המקומי, אך הקהילתנים מצפים שהשפעת המעורבות שלהם תקריץ למעגלים רחבים יותר ותשפיע גם על מערכת היחסים בין האזרח ובין הממשל במישור הארצי. לכן, תיאורטיקנים קהילתנים סבורים שהעשייה הקהילתית חשובה גם כאמצעי וגם כערך בפני עצמו. הפעילות הקהילתית מונעת מן המדינה להפוך לכוח עריץ, ובה בעת היא מעצימה את האזרח.⁵¹ הקהילתנים מכירים בכך שמציאת האיזון הנכון בין

Frazer, 1999, p. 22 48

Tam, 1998, p. 115 49

Frazer, 1999, p. 12 50

Sandel, 1984, p. 94 51

זכויות היחיד לאחריות חברתית אינה תמיד משימה קלה, ולפיכך יש לצפות שכל שעולות סוגיות חדשות על סדר היום הציבורי, כך יתקיימו דיונים על התרומה הנדרשת מן האזרחים.

רעיונות קהילתניים באו לידי ביטוי במצע של מפלגת הלייבור החדשה בבריטניה בשנות התשעים של המאה הקודמת, תחת הנהגתו של טוני בלייר. את הרעיונות הללו של סולידריות חברתית וחשיבות הקהילה בחר בלייר לכנות "הדרך השלישית" – כינוי קליט יותר מ"קהילתנות" (קומוניטריזם). כך הסביר בלייר את הנחת היסוד של שיטתו הקהילתנית:

העיקרון הבסיסי הוא סולידריות – אנשים יכולים להשיג הרבה יותר אם יפעלו יחד, מאשר אם יפעלו לחוד. לדעתי, כל זה טמון ברעיון הקהילה, שבה לכל פרט יש זכויות וחובות שקשורות לקהילה [...]. זכויות בלבד אינן מספיקות. אי אפשר לבנות חברה שאיננה מבוססת על חובה ועל אחריות אישית.⁵²

כמה שנים אחר כך, כשהיה ראש הממשלה, הוא נאם בוועידת מפלגת הלייבור בשנת 1998 בעיר בלקפול, ובין השאר ציין:

זו אותה רוח של נחישות ואותו כוח של הקהילה, אשר צריכים להנחות את המדינה [...] עלינו להתייצב יחד בפני האתגר הניצב לפנינו. לאום אחד. קהילה אחת [...] האמונה שהדרך הטובה ביותר לקידום הפרט ולאפשרו טמונה בחברה משגשגת של אחרים [...] "זה תלוי בי" מוחלף ב"זה תלוי בנו". האינדיווידואליזם של שנות השמונים איננו עוד הדרך. רוח התקופה היא הקהילה.⁵³

מבקרית של הקהילתנות הביעו חששות ש"חברה המורכבת מקהילות", כפי שמציגים אותה הקהילתנים, עשויה להדיר אנשים הנתפסים כ"שונים" –

52 מצוטט אצל: Arthur, n.d.

53 Frazer, 1999, p. 12

כגון מהגרים ובני קבוצות אתניות או גזעיות שונות; ביקורת דומה כאמור מתחו ההוגים הליברלים על דעותיהם של עמיתיהם הרפובליקנים. יתרה מזו, הקהילות עצמן עלולות להפגין חוסר סובלנות, ואפילו עוינות, זו כלפי זו. הזדהות עודפת עם קהילה עלולה להידרדר לכדי לוחמה בין־שבטית או בין־קהילתית, אשר עלולה להוביל להתפרקות של מדינות עקב דרישותיהן של קהילות לקבל אוטונומיה או עצמאות. קהילות גם עלולות להיות חסרות סובלנות כלפי ה"שונים" שבהן, שאינם מתיישרים עם כללי הקהילה.⁵⁴

התיאורטיקן הקהילתני אמיתי עציני הודה כי הזדהות יתר עם הקהילה אכן עלולה לאיים על אחדות האומה, אך לדבריו הדרך למנוע התפתחויות צנטריפוגליות כאלה היא לפתח תהליכים חברתיים המטפחים "נאמנויות מרובדות" אצל החברים בקהילות השונות. אם מטפחים "נאמנויות מרובדות" או "הון חברתי מגשר", חברי הקהילה יראו את עצמם כשייכים ליותר מקהילה אחת, כלומר הן למדינת הלאום הגדולה והן לקהילה הקטנה יותר. עציני ציין שהאומה היא למעשה "קהילה של קהילות", ואפשר שיתקיימו בה נאמנויות מרובות.⁵⁵

שירות לאומי כמיון קהילתני

הן הקהילתנים והן הרפובליקנים רואים בשירות למדינה ולאומה חלק בלתי נפרד מן האזרחות, שמטבעה כרוכה בחובות ובזכויות. אך לקהילתנים יש נקודת מוצא שונה. הקהילה עבורם היא החוליה המתווכת בין האזרח ובין המדינה, ולכן השירות למדינה אינו חייב להתבצע דווקא בצבא אלא גם בשירות לאומי־אזרחי בקהילה. לדוגמה, בנג'מין בארבר המליץ להקים תוכניות חובה של שירות אזרחי בקהילה לכל בני הנוער בארצות הברית, ולדבריו השירות הלאומי הוא "תנאי מוקדם הכרחי לאזרחות טובה, ולפיכך הוא תנאי לשימור הדמוקרטיה".⁵⁶

Etzioni, 1994, p. 10 מצוטט אצל: Schlesinger, 1992 54

Etzioni, 1994, p. 10 55

Barber, 1994, p. 92 56

גם אמיתי עציוני כלל תוכנית של שירות לאומי באג'נדה הקהילתנית שלו: "שנה של שירות לאומי יכולה להיות אבן היסוד לחוויותיו החינוכיות של התלמיד [...] היא דרך עיקרית להניח את היסודות לאופי המוסרי של צעירים ולתחושת האחריות החברתית בקרבם".⁵⁷ לשירות הלאומי בעיניו יש ערך הן כמדיניות ציבורית והן כתוכנית לפיתוח אישיותם של בני הנוער. מלבד ההזדמנות הניתנת לבני נוער לעבוד ב"עבודה לגיטימית ומשמעותית", שבלעדיה היו אולי מובטלים, השירות יוכל לפתח את אופיים של המשרתים ולשפר את תחושות הערך העצמי שלהם ואת השקפתם לגבי עתידם.⁵⁸ כמו כן, שנה של שירות לאומי עשויה לשמש אמצעי לגיבוש קהילתי כי השירות ישמש "מערכת סוציולוגי אדיר": "השירות, בייחוד אם הוא נועד לאפשר לאנשים מרקעים גיאוגרפיים וסוציולוגיים שונים לעבוד ולהיות יחד [...] יאפשר לאנשים להתחבר באופן קונסטרוקטיבי בעבודתם על משימה משותפת".⁵⁹ יתרה מזו, עם תום השירות המתנדבים יהיו בוגרים יותר ומיומנים יותר בלימודיהם באוניברסיטה או בהכשרתם המקצועית, ולכן גם יצליחו יותר.⁶⁰

השפעת המחשבה הקהילתנית ניכרת בפועלם של הנשיאים האמריקאים ג'ורג' ה"ו בוש, ביל קלינטון, ג'ורג' ו' בוש וברק אובמה, אשר קידמו את הרחבתן של תוכניות שירות אזרחי בארצות הברית. בשנת 1990 ייסד הנשיא ג'ורג' ה"ו בוש את המועצה לשירות לאומי וקהילתי כדי לבחון אם אפשר להרחיב את השירות הלאומי-אזרחי בארצות הברית. על בסיס המלצות המועצה הוא חתם על חוק השירות הלאומי והקהילתי, ובעקבותיו הוקם התאגיד הפדרלי לשירות לאומי ואזרחי. בנאום טקס ההשבעה הראשון של הנשיא קלינטון ב-1993 הוא קרא לבני הנוער של ארצות הברית להתנדב ל"עונת שירות", ולאחר פחות משנה מהשבעתו הקים את תוכנית השירות הלאומי "אמריקורפס" (AmeriCorps), אשר הרחיבה את

Etzioni, 1994, p. 114 57

שם. 58

שם. 59

שם, עמ' 115. 60

תוכניות ההתנדבות בארצות הברית והגדילה במידה ניכרת את מספר בני הנוער המתנדבים.⁶¹

גם ג'ורג' ו' בוש הביע תמיכה איתנה בתוכניות שירות לאומי-אזרחי. ב"נאום מצב האומה" ב-2002, חודשים ספורים בלבד לאחר האירועים הטרגיים ב-11 בספטמבר, קרא ג'ורג' בוש לכל צעיר אמריקאי לתרום 4,000 שעות או שתי שנות שירות. הוא הבטיח להכפיל את מספר המקומות המוקצים ל"חיל השלום" (Peace Corps), ולאשר להגדיל ב-50% את מספר המתנדבים ב"אמריקורפס". הבטחות דומות נשמעו מפיו של הנשיא ברק אובמה, אשר אישר מחדש ואף הרחיב את תוכניות השירות הלאומי בהנהלת התאגיד הפדרלי לשירות לאומי ואזרחי. עם זאת, תמיכת הקונגרס הייתה פחות נלהבת: הקונגרס בעל הרוב הרפובליקני בשנים 2011-2013 הצביע בעד קיצוץ במימון עבור המתנדבים בקהילה. בעקבות החלטת הקונגרס, היו הרבה יותר בקשות להצטרף ל"אמריקורפס" בשנת 2014 ממספר המקומות הפנויים בו.⁶² מספר המתנדבים בתוכניות השירות הלאומי בארצות הברית הלך וקטן - 77,000 מתנדבים בלבד בשנת 2017⁶³ - עד שבשנת 2019 הציע הנשיא דונלד טראמפ לסגור את התאגיד הפדרלי לשירות לאומי ואזרחי בשנת 2020 ולבטל את מימונו.⁶⁴

-
- 61 Bass, 2013, p. 154. וראו גם: Wofford, 2002. עם זאת, לא כל החוקרים התלהבו מן התוכניות של שירות אזרחי; לביקורת נוקבת על תוכניות השירות האזרחי בארצות הברית, ראו: Gorham, 1992
- 62 "Broken Promises on National Service", *New York Times*, August 30, 2014," <https://www.nytimes.com/2014/08/31/opinion/sunday/broken-promises-on-national-service.html>
- 63 "Fact Sheet: Corporation for National and Community Service", <https://voicesforservice.org/wp-content/uploads/2017/05/Backgrounder-on-CNCS-May-2017.pdf>
- 64 Corporation for National and Community Service, "FY 2020 Congressional Budget Justification" (March 2019), <https://americorps.gov/sites/default/files/documents/CNCSFY2020CBJ-FinalwupdatedOIG508compliant.pdf>

רפובליקניזם בהקשר הישראלי: תקופת שלטון מפא"י

האבות המייסדים של מדינת ישראל היו תומכים מסורים של הרפובליקניזם בתקופת טרום-המדינה ובעשורים הראשונים לאחר הקמתה. תנועת העבודה הסוציאליסטית, אשר שלטה בתקופת "המדינה שבדרך" ובתקופת העצמאות המוקדמת, הייתה מפעל רפובליקני ערכי שניצל את תנועת הנוער מטעמה, את בתי הספר, את האיגודים המקצועיים ואת ארגון ההגנה כדי להטמיע ערכים רפובליקניים בתפיסת עולמם של חבריה. כך ניסחו זאת יואב פלד וגרשון שפיר:

הסגולה האזרחית שהתקשרה עם תנועת העבודה [...] הייתה תרכובת של שתי תכונות סגולה שהתקשרו בהתאמה לשני מקורות לגיטימציה שבהם נאחזו המתיישבים הציונים: זכותו ההיסטורית של העם היהודי על ארץ ישראל ופעילות הגאולה החלוצית, שיסודותיה היו עבודה גופנית, התיישבות חקלאית ושירות צבאי.⁶⁵

בתקופת טרום-המדינה, כשהמדינה הייתה יותר חלום מאשר מציאות, דוד בן-גוריון הדגיש את החשיבות שבכינון מוסדות לאומיים שייצגו את הרצון הכללי של העם היהודי, ושיזכו לתמיכתם של כל חברי כנסת ישראל - הגוף שייצג את כל היהודים המתגוררים בארץ ישראל, למעט כמה קבוצות חרדיות. לשיטתו, על מנת ליצור בסיס דמוקרטי עבור שלטון רפובליקני יינתנו לכל אזרחי המדינה זכויות פוליטיות שוות בבחירת נציגיהם. חלק בלתי נפרד מתפיסת הרפובליקניזם הציוני הייתה ראיית האזרחים כמעורבים פוליטית בנעשה במדינה, וכבעלי מודעות לזכויותיהם ולחובותיהם כלפי הקולקטיב.⁶⁶ לכנסת ישראל היו קשרים שונים עם ארגונים חברתיים ופוליטיים רבים, והשתתפות פוליטית מוגברת של החברה האזרחית זכתה לעידוד. מנהיגים ציוניים מימין ומשמאל לקשת הפוליטית, כגון דוד בן-גוריון וזאב ז'בוטינסקי, תבעו מתומכיהם מחויבות והקרבה עצמית למען המדינה. הראיה לתמיכה

65 פלד ושפיר, 2005, עמ' 37.

66 בן-גוריון, 1950, עמ' 247.

שהביע הציבור היהודי בערכים רפובליקניים בתקופת טרום-המדינה הייתה השתתפותו המסיבית של ציבור זה בבחירות של מנהיגי מוסדות "המדינה שבדרך" והסכמתם מרצון להחלטותיהם.⁶⁷ אורי בן-אליעזר כינה את הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת טרום-המדינה "קהילה של סגולה אזרחית רפובליקנית", וטען שהתמקדותה בזכויות וחובות, במעשי התנדבות וגיוס, בתחושת מחויבות ובאינדוקטרינציה האפילה על היסוד הדמוקרטי שבה.⁶⁸ בשנותיה הראשונות של המדינה פרסם בן-גוריון, ראש הממשלה הראשון של ישראל, מאמר שבו הציג את "תיאוריית הממלכתיות" שלו, תיאוריה שלמעשה מקבילה לרפובליקניזם הקלאסי, מבלי שציין זאת במפורש:

אין מדינה יכולה להתקיים בלי שלטון וכפייה והכרעת רוב (אם אינה מדינה טוטליטארית של שלטון יחיד), אבל אין מדינה יכולה להתקיים אך ורק בכוח השלטון והכפייה והכרעת הרוב. חיותה וכוחה ושלמותה שואבת המדינה מהרצון הכללי של העם, מצורכיו ההיסטוריים המשותפים, מהאחריות ההדדית, מהאחריות הפנימית המגדרת על פני ניגודים וסתירות.⁶⁹

הממלכתיות לא הייתה רק תיאוריה שמתארת את חשיבותם המרכזית של מוסדות פוליטיים ריבוניים יציבים – רעיון מהפכני מצד עצמו בהתחשב בחוויה היהודית בגולה – אלא היא גם נסובה על מודעות לערך הריבונות ולחשיבותה הרבה בעיני האזרחים.⁷⁰ לפחות באופן תיאורטי, הנאמנות למדינה ולמוסדותיה הייתה אמורה להיות עדיפה ולגבור על כל נאמנות למפלגות פוליטיות. בן-גוריון הגדיר שלוש דרגות של אזרחות. ברמה הבסיסית ביותר ישנן הזכויות הפוליטיות של האזרחים, המוענקות לכל מי שנולד בארץ ישראל, הן ערבי והן יהודי, וכן ליהודי הגולה עם עלייתם לישראל. כל אלה אמורים לקבל

67 בראלי וקידר, 2011.

68 Ben-Eliezer, 1993

69 בן-גוריון, 1953, עמ' 269.

70 בראלי וקידר, 2011, עמ' 32. וראו גם: בן-גוריון, 1953, עמ' 284-287.

זכויות פוליטיות שוות כאזרחי המדינה. הגדרה מינימלית זו של אזרחות תחול באופן שווה גם על ערבים שהיו תושבים בישראל עם עצמאותה, אך היא לא תחול על יהודים הבוחרים לגור מחוץ לישראל, גם אם יש להם חיבור רגשי רב לישראל או שהם משקיעים מאמצים פוליטיים וכלכליים למענה.

דרגת האזרחות השנייה מאפיינת את האזרח הקשור לעם היהודי, לאדמתו, לעברו ולאחרים בקהילה. לבן-גוריון היה חשוב ליצור אזרח מסוג חדש, שיהיה מחובר לעמיתיו האזרחים - ללא קשר לארץ מוצאם. אזרח זה יודעה עם המדינה, עם עברה ועם עתידה. לא מדובר באתגר פשוט, לאור המוני היהודים ממדינות שונות ברחבי העולם, בעלי תרבויות ושפות שונות, אשר התקבצו בישראל עם הקמת המדינה. המטרה הייתה לעצב זהות ישראלית חדשה, המעוגנת בארץ, ואותה מטרה תושג באמצעות מערכת חינוך בשליטת המדינה, הוראה בשפה העברית ושירות צבאי כללי. השירות הצבאי לא היה רק אמצעי להשגת ביטחון: הוא נועד להיות סוכן חברות (סוציאליזציה) פוליטי ותרבותי. על פי בן-גוריון, השירות הצבאי יהיה כור ההיתוך של בני הנוער, שאומנם יתחילו את שירותם כבעלי תרבויות שונות אך יסיימו את השירות כ"ישראלים" - בהשראת אהבתם למדינה ולאזרחיה.⁷¹

דרגת האזרחות השלישית של בן-גוריון היא הרלוונטית ביותר לדיון שלנו כאן על הרפובליקניזם. בעיניו צורתה הנעלה ביותר של אזרחות היא זו של ה"חלוצ" - אדם שאינו רק מציית לחוקי המדינה ונאמן לה, אלא גם תורם למדינה באופן פעיל וממלא את חובותיו מעבר לנדרש. האזרח החלוצי האידיאלי נותן מעצמו למדינה כדי להשיג את מטרותיה הלאומיות שנקבעות על ידי הממשלה. רק המדינה מסוגלת ליצור את המסגרת לאלטרואיזם אזרחי ולשירות אזרחי, והיא זו שתעניק לאזרחים את ההזדמנות להיות אזרחים "חלוצים".⁷²

71 בן-גוריון הטיל על הצבא תפקיד חשוב במיזוג החברה: "המטרה העיקרית של מדינת ישראל היא קיבוץ גלויות; וזה"ל יועד להיות אחד הגורמים העיקריים במיזוג הגלויות [...] הצבא חייב להמיר בליל זה של שבטים בעלי שפות שונות ליחידה לאומית אחת, ללמד אותם עברית ואת ערכי היסוד של המדינה, ולהכין אותם למשימת החלוציות והפרחת השממה" (בן-גוריון, 1953, עמ' 104).

דרך חשובה למימוש אידיאל האזרח ה"חלוץ" הוא השירות בצבא לגברים ולנשים. על כוחות הצבא בישראל לא הוטלו רק משימות ביטחוניות, אלא גם משימות של בניית האומה בקליטת עלייה ובחינוך, ולמעשה מזמן הקמתו הייתה לצבא משימה כפולה: משימה צבאית-ביטחונית ומשימה אזרחית. כבר בטיוטה הראשונה של חוק שירות הביטחון, שהוצעה על ידי הממשלה ב-1949, נכתב שכל המתגייסים אמורים לשרת שנה אחת בעבודה בחקלאות ביישובים חדשים, ושנה אחת בהכשרה צבאית ובמשימות ביטחון.⁷³ גם ח"כים באופוזיציה, מן הקצה הימני של הקשת הפוליטית, תמכו בקריאה לשיתוף האזרחים במפעל לבניית המדינה. מנחם בגין, מנהיג מפלגת חרות ולימים ראש ממשלת ישראל, ספד כך בשנת 1944 לזאב ז'בוטינסקי, מייסדה ואביה הרוחני של תנועת החרות:

הוא חינוך והקים דור של לוחמים עברים [...] הוא לא ידע כניעה. אבל ידע אהבה, גבורה, הקרבה וסבל [...] ז'בוטינסקי מייצג לא רק את המחשבה המדינית הקלאסית בציונות, אלא גם את רעיון הצבאיות וההתקוממות העברית, שבלעדיה אין הגשמה ואין גאולה לעם [...] ז'בוטינסקי הקים את הדור, הנותן את עצמו למען הגשמת הרעיון.⁷⁴

מול האתגר לקלוט עשרות אלפי מהגרים יהודים ממגוון מדינות ותרבויות, מנהיגי המדינה ניצלו את האתוס הרפובליקני כדי לגייס את האוכלוסייה היהודית לתמוך במדינה ולתרום לכלכלתה. מנהיגי ישראל, לצד הרוח הגבית שקיבלו מאמצעי התקשורת, חינוכו את בני הנוער היהודים לאתוס הציוני, גייסו

73 חוק שירות הביטחון של ישראל (קריאה ראשונה), 1949. לצה"ל יש עדיין המאפיינים של "צבא העם" - יש בו הרבה יותר חיילי חובה ומילואים מאשר חיילי קבע מקצועיים. בנים כשירים משרתים 32 חודשים בשירות חובה, ולאחר מכן הם משרתים שנים רבות בשירות מילואים (כיום עד גיל 40, וקצינים עד גיל 45). נשים משרתות שנתיים שירות חובה, וגם להן ניתן לקרוא לשירות מילואים. נשים דתיות יכולות לבקש פטור מגיוס, ומשרד הביטחון מוסמך לדחות את השירות לחלק מן המועמדים לגיוס, למשל בחורי ישיבות, סטודנטים לרפואה ואחרים. הערכים אינם נקראים לשרת בצבא, אך מורשים להתנדב בו.

אותם למפעלים לאומיים והחדירו בהם תחושת ייעוד לאומי, שהייתה עבורם מקור השראה ותמיכה בזמני משבר. את הנופלים במלחמות ישראל הכתירו כגיבורים שמסרו את חייהם כדי שהמדינה היהודית תקום ותתקיים. האתוס הרפובליקני הציוני שטש את זהויות המוצא של המהגרים, ובמקומן יצר כאמור אזרח "חלוצי" - ישראלי המקריב את עצמו למען העם. אתוס משותף זה יצר את ההון החברתי שחיבר בין כל אלה ששירתו בצבא, ובה בעת הדיר הן את החרדים, אשר רחו את האתוס הציוני, והן את הערכים הישראליים, אשר ראו במפעל הציוני כיבוש זר והשתלטות אימפריאליסטית. הסוציולוג יגיל לוי תיאר את החברה הישראלית בעשורים הראשונים לאחר הכרזת העצמאות כחברה מגויסת שפיארה את השירות הצבאי ואת ההקרבה:

בשל האתוס הרפובליקני, שהגדיר את מסירותה של החברה הישראלית למאמץ הצבאי כערך חברתי עליון, הפך השירות הצבאי לסטנדרט מכריע - שבאמצעותו הוענקו זכויות ליחידים ולקבוצות, אשר הוצגו כפועלים בשירות המדינה. לוחמים אשכנזים חילונים הזדהו עם האדרת הצבא והצליחו לתרגם את הדומיננטיות שלהם בצבא למה שנתפס כדומיננטיות חברתית לגיטימית.⁷⁵

לעיתים קרובות אלופי צה"ל בדימוס נכנסו בקלות לעולם הפוליטיקה בזכות מעמדם בעיני הציבור בעקבות שירותם הצבאי. מפלגות משני צידי הקשת הפוליטית ביקשו לשפר את סיכוייהן לזכות במנדטים על ידי הצבת קצין בכיר יוצא צה"ל במקום גבוה ברשימת המועמדים שלהן לכנסת. לפילוסופיה הסוציאליסטית של מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל), המפלגה השלטת בישראל עד שנת 1977, הייתה השפעה מכרעת על המערכת החברתית והכלכלית בישראל ועל הכוונתה ליצירת שוויון חברתי. כבר מזמן הקמת המדינה היו שירותי בריאות לכול, חינוך ציבורי חינם, ביטוח לאומי, בניית דיור ציבורי ומיסוי פרוגרסיבי על הכנסה. עקרונות המדיניות הזאת הבטיחו רמת חיים בסיסית

לרוב האזרחים, וצמצמו באופן יחסי את פער ההכנסות בין העניים לעשירים. ההסתדרות, האיגוד המקצועי המסונף למפא"י, הייתה האיגוד המקצועי הגדול במדינה, ובו 1.6 מיליון חברים בשנות השמונים של המאה הקודמת.⁷⁶ כבעלת חלק הארי של מפעלי התעשייה בישראל, ההסתדרות הייתה גם המעסיק הגדול ביותר במשק. במדינה התקיימה כלכלה משולבת שאפשרה יוזמה חופשית ובעלות פרטית, לצד מפעלים בבעלות המדינה בענפי משק קריטיים, ובייחוד בתחומי הביטחון והתשתיות. ההסתדרות הייתה גם בעלת חברות מפתח בענפי ייצור ובתחומי תעשייה נוספים. מדיניותה של מדינת ישראל בשלושת עשוריה הראשונים תיערפה את הייצור המקומי על פני היבוא, הגבילה את התחרות מצד יצרנים זרים ושמרה על ערך המטבע. בשנת 1970 ההוצאה הממשלתית, לרבות זו של החברות הממשלתיות, הגיעה ל-65% מן התל"ג.⁷⁷

האתוס הרפובליקני נותר איתן ואף התעצם לאחר ניצחונו של צה"ל במלחמת ששת הימים בשנת 1967 והתרחבות גבולות המדינה בעקבותיה. הלאומיות הגיעה לשיא ועודדה רמת מחויבות גבוהה יותר. כפי שנראה להלן בפרק ג, בתקופה זו יזמו נערות ציוניות-דתיות, שהיו פטורות משירות צבאי מסיבות דתיות, תוכנית של שירות לאומי-אזרחי בהתנדבות כדי לשרת את מדינתן כמו אחיהם.

התבוסה שכמעט התרחשה במלחמת יום הכיפורים והטראומה בעקבותיה פגעו במורל הלאומי ובכלכלה, פגיעה אשר הציתה שינוי הדרגתי באתוס הלאומי. המלחמה גרמה לאובדן רב של חיי אדם - יותר מאלפיים נופלים וכמעט 6,000 פצועים, ואלפים נוספים גויסו לשירות מילואים שנמשך שבועות רבים. חרם הנפט שהטילו מדינות ערב גרם לנסיקת מחירי הנפט לגבהים חסרי תקדים, וכך נוצרו גירעון חמור במאזן התשלומים של המדינה ואינפלציה גבוהה.⁷⁸ אף שמפלגת העבודה זכתה בבחירות שהתקיימו מייד לאחר המלחמה, רבים מהבוכרים הגיעו למסקנה שהגיעה העת להחליף את האליטות הפוליטיות ולאפשר למדינה לצעוד בכיוון חדש.

Rivlin, 2010, p. 27 76

שם, עמ' 43. 77

שם, עמ' 47-48. 78

עליית הליברליזם: הליכוד, האינדוידואליזם והשוק החופשי

המהפך בבחירות 1977 בישראל סימן את המעבר מן המנהיגות הסוציאליסטית הוותיקה של מפא"י, שדגלה בערכים חלוציים רפובליקניים ובמדיניות כלכלית קולקטיביסטית בשליטת המדינה, אל מפלגת הליכוד, אותה קואליציה של מפלגות בעלות אוריינטציה פוליטית ימנית ואוריינטציה ליברלית כלכלית. מפלגת הליכוד תמכה בהתרחבות היוזמה החופשית, בצמיחת משק המבוסס על שוק תחרותי ובהפרטת חברות ממשלתיות. בה בעת היא הייתה שותפה למטרות הציוניות של קודמתה בשלטון, והייתה אף ניצית יותר בהשקפתה. לדוגמה, היא הרחיבה את מדיניות ההתיישבות בשטחים שנכבשו בשנת 1967 והחילה אותה על כל השטחים. הליכוד יזמה הפרטות של מפעלים בבעלות המדינה ונקטה צעדים להגבלת עוצמתה של ההסתדרות ולעידוד מכירת אחזקותיה. תהליך זה הואץ באמצע שנות השמונים, כאשר הכלכלה בישראל נכנסה לסחרור כלפי מטה ולמשבר כלכלי חמור. שמעון פרס עמד בראש ממשלת האחדות (של העבודה והליכוד) שהוקמה בשנת 1984, וממשלה זו אימצה תוכנית חירום לייצוב המשק כדי לצמצם את האינפלציה התלת-ספרתית ואת הגירעון התקציבי, שהריקע ל-17.3%⁷⁹. כחלק מחבילת הרפורמות המשיכה הממשלה לצמצם את מעורבותה במשק, הפחיתה את הפיקוח על שוקי ההון ופתחה את המשק לסחר חוץ.

התשתית הסוציאליסטית שאפיינה את העשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה, ובפרט ההסתדרות והאימפריה התעשייתית הנרחבת שלה, איבדו את מעמדן הדומיננטי. חברת כור תעשיות, הקונצרן התעשייתי הגדול ביותר בישראל, שהייתה בבעלות ההסתדרות ואחראית לחלק גדול מן הייצור התעשייתי של ישראל, הכריזה על פשיטת רגל בשנת 1988 ומפעליה נמכרו לידיים פרטיות. גם חברת הסנה, חברת הביטוח הגדולה של ההסתדרות, התפרקה בשנת 1992. היו אלה דווקא חיים רמון ועמיר פרץ, מתוך מפלגת העבודה עצמה, שנקטו צעדים להחלשת ההסתדרות: הם יזמו והעבירו חוק בכנסת שניתק את הקשר הגורדי בין ההסתדרות לביטוח הבריאות של קופת

חולים כללית, קשר שהתנה את כיסוי ביטוח הבריאות של הכללית בחברות בהסתדרות. בעקבות העברת החוק צנח מספר חברי ההסתדרות בתוך כמה שנים מ־1,800,000 חברים בשנת 1994 ל־560,000 חברים ב־2001.⁸⁰ ההסתדרות העניקת, המבצר של ההגמוניה הסוציאליסטית במשק הישראלי במשך עשורים רבים וספינת הדגל של מפלגת העבודה, איבדה את כוח השפעתה כאשר הממשלה הנהיגה מדיניות נאו־ליברלית ורפורמות של שוק חופשי.

בשנות התשעים התגבשה בישראל קהילה עסקית של מנהלים מקצועיים שפעלו ממניעים כלכליים ומתחושת מחויבות להרחבת סחר החוץ של המדינה. חברת כור תעשיות, שאורגנה מחדש תחת הנהלה חדשה, אימצה אסטרטגיה עסקית ותחרותית המבוססת על יצוא. פנייה זו אל השוק הגלובלי דרבנה את הקהילה העסקית לתמוך ביוזמות שלום שונות בשנות התשעים, מתוך תקווה שאלה יהפכו את ישראל ליעד השקעות אטרקטיבי יותר. בעקבות המלחמות המתישות, ומתוך ההבנה שסכסוכים צבאיים חוזרים ונשנים אינם מקדמים אינטרסים עסקיים, האליטות הכלכליות של ישראל קיבלו בזרועות פתוחות את תהליכי השלום עם שכנותיה הערביות של ישראל ועם הפלסטינאים.⁸¹ באותם ימים מעמד הביניים והמעמד הגבוה בישראל החלו לאמץ אתוס ליברלי יותר בנוגע למשמעותה של האזרחות ומידת אחריות האזרח לקולקטיב.

לנוכח המעבר של המנהיגות הפוליטית ממפלגת העבודה למפלגות הליכוד, ושינוי האתוס מערכים רפובליקניים קולקטיביים לערכים נאו־ליברליים, נפער פער בין הערכים של דור המייסדים לבין אלו של ילדיהם ונכדיהם. הברדל בולט התגלה בין האופן שבו ראו הראשונים את ההקרבה למען העם לעומת האחרונים, ששאפו לקדם את יעדיהם האישיים. מחקרי אורך שערכו אשר איריאן, ניר אטמור ויעל הדר בשנים 1981–1996, מצאו שינוי משמעותי בדרכי החשיבה של ישראלים (יהודים) על קידום האינטרסים העצמיים שלהם בהשוואה לשירות למען המדינה. כאשר נשאלו בשנת 1981 אם לדעתם רוב הישראלים היהודים מעדיפים לקדם את האינטרסים העצמיים שלהם על פני האינטרסים של המדינה, 64% השיבו כי רוב הציבור מעדיף

80 רוח, 2001.

81 פלד ושפיר, 2005, עמ' 272–304.

לקדם את האינטרסים של המדינה על חשבון האינטרסים הפרטיים שלהם, 25% אמרו שהציבור מייחס אותה מידה של חשיבות לאינטרסים לאומיים ולאינטרסים אישיים, ורק 6% חשבו שהציבור מעדיף את האינטרסים האישיים שלו. לעומת זאת, בשנת 1996 הנתונים השתנו באופן משמעותי: רק 35% מהנשאלים חשבו שהציבור מעדיף את האינטרסים של המדינה, 59% ציינו שהציבור מייחס אותה מידה של חשיבות לאינטרסים שלו ושל המדינה, ו-7% אמרו שהציבור מעדיף את האינטרסים האישיים שלו.⁸² אין ספק שהישראלים עצמם חשו בירידה הניכרת בתמיכה הציבורית באתוס הרפובליקני, בהשוואה לעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה. ייתכן שתשובותיהם שיקפו גם את מה שנהגו לקרוא ולשמוע באמצעי התקשורת, לאחר דעיכתה והיעלמותה של העיתונות המפלגתית האידיאולוגית במדינה.⁸³

ממצאי סקר משנת 2007 הצביעו על ירידה גדולה עוד יותר במעמדם של הערכים הרפובליקניים, לפחות לדעתם של הישראלים בנוגע לכלל האזרחים במדינה: רק 27% חשבו שהציבור מעדיף את האינטרסים של המדינה על פני האינטרסים האישיים שלו, 37% אמרו שהציבור מייחס אותה חשיבות לאינטרסים אישיים ולאינטרסים לאומיים, וקבוצה גדולה של נשאלים (36%) ציינו שלדעתם הציבור הישראלי מייחס חשיבות רבה יותר לטובתו האישית מאשר לטובת המדינה.⁸⁴

השינוי באתוס השתקף גם בתמורות שחלו במערכת המשפט הישראלית. בשנת 1992 חוקקה הכנסת את חוק היסוד הראשון ביחס לזכויות אדם וחירותו (חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו), אשר הבטיח חירויות וזכויות יסוד לאזרחים. על בסיס פרשנות משלו לחוק זה, בית המשפט הגבוה לצדק (בג"ץ) נטל על עצמו בשלהי שנות התשעים לבחון את החוקיות של חוקים שהתקבלו בכנסת, ולבטל את החוקים שנמצאו סותרים את חוק יסוד זה. לאור כוחה של ביקורת

82 אריאן, אטמור והדר, 2007, עמ' 53.

83 היומון "דבר" של מפלגת העבודה נסגר בשנת 1996, והעיתון "על המשמר" של מפלגת מפ"ם נסגר בשנת 1995, לאחר שפעל כמה שנים אך סבל מהפסדים כבדים.

84 אריאן, אטמור והדר, 2007. באותו סקר ניכרת ירידה במספר הישראלים (29%) שאמרו שהם מסכימים לשלם מיסים גבוהים יותר כדי לשלם את העלויות המוגדלות עבור הביטחון, בהשוואה למספרם בשנת 1986 (48%).

שיפוטית זו, ולצד בג"ץ אקטיביסטי יותר, התקבלו עתירות של קבוצות ותנועות בחברה האזרחית שביקשו לקרוא תיגר על מדיניות הממשלה.

הליברליזם החדש והדרישה לשוויון בנטל

המעבר מאתוס רפובליקני לאתוס ליברלי ואינדיווידואליסטי יותר, המכוון לאינטרסים העצמיים של הציבור, בא לידי ביטוי גם בעמדותיו כלפי השירות הצבאי. כבר באמצע שנות השמונים דעכה במידת־מה האדרת ההקרבה בשירות הקרבי אצל האליטות האשכנזיות, שהחלו לאמץ כאמור אתוס ליברלי ואינדיווידואליסטי יותר. אם בעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה הורכבה האליטה הצבאית בעיקר מבני מעמד הביניים האשכנזים ומבני הקיבוצים, הרי שבשנות השמונים התרחבו שורות האליטה וכללו גם קצינים בני עדות המזרח ודתיים־לאומיים. לעומת הערכים הרפובליקניים שהיו המניעים העיקריים של בני עדות המזרח, של הדתיים־לאומיים ושל העולים החדשים, לבני האליטות האשכנזים החילונים היו ערכים אחרים שהובילו את דרכם: יותר ויותר מבני קבוצה זו נרשמו ללימודים אקדמיים, והם היו יותר מטריאליסטים ומחפשי קריירה מאשר דור הוריהם. הייתה להם מוטיבציה חזקה יותר להצליח באופן אישי, ונכונותם להקרבה עצמית למען המדינה הלכה ופחתה. חלקם ביקשו להיות מוצבים בשירות "לא מסוכן" או ביחידות טכנולוגיות מתקדמות במקום ביחידות קרביות, ומעטים מהם - שמספרם הלך וגדל עם השנים - אף ביקשו לקבל פטור מגיוס.

לדעתו של הסוציולוג יגיל לוי, את השינוי ביחס לשירות הצבאי אפשר להסביר על פי כמה גורמים. הראשון שבהם קשור לחדירת כלכלת השוק לישראל. כפי שהוזכר לעיל, הגלובליזציה הכלכלית והתרבותית של החברה הישראלית בשנות השמונים והתשעים הפכה את ישראל לחברת שוק, ובלשונו של לוי: "הגלובליזציה חיזקה את האתוס של כלכלת השוק בעלת השיח הליברלי האופייני לה, אשר קרא תיגר על המחויבויות והסמלים הקולקטיביסטיים הקודמים".⁸⁵ ערכים כגון אינדיווידואליזם, תחרות, הישגיות

והפרטה תפסו את מקומם של הערכים הקודמים - הקרבה, תרומה, אחווה, לאומיות ונאמנות למולדת. מבצעים צבאיים ותקציב ביטחון מכביד נתפסו כמכשולים לצמיחה ולשגשוג. יתרה מזו, זימונים לשירות המילואים הפריעו לניהול התקין של עסקים והשפיעו לרעה על לימודיהם של אנשי המילואים ועל חיי המשפחה שלהם.

הגורם השני היה שינוי הקריטריונים שקבעו את המעמד החברתי בישראל - סדר העדיפויות והערכים של כלכלת השוק השפיעו גם על המעמד החברתי. אף על פי שתרומתו של היחיד למדינה באמצעות השירות הצבאי עדיין נתפסה כבעלת ערך, היא כבר לא הייתה הקריטריון היחיד להכרה חברתית. הישגים עסקיים, עושר פרטי, פרסום בתקשורת או מידת הסלבריטאות הפכו למדדי הצלחה חלופיים וזכו לאישור חברתי הולך וגובר.

גורם שלישי לשינוי בעמדות כלפי השירות הצבאי היא תחושת הטינה נגד אלה שאינם משרתים בצבא. הזעם הציבורי על עשרות אלפי דחיות השירות שהוענקו לבחורי הישיבות מדי שנה - הלך וגבר. גברים צעירים אלו ישבו ולמדו תורה בישיבותיהם, ואילו מקביליהם החילונים נאלצו לדחות את לימודיהם האקדמיים עד לסיום שירותם הצבאי. ההבדל הזה צרם במיוחד לאור ההשפעה הפוליטית והנראות הכולטת של המפלגות החרדיות באותן שנים. לאחר עליית הליכוד לשלטון בשנת 1977 הפכו המפלגות החרדיות לשחקנים חיוניים בהרכב הקואליציות ובהישרדותן. תפקיד המפתח שלהן כלשון המאזניים אפשר להן לקדם חקיקה שהגדילה את תשלומי המדינה למשפחות מרובות ילדים, את הסובסידיות לבחורי הישיבות ואת מספר דחיות השירות. מקומם במיוחד היה שינוי החקיקה בתחילת שנות התשעים שביטל את התנאי של שירות צבאי כתנאי התקבלות לתעסוקה במגזר הציבורי וכקריטריון לקבלת קצבאות הילדים. שינוי זה הגביר את תחושת הטינה בקרב הישראלים החילונים, אשר כבר לא מצאו שום תגמול מיוחד בשירותם הצבאי.⁸⁶

גם אנשי המילואים, שלפי המצופה מהם היו אמורים להתנתק מחייהם האישיים כדי לשרת במילואים עד גיל חמישים,⁸⁷ התרעמו על חובתם להמשיך

86 שם.

87 שם.

ולשרת גם לאחר תום שירות החובה בשעה שהחרדים אינם תורמים כלל. מורת רוחם של ישראלים בני הדור השני והשלישי גברה, ובמקום להתגאות ב"זכות לשרת את המדינה" - הסיסמה הרפובליקנית של דור הוריהם - הם החלו לשאול: "אם אני חייב לשרת, מדוע הם אינם חייבים?". בשנות התשעים היו שותפות לתחושות אלו כמה מפלגות חילוניות בכנסת, והן הציעו חקיקה שתפסיק את דחיית השירות הצבאי של בחורי הישיבות ואת מתן הפטורים מגיוס, ותהפוך את השירות הצבאי לשירות חובה לכל אזרחי המדינה.⁸⁸

הפניית הגב לאתוס הרפובליקני באה לידי ביטוי גם בסוג הדרישות שהציגו כמה מתגייסים לגבי שיבוצם בצבא. לוי כתב כי האולטימטום "סיירת או ניירת" נעשה נפוץ בלשכות הגיוס בקרב מתגייסים מן המעמד הבינוני הגבוה. אומנם היו מתגייסים ששאפו להצטיין ורצונם זה עורר הערכה, אך למעשה המוטיבציה שלהם לשרת ביחידת עילית התבססה יותר על שאפתנות ועל הרצון להגשים את עצמם, ופחות על טובת המדינה. מתגייסים שלא הצליחו להתקבל לאחת מיחידות העילית היוקרתיות נהגו לבקש שישבצו אותם בתפקידים משרדיים ולא ביחידה קרבית מן המניין.⁸⁹

העלייה במספר המתגייסים העירוניים מן המעמד הבינוני הגבוה שביקשו לקבל פטור מגיוס או שחרור מוקדם על רקע אי-התאמה נפשית, הייתה סימן נוסף לדעיכתם של הערכים הרפובליקניים. אף על פי שמספר המשתמטים מהצבא בישראל עדיין זניח, מספר המתגייסים שמבקשים להשתחרר מצה"ל מסיבה רפואית הולך וגדל.⁹⁰ נתונים אלו מרמזים על החלשת הסטיגמה החברתית המסורתית שהייתה מיוחסת למי שלא סיים שירות - תופעה חברתית שהייתה לא מקובלת לחלוטין בתקופה הרפובליקנית.

כאן חשוב לציין שבזמן שהאליטות מן המעמד הבינוני הגבוה האשכנזי החילוני החליפו את האתוס הרפובליקני שלהם באתוס ליברלי, הציונים הדתיים המשיכו לדבוק באזרחות הרפובליקנית והאדירו אותה. רבים מהם הזדהו עם תנועת גוש אמונים - תנועת ההתיישבות של הציונות הדתית, שנוסדה בשנת

Bick, 2016b 88

Levy, 2009, p. 150 89

שם, עמ' 142. 90

1974 והייתה פעילה במיוחד בשנות השמונים והתשעים. פעילי גוש אמונים היו בחזית פעילות ההתיישבות בשטחים תחת שלטון ישראל לאחר 1967, וכמה מהם היו חלק מן המנהיגות הצעירה שהשתלטה על המפד"ל (מפלגה דתית-לאומית), המפלגה הציונית-דתית.⁹¹ למורת רוחם של האליטות הקודמות, החלל שהותירו התמלא חיש מהר בציונים דתיים, רובם בוגרי ישיבות הסדר ומכינות קדם-צבאיות, בעלי התלהבות לאומית ונחישות רפובליקנית. הם היו בעלי מוטיבציה גבוהה לשרת בצבא, והחלו לחדור לשורות הקצונה בצה"ל ולתפקידים בכירים בשירות המדינה. כך הם יצרו אליטה חדשה של שירות, לצד בני מהגרים מברית המועצות לשעבר ובני עדות המזרח משכונות עוני בערים ומעיירות פיתוח בפריפריה.⁹²

סיכום

בפרק זה הצגנו שלושה מודלים של אזרחות, אשר ישמשו בסיס לניתוח הפוליטיקה של השירות הלאומי-אזרחי בישראל. כל אחד מהמודלים משקף אתוס של אזרחות המעניק עדיפות לערכים מסוימים על פני אחרים: המודל הרפובליקני מדגיש את חובת האזרח לתרום לרווחת המדינה ולמלא חובות למען יצירת חברה טובה יותר; המודל הליברלי מדגיש את זכויות הפרט ואת רווחתו האישית, בתנאי שנשמר שוויון הזכויות של כל האזרחים וניתנות להם הזדמנויות שוות; והמודל הקהילתני מדגיש את זכויותיו ואת חובותיו של האזרח, כמו המודל הרפובליקני, אך גם רואה באזרח חלק בלתי נפרד מקהילה המעצבת את זהותו, מטמיעה בו ערכים ומעניקה לו תחושת שייכות - כחבר בקהילה האזרח מחויב לתרום לרווחתה, ותרומתו תבטיח את שגשוג הקהילה וכלל החברה.

במחצית השנייה של הפרק עמדנו על הביטוי המעשי של הרפובליקניזם בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, במדיניות של דוד בן-גוריון, ראש

91 פלד ושפיר, 2005, עמ' 200-201.

92 Peled and Herman-Peled, 2018

הממשלה דאז, ושל מפלגת מפא"י. ראינו כיצד אתוס דומיננטי זה פינה בהדרגה את מקומו בשנות התשעים לאתוס ליברלי יותר, לכלכלת שוק חופשי, לשוויון אזרחי ולאינדיווידואליזם.

בפרק הבא נבחן את מאמצי ממשלת מפא"י, תחת מנהיגותו של בן-גוריון, לקדם תוכנית חלופית של שירות לאומי-אזרחי עבור בנות שקיבלו פטור משירות בצה"ל מטעמי דת. כפי שנראה, יוזמה זו שיקפה את האתוס הרפובליקני הציוני ששלט בשנותיה הראשונות של המדינה. נבקש להבין את הגורמים שהניעו את מנהיגי ישראל ליזום מדיניות זו, ומדוע היא עוררה את התנגדותן ואת זעמן של המפלגות הדתיות והחרדיות. ננסה גם להסביר את מדיניותה מעוררת התמיהה של ממשלת מפא"י ואת התעקשותה להעביר חוק שירות לאומי בכנסת בשנת 1953, מבלי שהוא יושם על ידיה או על ידי ממשלות ישראל שבאו בעקבותיה.

פרק שני

בנות דתיות והפוליטיקה של שירות לאומי-אזרחי בשנים 1951-1953: יוזמה שנכשלה

לכאורה כל המגזרים בחברה הישראלית היו צריכים לברך על כינונה של תוכנית שירות לאומי-אזרחי בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה. תוכנית זו, כחלופה לשירות צבאי, הייתה יכולה לאפשר למי שלא היה יכול לשרת בצבא, מכל סיבה שהיא, לשרת בתפקיד אזרחי. בתקופה שבה האתוס הלאומי עוצב על ידי ערכים רפובליקניים, והאתגרים שבפניהם עמדה המדינה היו עצומים, היה זה למעשה מובן מאליו שיש לדרוש מכל הנוער להתייצב ולשרת. האפשרות של שירות לאומי-אזרחי הייתה אמורה להיות אטרקטיבית במיוחד לבנות שהגיעו מרקע דתי אורתודוקסי או מסורתי, אשר חינוכן וערכי המשפחה שלהן מנעו מהן לשרת בצבא. לא הייתה מחלוקת על כך שצורכי המדינה היו עצומים, שהשירות האזרחי היה הכרחי ומועיל כאחד, ושתרומתו לבניין האומה הייתה יכולה להיות משמעותית.

ואולם במהלך העשורים הראשונים שלאחר קום המדינה, נושא השירות הלאומי-אזרחי בישראל היה נתון למאבקים ולעימותים פוליטיים. שרים התפטרו מהממשלה בגלל עניין זה, וכארץ ובגולה נערכו הפגנות מחאה המוניות נגד הממשלה. על אף ההתנגדות, חקיקה המחייבת את הבנות הדתיות לשרת שירות אזרחי עברה בכנסת ברוב גדול - אך החקיקה מעולם לא יושמה. מדוע כינונה של תוכנית שירות לאומי-אזרחי היה שנוי במחלוקת חריפה כל כך? מה מלמדת אותנו מחלוקת זו על מלחמת התרבות שסערה באותה עת בין החילונים לדתיים בארץ, וכיצד היא תווכה?

בנות דתיות וחוק שירות הביטחון (התש"ט-1949)

מדינת ישראל הוקמה שלוש שנים בלבד לאחר תום מלחמת העולם השנייה ואובדנם של שישה מיליון יהודים בשואה. בעת הכרזת העצמאות מנתה האוכלוסייה היהודית הקטנה במדינת ישראל כ-650,000 איש. היא נאלצה להתמודד בזמנית עם אתגרים מרתיעים של בניית האומה, הגנה על המדינה, הקמת מוסדות שלטון וקליטת עליות המוניות של שורדי שואה ופליטים יהודים ממדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה, שנמלטו מן הרדיפות שמהן סבלו בארצותיהם בעקבות מלחמת השחרור. רוב העולים הגיעו לישראל חסרי כול, דיברו בליל של שפות וכאו מתרבויות שונות ומגוונות.¹ נוסף על כך, הממשלה נדרשה להטיל את מרותה על ריכוזים גדולים ועוינים של ערבים מקומיים, אשר היו מוכי הלם מניצחונם של היהודים על צבאות ערב, ורק החלו להבין את מצבם החדש - מעתה יהיו מיעוט במדינה יהודית.

באופן לא מפתיע בעיות הקשורות לביטחון המדינה קיבלו עדיפות ראשונה על פני בעיות אחרות. חוק שירות הביטחון היה בין החוקים הראשונים שאישרה הכנסת בשנת 1949. החוק קבע שירות צבאי חובה הן לגברים והן לנשים. על הצבא הוטלה משימה כפולה - צבאית ואזרחית. קביעה זו משמעותית להבנת הפוליטיקה של השירות הלאומי-אזרחי בישראל, מאחר שבשנים הראשונות של המדינה משימות "אזרחיות" רבות בוצעו למעשה על ידי חיילי צה"ל. על פי הטיוטה הראשונה של החוק, כל המגויסים נדרשו לעבוד שנה אחת בחקלאות, כחלק משירותם הצבאי, מלבד המשימות הביטחוניות שהוטלו עליהם.² על אף שדרישה זו בוטלה בגרסה מאוחרת יותר של החוק (שאושרה באותה שנה), היא שיקפה את אידיאל החייל ה"חלוקן", שאותו העלה על נס ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן-גוריון - חייל "חלוקן" אשר גם עובד את האדמה וגם מגן עליה.

1 בחמש השנים הראשונות לאחר הכרזת העצמאות (1948-1953) קלטה ישראל כ-740,000 עולים מכל העולם, והאוכלוסייה היהודית בישראל מנתה 1.5 מיליון איש; ראו: בן-גוריון, 1953 עמ' 266.

2 דברי הכנסת, 15 באוגוסט 1949, עמ' 1336-1341.

על פי השקפתו של בן-גוריון, השירות בצבא אמור להטמיע בנוער הישראלי את האתוס הרפובליקני. השירות הצבאי גם יהיה תהליך חינוכי וגם ימזג בין העולים החדשים לישראלים הוותיקים: השירות בצה"ל "יצור חברה מאוחדת, כבוד היתוך' של נוער, שיתחיל את השירות כערב רב של תרבויות ויסיים אותו כ'נוער ישראלי', השואב את השראתו מאהבת הארץ ואזרחיה"³. השירות הצבאי היה אפוא יותר מאמצעי להשגת הביטחון - הוא היה גם סוכן של חינוך ושל חברות פוליטי ותרבותי. כך הציג בן-גוריון בכנסת את חוק הביטחון לקריאה ראשונה:

חוק שירות הבטחון [...] מכוון להנחיל לצבאנו שתי תכונות יסוד הדרושות לבטחוננו: כושר צבאי וכושר חלוצי. השנה הראשונה בשירות תוקדש בעיקר לחינוך חלוצי במסגרת צבאית: אחרי אימון צבאי ראשוני של כמה שבועות - מחודש וחצי עד שלושה חדשים - יישלחו השנתונים בני 18 ומעלה, בני הארץ ועולים, נערים ונערות, להכשרה חקלאית, מלווה פעולה תרבותית מאומצת, מכוונת להקנות את הלשון העברית לעולים החדשים, להנחיל ידיעת התרבות העברית לנוער שלא ביקר בבתי ספר, או שהוצא מחמת עניו [עוניו] מבתי הספר, ולהעניק לכל הדור הצעיר חושים לשירות, לעבודה משותפת, לעזרת גומלין, לאחריות, לסדר ולמשמעת, להכרת הארץ, לחיי טבע, לשירות לוחם ויוצר.⁴

גם נשים נועדו להיות חלק בלתי נפרד מבניין האומה. בן-גוריון הושפע עמוקות מתפקידן של הנשים כחלוצות בתנועה הקיבוצית וכלוחמות בארגון

3 בן-גוריון הטיל על הצבא תפקיד חשוב במיזוג הגלויות: "רק הצבא יכול וצריך לשמש גורם מלכד ומעלה בעיצוב דמותו החדשה של העם והקלטתו הנאמנה בתרבות ובחברה החדשה הנוצרת במדינת ישראל. תפקיד חינוכי זה בצבא הוא לא רק צורך לאומי פנימי בלבד, אלא גם תנאי הכרחי לבטחוננו. צבא שכירים, שאיננו מעורה בעצמאות העם וחזון עתידו, לא יעמוד במבחן, כשיצטרך להילחם מעטים נגד מרובים" (שם, עמ' 1338).

4 שם, עמ' 1338.

ההגנה בתקופה שלפני קום המדינה, והוא הנהיג גיוס חובה לנשים. במהלך דיון בכנסת הציג את עמדתו באופן נחרץ:

מובטחני, שרוב הישוב, שרוב העם, מקבלים את העקרון היסודי, שהאשה דינה כגבר בכל שנוגע לאישיות האנושית, ושמעמד האשה לא יכול להיות ירוד וגרוע ממעמד הגבר בשום דבר שבעולם. אין האשה פסולה לשום שירות, אין היא משוללת שום זכות ואין היא פטורה משום חובה אלא אם כן הדבר פוגע באימהותה. האשה היתה שותפה שוות זכויות וחובות בתנועה הציונית ובישוב, בכל מפעלי הישוב, גם בבנין וגם בהגנה, גם בייסוד המדינה וגם בהקמת צבא הגנה לישראל, ועשתה חלקה במלחמת שחרורנו [...] לא נבנה את עתידנו במתכונת עברנו בגולה, גם לא במתכונת עברנו לפני אלפי שנים. עתידנו לא יתכן בלי שהאשה תמלא בו תפקיד אחראי ואקטיבי בכל שטחי חיינו [...] הביטחון מחייב שהאשה תתאמן בשימוש בנשק, כשם שהוא מחייב שתקבל הכשרה חקלאית. בלי שיתוף האשה לא נבנה, לא נפריח השממה ולא נקיים הבטחון.⁵

חוק שירות הביטחון פטר משירות נשים נשואות ואימהות לילדים. כמו כן, החוק פטר נשים שאמונתן ואורח חייהן הדתיים או מצפונן מנעו מהן לשרת בצבא. הוראה זו הייתה בבחינת ויתור ל"חזית הדתית המאוחדת", סיעה מאוחדת קצרת מועד של ארבע מפלגות דתיות וחרדיות שהיו שותפות בקואליציה: המפלגות של הציונות הדתית - המזרחי והפועל המזרחי;⁶ והמפלגות החרדיות -

5 דברי הכנסת, 5 בספטמבר 1949, עמ' 1569.

6 החזית הדתית המאוחדת הייתה מערך של ארבע מפלגות, השונות זו מזו בגישתן אל הציונות והמדינה. המזרחי והפועל המזרחי היו בעלות אידיאולוגיה דתית-ציונית: המזרחי ייצגה את מעמד הביניים העירוני בציונות הדתית, והייתה בעלת השקפת עולם קפיטליסטית; והפועל המזרחי ייצגה את העובדים הדתיים ואת היישובים השיתופיים הדתיים (קיבוצים ומושבים), והייתה בעלת השקפות כלכליות זהות לאלה של מפלגת השלטון הסוציאליסטית מפא"י ושל הסתדרות העובדים. שתי המפלגות היו חברות בתנועה הציונית כמעט מראשיתה, והיו שותפות בהקמת המדינה עם המפלגות הציוניות - הרביזיוניסטית והסוציאליסטית. הן היו פחות קיצוניות בהשקפתן ופתוחות יותר בגישתן כלפי לימודים אקדמיים ותרבות חילונית, בהשוואה

אגודת ישראל⁷ ופועלי אגודת ישראל.⁸ כל ארבע המפלגות האלה התנגדו לגיוס נשים לצבא.

לעמדתן היה בסיס דתי־הלכתי. למעט כמה חריגים, רבנים אורתודוקסים פסקו באופן חד־משמעי שההלכה היהודית אוסרת על נשים לשרת בצבא. הפסיקה התבססה על כמה שיקולים הלכתיים. השיקול הראשון והבסיסי ביותר היה האיסור "לֹא יִהְיֶה כָּלִי גֵבֶר עַל אִשָּׁה" (דברים כב, ה), שכן מבחינת ההלכה נשק נחשב "כלי גבר" ולכן נאסר על נשים להשתמש בו. טיעון זה מתייחס לכלל ההלכתי, אך יש רבנים שהתירו לנשים לשאת נשק לצורך הגנה עצמית בנסיבות מסוימות.⁹

למפלגה החרדית אגודת ישראל גם המזרחי וגם הפועל המזרחי העריצו את הרב הראשי הראשון של ארץ ישראל, הרב אברהם יצחק קוק, ואימצו את השקפתו בנושא המדינה היהודית כ"אתחלתא דגאולה". מבחינתן, עצם הקמת המדינה הייתה מעשה ניסי ובעלת משמעות דתית מיוחדת. הן הכירו ברבנות הראשית, כיבדו אותה כסמכות ההלכתית של המדינה והתייחסו אל פסיקותיה כאל פסיקות מחייבות מחייבות. לעומתן, המפלגות החרדיות צייתו לרבנים שלהן, ולא קיבלו את מרותם של הרבנים הראשיים ה"ציוניים".

7 מפלגת אגודת ישראל הייתה מפלגה שהורכבה מחרדים ליטאים וחסידים, אשר רובם התנגדו לציונות בתחילת המאה העשרים, אך לאחר השואה הסכימה המפלגה למודוס ויווני עם התנועה הציונית. רבים מחבריה הגיעו לישראל כפליטים במהלך מלחמת העולם השנייה ולאחריה. בשונה מהציונים הדתיים, אגודת ישראל לא ייחסה למדינת ישראל משמעות דתית כלשהי, וגם לא הייתה מוכנה לשתף פעולה עם היהודים החילונים בבניית המדינה. בגישתה היא התייחסה למדינת ישראל בעיקר ככלי שרת לקידום מטרותיה. היא תמכה בהקמת המדינה והשתתפה באופן מינימלי במוסדותיה, על מנת לחזק ולהרחיב את לימוד התורה. קשרי המפלגה עם המפלגות החילוניות היו פורגמטיים. בסוף שנות השבעים היא נכנסה איתן לקואליציה כדי להשיג מימון ותמיכה בעבור מוסדות חרדיים, ישיבות ואברכים, וכדי להגן על הסטטוס קוו בענייני דת. מועצת גדולי התורה היא הסמכות העליונה של המפלגה, והיא זו שקובעת את עמדת המפלגה לגבי הנושאים הפוליטיים שעומדים על סדר היום. המועצה בוחרת את נציגי המפלגה בכנסת ומורה להם כיצד להצביע במליאה.

8 פועלי אגודת ישראל הייתה מפלגה קטנה שייצגה את העובדים העירוניים החרדים ואת היישובים החקלאיים החרדיים (מושבים וקיבוצים). על אף שבמשך שנים רבות היא הייתה מסונכרנת עם אגודת ישראל מבחינה פוליטית, במידת־מה היא הייתה מודרנית ומתונה יותר בתפיסת עולמה וקיצונית פחות בהליכותיה.

9 לידן על המקורות הרבניים המתייחסים לנשים ולשירות צבאי, ראו: כהן, 1979.

לרבנים היה טיעון נוסף נגד השירות. לדבריהם, אסור לנשים לשרת בסביבה גברית ו"פרוצה", כפי שהתקיימה בצה"ל. הם חששו מפגיעה בצניעותן של הנשים הצעירות - דתיות וחילוניות כאחת. בדיון שנערך בכנסת על החוק, חברי הכנסת מהמפלגות החרדיות רמזו על יחסים בלתי הולמים שהיו נפוצים בצה"ל כביכול בין מפקדים לבין חיילות, טענה שנדחתה בזעם על ידי נציגי המפלגות החילוניות. חברי הכנסת החרדים הוסיפו שאין מקומן של נשים במחנות צבאיים לצידם של גברים, אלא עליהן לשרת את האומה בתפקידן כרעיות ואימהות ולגדל משפחות, ועליהן להישאר ברשות הוריהן עד שיינשאו.¹⁰

הרב פסח פרנק, רבה הראשי של ירושלים ואחד ממובילי המאבק נגד גיוס נשים, ביטא בתמציתיות את נקודת מבטם של הרבנים:

אין אני מוכן עכשיו ליכנס לפלפולים בהוכחות מדברי חז"ל לאיסור או להיתר אחרי שאנו רואים את התוצאות המרות מגיוס הבנות שרובם התקלקלו על ידי שירות הצבא ורוב הוריהם כלו בדמעות עיניהם לראות את בנותיהם שנמסרו לשמד [...] מה מקום להתווכח בהליכות בנות לצבא בזמן שהדבר ברור שסופה להדחות מכל זיק יהדות, וטומאה כתיב בה כעריות.¹¹

בהקשר זה החזון איש (ר' אברהם ישעיהו קרליץ), שנחשב לרב החרדי המוערך ביותר בזמנו, פסק בבוטות שגיוס נשים לצה"ל הוא עניין של "ייהרג ובל יעבור".¹²

התנגדות הרבנים לא הייתה מוגבלת לפוסקים חרדים בלבד. גם הרבנות הראשית, שהייתה מקורבת למפלגות הציוניות-דתיות המזרחי והפועל המזרחי, פסקה באופן גורף נגד שירות נשים בצבא: "בדבר תיקון חוק שירות הביטחון העומד לפני הכנסת, הננו - אחרי בירור המצב - מפרסמים דעת תורה

10 ראו את נאומו של הרב י"מ לוי' בדברי הכנסת, 29 באוגוסט 1949, עמ' 1446-1448.

11 כהן, 1974, עמ' 18-19.

12 אונא, 1983, עמ' 270.

שגיוס נשים - אפילו פנויות - במסגרת צבאית באיזו צורה שהיא - אסורה בהחלט!!!"¹³.

כדי למנוע עימות חזיתי עם המפלגות הדתיות בקואליציה, ראש הממשלה בן-גוריון הוסיף את סעיף 11 לחוק שירות הביטחון, אשר העניק לנשים הדתיות את האפשרות לקבל פטור מגיוס לפי בחירתן. עם זאת, בן-גוריון לא היה מוכן להתפשר על גיוס כלל הנשים לצבא. נכונותו ללכת לקראת המפלגות הדתיות ולהתפשר חלקית נבעה ישירות מדפוס היחסים שבין הדתיים לחילונים, שהיה נהוג עוד לפני קום המדינה.¹⁴

כבר לפני קום המדינה קיבלו בנות חרדיות פטור מגיוס. במהלך מלחמת העצמאות, כשהיה גיוס כללי של הנוער למחתרות, שלח החזון איש את הרב יצחק מאיר לוינ מאגודת ישראל לפגוש את בן-גוריון, כדי לבקש פטור מיוחד משירות לבנות דתיות. בן-גוריון הסכים לפטור מגיוס כל בת שתביא מכתב ממפלגה דתית המעיד על דתיותה.¹⁵ על כן, איש לא הופתע מכך שבן-גוריון כלל באופן אוטומטי בהצעתו לחוק שירות הביטחון את הסעיף שפטור בנות שאורח חייהן הדתי מנע מהן לשרת בצבא. אולם חברי הכנסת החרדים לא הסתפקו בסעיף הפטור, והתנגדו לגיוסן של כלל הנשים. בתגובתו לחרדים מעל במת הכנסת בז להם בן-גוריון על עמדתם, שנראתה בעיניו "קיצונית ומיושנת". לדבריו, החרדים שקועים בחששות מ"הסכנות הדמיוניות" שנשקפות לבנותיהם, ואילו הוא, ראש הממשלה ושר הביטחון, מודאג מן

13 ורהפטיג, 1988, עמ' 252. וראו גם: אונא, 1983, עמ' 274.

14 כבר בשנת 1947 בן-גוריון, יצחק גרינבלום והרב יהודה לייב מיימון, שייצגו את הסוכנות היהודית, הגיעו להבנה עם נציגי אגודת ישראל. הבנה זו, שלימים כונתה "הסכם הסטטוס קוו", הבטיחה לחרדים שבמדינה החדשה שתקום יראגו המפלגות החילוניות לאינטרסים של המיעוט הדתי בשאלות של נישואין וגירושין, קביעת יום השבת כיום מנוחה לאומי, הקפדה על מזון כשר במוסדות ציבור והקמת זרם חינוך נפרד בחינוך הציבורי עבור ילדים דתיים. ההסכם נכתב במעורפל ככוונה תחילה, והוא יצר את המסגרת לשיתוף פעולה, ואף לשותפות, בין המפלגות החילוניות למפלגות הדתיות בהקמת המדינה, וכן להסדרה, גם אם מוגבלת, של האינטרסים של הדתיים בגיבוש מדיניות ציבורית. המחויבות "לשמור על הסטטוס קוו" הייתה גורם חיוני בכל הסכמי הקואליציה בין המפלגות הדתיות לחילוניות לאורך השנים; ראו: פרידמן, 2005.

15 אונא, 1983, עמ' 271.

הסכנות האמיתיות שאורכות למדינה, כגון האיום של ארצות ערב על ישראל. הוא אף הקניט את החרדים בטענה שפרשנות המקרא שלהם מוטעית, ושהבנתם את הכתוב שגויה ומנוגדת לטקסט המילולי.¹⁶

באופן כללי לבן-גוריון היו רגשות מעורבים כלפי המפלגות הדתיות. בדומה לסוציאליסטים רבים בני זמנו הוא היה משוכנע שבעולם המודרני – הדת והדתיות ייעלמו. לאור אמונה זו הוא לא ראה בהן גורמים רציניים, בני קיימא, המתחרים איתו על תודעתו ועל ליבו של העם. מסיבה זו היה מוכן לבצע ויתורים מוגבלים לדתיים, שבעיניו היו שארית הפלטה של יהדות מזרח אירופה, שהמשיכו להיאחז באורחות חייהם מלפני השואה.¹⁷ עולם לימוד התורה סבל בשואה הרס כל יתוקן: אלפי רבנים ומלומדים נרצחו, וישיבותיהם נהרסו. לכן, מתוקף תפקידו כשר הביטחון הסכים בן-גוריון בשנת 1949 להעניק דחייה של השירות הצבאי ל-400 אברכים שהקדישו את כל זמנם ללימוד תורה. הוא גם סבר שמחובתו להימנע בעת ההיא ממלחמת תרבות בין דתיים לחילונים, לאור האתגרים המרתיעים מבית ומחוץ שבפניהם עמדה המדינה.¹⁸ שיקול נוסף שלא לכפות את דעתו על המפלגות הדתיות והחרדיות נבע מרצונו לשמור על תמיכתם של יהודי הגולה. התרומות הנדיבות של היהודים מחו"ל היו חיוניות לכלכלת מדינת ישראל באותה תקופה, וכך גם תמיכתן הפוליטית. למפלגות אלו היו תומכים נאמנים רבים בארצות הברית ובמערב אירופה, וגם הם התנגדו לגיוס כפוי של בנות דתיות לצבא.¹⁹

16 כך דרש בן-גוריון מעל במת הכנסת: "הרב כהנא אמר, שיש פסוק מפורש 'לא יהיה כלי גבר על אשה'. הפסוק לא התכוון בכך לרובה ולמכונת יריה. ויש לסמוך על פירוש רש"י. רש"י אומר על פסוק זה: 'לא אסרה תורה אלא לבוש המביא לידי תועבה'. נותנים לנערה מכונת כתיבה – ועושים זאת כמדומני גם במשרד הדתות וגם במשרד הסעד של הרב י. מ. לויך. מדוע אין לתת לנערה מכונת יריה? אף אחת משתי המכונות האלה אינה מביאה לידי תועבה, יש לנו עדות וראיה מטירת צבי וגוש עציון – יש לנו עדותו של אונא, הגאה על חברותיו שעמדו בכבוד גם במשק וגם במלחמה. כולנו גאים עליהן, ואנו רוצים להכשיר כל בת בישראל, כדי שנתגאה בה כולנו: גם כשהיא עובדת וגם כשהיא מתגוננת" (דברי הכנסת, 5 בספטמבר 1949, עמ' 1571).

17 Zameret, 1999, p. 65. וראו גם: צמרת, 1999.

18 בן-גוריון, 1953, עמ' 279.

19 Zameret, 1999, p. 82

עוד שיקול היה הצורך להקל על קליטתם של עולים חדשים מצפון אפריקה ומארצות המזרח התיכון. ישראל הייתה בעיצומה של קליטת עשרות אלפי עולים, ורבים מהם היו דתיים ובעלי השקפה מסורתית ושמרנית על תפקיד האישה בחברה. בן־גוריון הכיר בכך שבצומת דרכים זה חייבת מדיניות הממשלה לכבד את הערכים האלה ולא לכפות גיוס, בייחוד אם המדינה תוכל להסתדר גם ללא שירותן של כל הנשים הצעירות.²⁰

החזית הדתית המאוחדת הבינה שחוק שירות הביטחון היה הכרחי לכיטחון המדינה, ולכן היא לא התפטרה מהממשלה וגם לא הצביעה נגד החוק – למרות התנגדותה העקרונית לגיוס נשים.²¹ עם זאת, לא כל המפלגות הדתיות היו בדעה אחת. מפלגת הפועל המזרחי הייתה מוטרדת מן הפטור החופשי שניתן לבנות דתיות משירות צבאי, ולחבריה היה מאוד לא נוח להיות שותפים עם החרדים הלא־ציוניים בנושא זה. חבר הכנסת משה אונא (הפועל המזרחי) הסתייג מניסוח הפטור שנכלל בחוק. אף על פי שקיבל את הרעיון שיש לתת פטור לנשים דתיות, שלטעמן השירות הצבאי עומד בסתירה לאמונתן ולאורח חייהן, הוא טען שיש להעניק את הפטור על פי "סעיף המצפון" בכל מקרה לגופו, ולא לתת "פטור גורף לכל המגזר". אונא ביטא את האתוס הרפובליקני שהיה מקובל בקרב המפלגות של הציונות הדתית: "אין אנו רוצים שהציבור יחשוב שהנשים הדתיות אינן ממלאות את חובתן למדינה".²² לכן, הפועל המזרחי באספתה הכללית החלה לקיים דיונים על חלופה אזרחית לשירות

20 בספטמבר 1949 נערך סקר דעת קהל, ובו צוין ש־63% מהיהודים יוצאי תימן התנגדו לשירות צבאי לנשים, לעומת 47.5% מכלל האוכלוסייה היהודית; ראו: ממשלת ישראל, "המכון לחקר דעת קהל, פרסום מס' 10", 1950, גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, ירושלים.

21 בתום הדיון מסר ח"כ הרב אברהם חיים שאג ממפלגת המזרחי הצהרה בשם החזית הדתית המאוחדת: "הסעיף המחייב גיוס נשים לצבא, הוא לפי הכרתנו בניגוד לרוח ישראל, ואנו רואים בחרדה ובדאגה את החוק בניסוחו בענין זה – כפי שהוא עומד להתקבל בכנסת. אולם בהתחשב עם שעת החירום שמדינת ישראל עדיין עומדת בה, ולמען קיום מצוות הגנת המולדת, לא נתנגד לקבלת חוק שירות ביטחון, מתוך הסתייגות גמורה לסעיף של חובת גיוס לנשים. אנו נמשיך להילחם לשינוי הסעיף הזה, מתוך אמונה, שאנו מבטאים בזה את דעתם והלך־רוחם של רבים מאזרחי המדינה" (דברי הכנסת, 8 בספטמבר 1949, עמ' 1632).

22 אונא, 1983, עמ' 259.

צבאי עבור בנות דתיות. אלה היו הדיונים הראשונים בנושא השירות הלאומי-אזרחי. באותה אספה החליטה המפלגה לעודד בנות דתיות לשרת בנח"ל הדתי, יחידה צבאית מיוחדת שהוקמה במיוחד בעבור חיילים דתיים ושילבה שירות צבאי עם חלוציות, משמע הקמת יישובים חקלאיים דתיים חדשים בפריפריה.²³

שירות לאומי-אזרחי לנשים: חובה רפובליקנית או משאב פוליטי?

הצעת שירות לאומי כחלופה לשירות בצה"ל עבור בנות דתיות הופיעה לראשונה בהצעת חקיקה שהציג בן-גוריון בכנסת בשנת 1951. הרקע להצעה היה משבר קואליציוני חריף עם החזית הדתית המאוחדת. ממשלת ישראל השנייה סיימה את כהונתה בפברואר 1951, פחות מארבעה חודשים לאחר הקמתה - בן-גוריון התפטר לאחר הפסד בהצבעת אי-אמון בכנסת בעניין מדיניות החינוך של הממשלה במחנות העולים. החזית הדתית המאוחדת הצביעה נגד הממשלה במחאה נגד "המדיניות האנטי-דתית של מפלגת מפא"י במחנות העולים".²⁴ בן-גוריון הכריז על בחירות חדשות, אך המשיך לעמוד בראש ממשלת מעבר עד סוף יולי. מתוך זעם כלפי החזית הדתית המאוחדת על מעשה המרד שלה, בן-גוריון הציג בכנסת כמה תיקונים לחוק שירות הביטחון משנת 1949, ושניים מהם נועדו לעורר את חמתה של החזית הדתית. אחת ההצעות לתיקון הקשיחה את הנהלים שמסדירים את תהליך קבלת הפטור מגיוס לבנות דתיות: אם עד אז בנות דתיות היו פטורות משירות צבאי

23 שם.

24 מדיניות החינוך של הממשלה במחנות העולים הייתה בעיה גדולה מבחינת המפלגות הדתיות בשנים 1949-1951. היו דיווחים על כך שבעלי תפקידים במחנות שנוהלו על ידי מפא"י הכריחו ילדים ממוצא תימני לגזור את פאותיהם וללמוד בכתי ספר חילוניים בניגוד לבקשת הוריהם. תגובתה החריפה של החזית הדתית המאוחדת אילצה את הממשלה להקים ועדת חקירה ממשלתית (ועדת פרומקין) על מנת לחקור את התלונות. הוועדה אימתה את תלונותיהן של המפלגות הדתיות, ובכך הגבירה את המתח וחוסר האמון בין מפא"י לבין המפלגות הדתיות; ראו: צמרת, 1991. וראו גם:

Don-Yehiya, 2007, p. 246

כמעט אוטומטית, על סמך הצהרתן שהן דתיות, כעת הן נדרשו להופיע בפני ועדה ולענות על שאלות פולשניות לגבי מידת אדיקותן. מטרת ההצעה הייתה לצמצם את מספר הפטורים ולהקשות על הבנות המבקשות פטור. ההצעה השנייה הרחיקה לכת אף יותר: נשים דתיות שקיבלו פטור מהצבא יידרשו לשרת בשירות לאומי במשך 24 חודשים, בתחומים כגון בריאות, חינוך, קליטת עלייה וביטחון במסגרת צה"ל. כמו כן, בתחילת השירות הלאומי שלהן יידרשו אותן נשים לעבור טירונות, כדי ללמוד שיטות להגנה עצמית.

המפלגות החרדיות בחזית הדתית המאוחדת דחו את ההצעות על הסף ואיימו לצאת למלחמת חורמה נגדן. הפועל המזרחי, אשר באופן עקרוני הייתה בעד שירות אזרחי חלופי, התנגדה גם היא להצעות מכיוון שהשירות האזרחי המדובר היה אמור להיות באחריות רשויות צה"ל, ובכך יהפוך למעין "שירות צבאי" – שנאסר כאמור על ידי הרבנות הראשית. יתרה מכך, החוק לא הבטיח סביבה דתית הולמת למי ששירתה. מתוך נחישותו להעניש את החזית הדתית על אי-נאמנותה בהצבעה על מדיניות החינוך במחנות העולים, בן-גוריון הציג את ההצעה בכנסת בלי לנהל איתן התייעצויות מקדימות כלשהן. למעשה, הוא ניצל את ההצעות להשגת הון פוליטי אצל מצביעיו החילונים, שתמכו בעמדתו ה"רפובליקנית" התקיפה נגד המפלגות הדתיות ה"משתמטות"²⁵.

הבחירות לכנסת השנייה נערכו ביולי 1951 בצל מאבק זה. חילוקי הדעות בנושא השירות הלאומי הצליחו לגרום לפירוק החזית הדתית המאוחדת. ראשונה לעזוב הייתה הפועל המזרחי, שנטשה את החזית בגלל עמדתה החיובית כלפי השירות הלאומי לבנות, וגם בגלל התנגדותה למעמדה הסמכותי של מועצת גדולי התורה בתהליך קבלת ההחלטות במפלגת אגודת ישראל.²⁶

25 ורהפטיג, 1988, עמ' 247-248. חבר הכנסת לשעבר משה אונא טען באוטוביוגרפיה שלו, שהצעת התיקון הזה על ידי בן-גוריון, ביודעו שהתיקון לחלוטין לא יהיה מקובל על המפלגות הדתיות, נועדה להתנקם בהצבעתן נגד מדיניות החינוך של הממשלה; ראו: אונא, 1983, עמ' 279.

26 אונא, 1983, עמ' 284. סיעת למפנה של הפועל המזרחי, אשר הייתה בתמימות דעים עם תנועת הקיבוץ הדתי, איימה לרוץ ברשימה נפרדת אם הפועל המזרחי תצטרף שוב לחזית אחת עם החרדים.

הממשלה החדשה שהקים בן-גוריון באוקטובר 1951 כללה את מפא"י ואת ארבע המפלגות הדתיות. כחלק מן ההסכם הקואליציוני הבטיח בן-גוריון להעביר חקיקה דתית שתרחיב את הסמכויות של בתי הדין הרבניים בענייני נישואין וגירושין כך שיחולו על כל האזרחים היהודים במדינה, כמעמדם בתקופת המנדט הבריטי. הוא גם הסכים להקים שני זרמים נפרדים של חינוך ממלכתי-דתי ולא דתי, וכן הגיע להסכם מיוחד עם הרב לוין, מנהיג אגודת ישראל, לדחות בשנה אחת את הדיון בהצעת השירות הלאומי.²⁷ עם זאת, כבר באוגוסט 1952 החל בן-גוריון להכין את הצעת חוק שירות לאומי חדש. הוא הקים ועדה בראשותו של חבר הכנסת ד"ר זרח ורהפטיג (הפועל המזרחי), שכללה שלושה חברי כנסת מפא"י, שני חברי כנסת מהפועל המזרחי וחבר כנסת אחד מהמזרחי. תפקיד הוועדה היה לדון בפרטי הצעת החוק ולנסח אותה לקראת אישורה בממשלה ובכנסת.

מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל הגיבה בזעם על יוזמתו של בן-גוריון. היא הנחתה את המפלגות החרדיות להתפטר מייד מהממשלה, אם זו לא תעצור את כל הדיונים בנושא. כאשר בן-גוריון דחה את האולטימטום שהציגו, הרב לוין התפטר מהממשלה, והמפלגות אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל עזבו את הקואליציה.²⁸

נושא השירות הלאומי עורר תגובה חריפה בקהילה החרדית. מועצת גדולי התורה הוציאה פסק הלכה חד-משמעי האוסר על כל צורה של שירות לאומי לנשים דתיות. אגודת ישראל הקימה "ועדה ציבורית לביטול גזרת השירות הלאומי", שנועדה להוביל את הקמפיין נגד החוק בארץ ובגולה. "גזרה" זו, כפי שכונתה על ידי החרדים, נתפסה כתקדים מסוכן ביותר. זו הייתה הפעם הראשונה שהממשלה החילונית הציעה חקיקה שהייתה מחייבת את החרדים להפר את פסיקות הרבנים שלהם, ושדרשה מהם לשאת בעונשים אם יפרו את החקיקה. מנהיגי החרדים היו משוכנעים שצעד זה הוא עוד שלב במסעם של מנהיגי מפא"י הסוציאליסטים החילונים לחסל את היהדות המסורתית,

27 מכתב מראש הממשלה בן-גוריון לשר התחבורה דוד פנחס לגבי ההסכם הקואליציוני בשנת 1951, 2 בדצמבר 1951, הארכיון המקוון של מכון בן-גוריון.

28 אונא, 1983, עמ' 284.

תחילה באמצעות מתקפה משולבת נגד החינוך היהודי במחנות העולים, וכעת באמצעות חוק שירות לאומי, שיאיים על צניעותן של נשים יהודיות ועל קדושת המשפחה.²⁹

מאמר מערכת שהופיע בעיתון "דגלנו" של אגודת ישראל ביטא את העוול שחשו החרדים ואת נחישותם התקיפה להיאבק בחוק. הקריאה להתאבדות במאמר לא נועדה להיתפס באופן מילולי, אלא לבטא את חומרת האיום בעיניהם:

פסק הדין של מורי ומאורי הדור ספק אם יש דומה לו מבין פסקי ההלכות, שכן הוא קורא את הבנות לא רק לקבל עינויי מאסר, אלא לאבד עצמן לדעת בהמון [...] גדולי התורה רואים את הבנות המגויסות לשירות לאומי כ"שבויות", ומתוך ראות זו הסיקו את ההלכה הפסוקה שפרסומה [בהלכה היהודית אישה שנופלת בשבי לידי נוכרים נחשבת כאילו עברה מעשה אונס, כי חזקה על הנוכרים להתנהג בפריצות]. עוד יאמר במדינת ישראל: על מה את מוצאת להאסר? על שסירבתי להתגייס בניגוד לדת תורה! [...] אל נחלל מושג נשגב זה [קידוש השם] באלימות ובמלחמת אגרוף, כדרך שזייפו הן החילוניים בדורנו [...] במשך אלפי שנות גלותנו צורפנו בנסיונות שנתנסנו על ידי הגויים, נבחנו ונמצאנו שלמים. והנה הגענו לחוליה אחרונה בשרשרת הנסיונות - נסיון בידי אחים, שלקו בנפשם. נתכוון לעמוד גם בו.³⁰

מחאות החרדים נגד החוק התפשטו גם בקרב קהילות בתפוצות. רבנים אורתודוקסים בתפוצות פנו ללשכת ראש הממשלה כדי להביע את "ראגתם העמוקה ואת מצוקתם" לנוכח ההצעה. מועצת הרבנים של אמריקה, פורום רבני אורתודוקסי מתון, שלחה מכתב חריף לראש הממשלה בן-גוריון, וקראה לו לבטל את החוק. היא הזכירה לו את דבר תמיכתה הנחרצת במדינת ישראל ואת

29 כהן, 1974, עמ' 40-41.

”התרומות הנדיבות” שתרמו חבריה למגבית היהודית המאוחדת ול”בונדס” (Israel Bonds) למען ישראל.³¹

חברי מפלגת פועלי אגודת ישראל היו תמימי דעים עם חברי מפלגת אגודת ישראל ברוב הנושאים, אך נבדלו מהם בכך שדגלו באתוס הרפובליקני החלוצי, כמו המפלגות הציוניות. אף על פי שמנהיגי פועלי אגודת ישראל קיבלו את סמכותה של מועצת גדולי התורה, הם חשו אי־נוחות לנוכח עמדתה הקשוחה נגד כל סוג של שירות לאומי. במגמה לפתור את המשבר בעניין השירות הלאומי נפגש חבר הכנסת בנימין מינץ (פאג”י) עם השר בלי תיק פנחס לבון (מפא”י), והגיע איתו לפשרה שלדעתו תהיה מקובלת על כל המפלגות הדתיות. מתוך כבוד לפסיקת הרבנים נגד שירות צבאי לנשים, הפשרה הציעה שהשירות הלאומי ינותק לחלוטין מצה”ל ולא יכלול כלל הכשרה צבאית; שהתוכנית תנוהל על ידי משרד ממשלתי אזרחי, ולא על ידי משרד הביטחון; שהבנות ישרתו בתחומי החינוך, הבריאות, החקלאות ובמשרדי ממשלה, ותהיה להן אפשרות לגור בבית, למעט אלה שישרתו בחקלאות, אשר יישלחו ליישובים דתיים; ושנשים נשואות יהיו פטורות משירות.³² כאשר הוצגה הפשרה לבן־גוריון, הוא דחה אותה על הסף. כפי שנראה להלן, הוא היה נחוש להמשיך במסלול ההתנגשות עם המפלגות החרדיות ועם מפלגות הציונות הדתית.

גרסה חדשה של החוק הובאה בכנסת לקריאה ראשונה ב־22 ביולי 1953 על ידי שרת העבודה גולדה מאירסון (מאיר). בהצעה החדשה נדרשו כל הבנות הדתיות, שהיו פטורות משירות צבאי מסיבות דתיות (סעיף 11ד לחוק שירות הביטחון משנת 1949), לשרת שנתיים במסגרת שירות לאומי חובה בתחומי החקלאות, הבריאות, שירותי הרווחה והחינוך או בתפקידי עוזר בביטחון. בהצעה צוין שיתאפשר לבנות דתיות לקיים ”אורח חיים דתי” במהלך שירותן. ניסוח זה נותר מעורפל בכוונה ופתוח לפרשנויות. ההצעה כללה סעיף המבטיח שבנות חרדיות אדוקות במיוחד יוכלו לבקש פטור משירות, ושתוקם ועדה שתשקול בקשות מיוחדות לפטור משירות מסיבות משפחתיות, חינוכיות וכלכליות, או מפאת ”אורח חיים משפחתי

31 מכתב לראש הממשלה בן־גוריון מנשיא מועצת הרבנים של אמריקה, 11 בספטמבר 1952, הארכיון המקוון של מכון בן־גוריון.

32 שערים (עיתון פועלי אגודת ישראל), 24 בדצמבר 1952.

ייחודי". ההצעה כללה גם סנקציות נגד בנות שלא יתייצבו לשירות הלאומי או יפרו את תנאי השירות שלהן - עונשן יהיה עד שנת מאסר.³³

מצדדי החוק טענו בלהט שהשירות למען המדינה הוא חובה רפובליקנית לכל צעיר וצעירה, דתיים וחילונים כאחד. על כולם לתרום למאמץ הלאומי - ללא יוצא מן הכלל. החקיקה המוצעת תתקן את המצב הבלתי מוצדק שבו נשים צעירות חילוניות משרתות שנתיים בצה"ל, ואילו מקבילותיהן הדתיות מקבלות פטור משירות ויוצאות לעבודה או ללימודים אקדמיים - ועוד בסביבה חילונית.

סעיף הפטור לא פייס את החרדים. הם לא סמכו על רצונה הטוב של הממשלה, וראו בחוק, גם עם הפטורים הנלווים, צעד ראשון בתוכנית רחבה יותר של הממשלה לגייס בנות דתיות לצה"ל. מועצת גדולי התורה הזהירה את צאן מרעיתה שהממשלה מתכננת להוציא בכוח את הבנות הדתיות מבתיהן ומסמכות הוריהן, ולהעבירן לרשות המדינה - צעד אסור בבירור על פי ההלכה. המועצה הוסיפה שהשירות הלאומי יחשוף את הבנות הדתיות לפריצות ויאיים על צניעותן, בדומה לשירות הצבאי. בנסיבות אלו כל בחורה דתייה חייבת לבחור ב"תיארג ובל תעבור".³⁴ הנחיה קיצונית זו שיקפה את חומרת העניין בעיני הרבנים.

הציבור החרדי יצא להפגנות סוערות נגד החוק. הבולטת שבהן הייתה הפגנה של אלפי נשים ובנות חרדיות, שצעדו אל בניין הכנסת וכדיהן כרוזת שנכתב בהן "אנו נגן על כבוד בנותינו". ההפגנה פוזרה בכוח על ידי המשטרה, אשר התיזה על הנשים מים באמצעות צינורות. הנשים התארגנו שוב מחוץ למעון ראש הממשלה, והפעם השתמשה המשטרה באלות כדי לפזרן. מספר נשים חרדיות נעצרו, ואירועים אלו הבעירו עוד יותר את הרחוב החרדי.³⁵ גם הרבנים הספרדים המובילים בישראל הצטרפו למחאה, וכך עשו גם רבנים בתפוצות. השתתפות הרבנים הספרדים הייתה משמעותית במיוחד, לאור העובדה שרבות מהבנות שביקשו פטור משירות בצה"ל באו מבתים ספרדיים מסורתיים.³⁶

33 ארכיון הכנסת, חוק השירות הלאומי 1953, הצעה מס' 178, 20 ביולי 1953.

34 כהן, 1974, עמ' 18-19. וראו גם: ורהפטיג, 1988, עמ' 238.

35 הארץ, 15 ביולי 1953.

36 ורהפטיג, 1988, עמ' 250.

בניסיון אחרון להשיג פשרה הציע חבר הכנסת בנימין מינץ (פאג"י) להפוך את השירות הלאומי למסגרת התנדבותית, וכך, הוא חשב, תצטמצם ההתנגדות לחוק. פשרה כזו תספק חלופה רפובליקנית לאותן בנות דתיות המבקשות לשרת, בייחוד מן המגזר הציוני-דתי, אך תפטור את הבנות החרדיות משירות. בן-גוריון דחה גם את ההצעה הזאת על הסף, ואף סירב לדחות את ההצבעה בקריאה שנייה ובקריאה שלישית על מנת למצוא נוסח פשרה.

רבנים חרדים, ובהם החזון איש, לחצו על המזרחי והפועל המזרחי להתפטר מהממשלה לפני ההצבעה. החזון איש, אשר נהג להתרחק מפוליטיקה, הטיל מאחורי הקלעים את כל כובד משקלו במאבק למנוע את החוק. הוא שלח מכתבים לחברי הכנסת מהמזרחי ומהפועל המזרחי, והזהיר אותם שההלכה מחייבת אותם להצביע נגד החוק.³⁷ ביום שבו הובא החוק בכנסת לקריאה שנייה הוא שלח מכתב לשר הדתות, חיים משה שפירא (הפועל המזרחי), ובו הורה למפלגות הדתיות להימנע בהצבעה – יהיו ההשלכות הפוליטיות אשר יהיו. הוא דחה את טענת הפועל המזרחי, שהצבעה נגד החוק עלולה להעמיד בסכנה את העברת חוק בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), שהמפלגות הדתיות עמלו עליו רבות בכנסת זו. החזון איש כתב שטיעון זה דומה למצב שבו אדם מצווה להרוג את אחד מבניו, ומאיים כי אם לא יעשה כן – ייהרגו בניו הנותרים. האם מותר לו לעשות כן? ודאי שלא. וכך גם אסור להצביע בעד חוק השירות הלאומי, גם אם יש למפלגות הדתיות עניין לחוקק את חוק בתי הדין הרבניים, שאיננו יכול להיחשב פיצוי על חוק שיסכן את רווחתן של בנות ישראל.³⁸

37 זרח ורהפטיג ומשה חיים שפירא (הפועל המזרחי) ביקרו בביתו של החזון איש כדי לדון בנושא השירות הלאומי. הם שאלו את הרב: היכן כתוב בארבעת ספרי "שולחן ערוך" ששירות לאומי הוא דבר אסור. החזון איש השיב שהאיסור נמצא בספר ה"חמישי", הספר שרק גדולי התורה "מבינים". בכך הוא קבע עיקרון חשוב: הרבנים יודעים מה נכון ומה לא נכון, בלי שיידרשו להתייחס למקור הלכתי מפורש וכתוב; ראו: בראון, 2011, עמ' 90-91.

38 כהן, 1974, עמ' 94-95. בן-גוריון ביקר בביתו של החזון איש בשיא המתחות על רקע חוק השירות הלאומי. אין עדות לכך שהשניים דנו באופן ספציפי בחוק השירות הלאומי, אך הם דנו באריכות בשאלה אם דתיים וחילונים יוכלו אי-פעם לחיות בשלום אלה עם אלה במדינה הריבונית החדשה. בן-גוריון עזב את הפגישה בתחושה

המפלגות הדתיות הציוניות נמשכו לשני כיוונים מנוגדים. מצד אחד, הן היו שותפות לאתוס הרפובליקני של שירות למען המדינה, ערך חשוב בעיניהן שלאורו חינוכו גם את הבנים וגם את הבנות ב"בני עקיבא", תנועת הנוער שלהן. בנות מן המגזר הציוני-דתי היו פחות צרות אופקים ויותר מודרניות מהבנות החרדיות - רובן יצאו לעבוד או למדו באוניברסיטה לאחר התיכון, בסביבה מעורבת ולא דתית. היה קשה להצדיק מדוע שירות לאומי יהיה אסור להן בזמן שהן מותרות לעבוד בשכר מחוץ לבית. שיקול נוסף היה קשור להשלכותיה הפוליטיות של הצבעה נגד החוק או הימנעות בהצבעה עליו. הצבעה כזו ודאי תביא לפרישתן מהממשלה, ובכך הן יעמידו בסכנה את החקיקה בנושא הנישואין והגירושין, שעליה כאמור עמלו רבות.

מצד שני, אם המפלגות הדתיות הציוניות יצביעו בעד החוק, הן יפעלו בניגוד לפסיקתם של הרבנים הראשיים, שאת סמכותם במדינה היהודית רצו לחזק. הרבנים הראשיים פסקו בשנת 1951 שגיוס נשים למסגרת צבאית כלשהי אסור על פי ההלכה, וכעת הרבנים הראשיים היו נתונים ללחץ כבד מהחזון איש וממועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, להוציא פסק הלכה ברור וחד-משמעי נגד חוק השירות הלאומי המוצע. מפגינים חרדים הפגינו כבר כמה ימים מול ביתו של הרב הראשי, הרב יצחק הרצוג, כדי ללחוץ עליו לפרסם את הפסק.³⁹ בנוסף, גם חברי הכנסת מהציונות הדתית היססו לפעול נגד פסיקתו של החזון איש, אשר נחשב בעיני רבים לגדול הדור, ורבים מבוחריהם רחשו לו כבוד רב. המזרחי והפועל המזרחי הצהירו שהן יפעלו בהתאם להנחיית הרבנות הראשית, בתקווה שהן יצליחו לשכנע את הרבנים הראשיים להרשות להן להצביע בעד החוק. אך לשם כך הן נזקקו לעוד זמן. הן פנו לבן-גוריון וביקשו לרחות את ההצבעה עד לאחר החגים, כדי שיוכלו להמשיך בדיונים עם הרבנים הראשיים. ראש הממשלה סירב לבקשתן, מסיבות שיתבהרו בהמשך.

פסימית מאוד לגבי העתיד; ראו: בראון, 2011, עמ' 265-270. לאחר שהחוק עבר שלח החזון איש מכתב אישי לבן-גוריון, ובו הפציר שלא ליישם את החוק, אך בקשתו נתקלה בסירוב; ראו: שם, עמ' 271-272.

39 בעיתון ידיעות אחרונות (6 ביולי 1953) דווח ש-150 שמיים מבתי הכנסת בכל ירושלים יצאו להפגנה מחוץ למעונו של הרב הראשי כדי ללחוץ עליו להנחות את חברי מפלגות המזרחי והפועל המזרחי להצביע נגד החוק.

חוק השירות הלאומי הובא לכנסת לקריאה שנייה ושלישית ב-26 באוגוסט 1953. 57 חברי כנסת הצביעו בעד החוק ו-15 התנגדו לו; המפלגות החרדיות הצביעו נגד החוק, ואילו המזרחי והפועל המזרחי הצביעו בעדו. הרבנים הראשיים נמנעו מלהורות לחברי הכנסת הדתיים כיצד להצביע, אך המליצו בעקיפין ש"לא לגרום לפירוק הקואליציה עקב הצבעתם".⁴⁰ כך ניתן לחברי הכנסת מרחב פעולה להצביע בעד החוק, בלי להמרות את פיהם של הרבנים הראשיים, אשר חששו שההסכמים שאליהם הגיעו המפלגות הדתיות עם מפלגת מפא"י על בתי דין רבניים, נישואין וגירושין יבוטלו אם המפלגות הדתיות יימנעו בהצבעה על החוק או יצביעו נגדו. זו לא הייתה החלטה פשוטה מצד הרבנים הראשיים, בהתחשב בלחץ העצום שהופעל עליהם מצד החזון איש ורבנים אחרים. בסופו של דבר הצליח בן-גוריון להעביר את חוק השירות הלאומי על אף מחאות החרדים, ויצר פילוג רציני בקרב המפלגות הדתיות. החרדים הגיבו בזעם. הרב פסח פרנק כתב דברים קשים ביותר לאחר ההצבעה: "קשה יום קבלת גזירת גיוס הנשים לשירות לאומי כיום חורבן בית המקדש".⁴¹

רפובליקניזם נחוש או פוליטיקה מפלגתית ממולחת?

חוק השירות הלאומי הועבר בכנסת בנחישות רבה וללא דיחוי, ללא פשרות וללא ויתורים, אך במשך 25 שנות שלטונה של מפלגת מפא"י - הוא לא יושם אף פעם. מדוע ראש הממשלה בן-גוריון היה כה נחוש להעביר את החוק ללא דיחוי, ומדוע דחה כל הצעת פשרה? הוא הרי התנקם כבר במפלגות החרדיות והדתיות בעצם הגשת הצעת החוק. איזה אינטרס היה לו לעורר שוב את חמתן ולעודד הפגנות נגד ישראל בארץ ובתפוצות? האם העיקרון הרפובליקני של שירות לאומי היה כה מהותי בעיני בן-גוריון, ואחר כך גם בעיני משה שרת, שלא התיר כל מקום לפשרה? לחלופין, האם בעיות המדינה היו כה חמורות, עד כי היה צורך להקים תוכנית שירות לאומי, בלי להתחשב בתוצאות הפוליטיות

40 ודהפטיג, 1988, עמ' 253.

41 כהן, 1974, עמ' 11.

האפשריות? אם זה אכן היה המצב, היינו מצפים שהחוק היה מיושם מייד: כספים היו מתקצבים, תשתיות לגיוס ולשיבוצים היו מוקמות, והתוכנית הייתה יוצאת לדרך.⁴²

נראה שעבור בן-גוריון חוק השירות הלאומי היה אמצעי להשגת יעד פוליטי שאינו קשור לעניין הגיוס והשירות. הוא ביקש ליצור איזון בין ויתור לבין עימות ביחסים בין המגזר הדתי למגזר החילוני, על מנת לקדם חקיקה אחרת שתמך בה. כלילה שבו כפה את חקיקת חוק השירות הלאומי בכנסת, בניגוד לרצונן של המפלגות הדתיות, העבירה הממשלה חקיקה דתית מרחיקת לכת בתחום המעמד האישי, אשר רבים מהמחנה החילוני התנגדו לה. באותו ערב העבירה הממשלה את חוק בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), אשר העניק לרבנות הראשית מונופול בנושא נישואין וגירושין לכל היהודים החיים בישראל, דתיים וחילונים כאחד.⁴³ למעשה, משמעות חוק זה היא שלא יהיו בישראל נישואין או גירושין אזרחיים, מצב שממשיך עד עצם היום הזה. כמו כן, חוק זה אוסר נישואי תערובת ואינו מכיר בנישואין הנערכים על ידי רבנים השייכים לזרמים ביהדות שאינם אורתודוקסיים. על פי החוק, לבתי משפט חילוניים לא תהיה סמכות לפרק נישואין, ובמקרים שבהם הבעל יסרב לתת גט לאשתו, האישה לא תוכל להינשא שוב.⁴⁴ מפלגת מפ"ם (מפלגת הפועלים המאוחדת) החילונית והאנטי-דתית, המפלגה הקומוניסטית של ישראל והמפלגה הפרוגרסיבית, וכן רבים מחברי מפא"י, מפלגתו של בן-גוריון עצמו, התנגדו בתוקף לחוק וראו בו הפרה בוטה של זכויות האזרח. בן-גוריון השתמש בחוק השירות הלאומי כאמצעי סיכול מול מבקריו החילונים משמאל.

42 ראו את דבריו של חבר הכנסת אליעזר שוסטק, דברי הכנסת, 26 באוגוסט 1953, עמ' 2533.

43 בחייו הפרטיים כאדם חילוני התחתן בן-גוריון עם פולה בנישואין אזרחיים בניו יורק, ולאורך השנים גם סירב לעבור טקס דתי ברבנות, אך במישור הלאומי הוא תמך בנישואין ובגירושין דרך הרבנות על מנת לשמור על אחדות ישראל, כדי שכל היהודים במדינת ישראל יוכלו להתחתן זה עם זה ללא צורך בחקירת יהדותם של האבות והסבתות. ההקפדה על נישואין וגירושין על פי ההלכה הוזכרה גם בהתחייבותו של בן-גוריון בהסכם הסטטוס קוו שנחתם בין נציגי אגודת ישראל לבין בן-גוריון כיו"ר הסוכנות היהודית ואחרים בשנת 1947; ראו: Zameret, 1999, p. 64.

44 ואילו גברים שנשואיהם יסרבו לקבל גט יורשו להינשא שוב בהיתר מיוחד של מאה רבנים.

בן-גוריון קישר את חוק בתי הדין הרבניים עם חוק השירות הלאומי בעסקת חבילה אחת. הוא דרש מכל חברי הקואליציה לתמוך בשני החוקים, שעברו זה אחר זה באותו לילה. בצעד חסר תקדים התנתה ועדת הכנסת לענייני נהלים שההצבעה על שני החוקים תתקיים במושב אחד. המושב החל בשעה 20:40, ובו דנו והצביעו על הקריאה השנייה והשלישית של חוק השירות הלאומי. הדיון על חוק בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין) החל בשעה 22:45, ונמשך עד לפנות בוקר, למרות בקשתם של חברי הכנסת מהאופוזיציה להמשיך את הדיונים למחרת. המושב הסתיים בשעה 3:00 לפנות בוקר, לאחר העברת החוק.

אם המפלגות הדתיות לא היו מיישרות קו עם מפא"י ומצביעות בעד חוק השירות הלאומי, ראש הממשלה היה נאלץ לתת חופש הצבעה לחברי הכנסת ממפא"י להצביע על חוק בתי הדין הרבניים על פי צו מצפונם, צעד שהיה מונע את העברתו. בעמידתו האיתנה מול החרדים, שהפגינו נגד חוק השירות הלאומי, בן-גוריון היה יכול להוכיח לאגף האנטי-דתי במפלגתו וליריבתו הסוציאליסטית מפ"ם שהוא אינו נכנע ללחץ מצד המפלגות הדתיות. הוא היה זקוק לחוק השירות הלאומי, השנוא על החרדים, כדי שהוא יהיה משקל נגד לוותורים שעשה לגבי הנישואין והגירושין הדתיים, השנואים על האגף האנטי-דתי במפלגתו. הפגנות החרדים מחוץ לכנסת שיחקו היישר לידי של ראש הממשלה.

חבר הכנסת משה סנה מהאופוזיציה העיר בראייה מפוכחת: "מפא"י סגרה עסקה קואליציונית עם הפועל המזרחי. נתן לי שירות [לאומי] בנות ואתן לך נישואין וגירושין, והתמורה הזאת מוכרחה להינתן בערב אחד כי איש בקואליציה איננו מאמין לרעהו עד למחר בבוקר".⁴⁵

45 משה סנה, דברי הכנסת, 26 באוגוסט 1953, עמ' 2550. וראו גם: ורפהטיג, 1988, עמ' 253.

יישום החוק: "השטן נמצא בפרטים הקטנים"

בדמוקרטיה הסדרית (קונסוציונלית) סביר להגיע לפשרות בין הרוב למיעוט בשלב יישום של חוקים, כאשר הדיונים מתמקדים בפרטים ולא בעקרונות.⁴⁶ כך היה המצב בישראל לאחר שחוק השירות הלאומי עבר. עם סגירת הדיון בכנסת הבטיחה בעל פה שרת העבודה גולדה מאיר למפלגות הדתיות, שמשרדה יבוא לקראתן בכל הנוגע לשיכוצים של בנות הרחק מבתיהן, לחובה ללבוש מדי צבא ולשיכוצי חובה בעבודה בחקלאות.⁴⁷

באוקטובר 1953 הודיע בן-גוריון על התפטרותו, והוא הוחלף על ידי משה שרת, שתמך גם הוא בשירות לאומי לבנות דתיות.⁴⁸ לאחר כניסתו לתפקיד ניהל שרת חליפת מכתבים עם הרב הראשי יצחק הרצוג, שבהם ביקש הרב להשעות את חוק השירות הלאומי, והביע את צערו העמוק לנוכח החוק, שלדעתו גורם קרע עם היהדות הדתית בארץ ובתפוצות. שרת מצידו סירב להשעות את החוק, אך הבטיח לרב שביישום החוק יזכו הבנות למלוא הרגישות וההתחשבות בכל הנוגע לצורכי הדת שלהן, ושכונות המנהלות אורח חיים חרדי ומחמיר יהיו פטורות מהשירות. הוא הוסיף שלכונות גם תינתן אפשרות לבחור את תחומי השירות שבהם ישובצו, ושרק בנות המבקשות מפורשות לשרת בחקלאות יוצבו במקומות רחוקים מהבית, וגם במקרה כזה - רק ביישובים דתיים; לדבריו, בנות לא יחויבו לשרת רחוק מהבית בניגוד לרצונן. חשוב לציין שההבטחות שניתנו על ידי שרת בפברואר 1954 תאמו באופן כמעט מלא את הצעות הפשרה שהציעו חברי הכנסת הדתיים לפני הקריאה השנייה ונפסלו באופן גורף, כנראה על פי הוראותיו של בן-גוריון.⁴⁹ שרת גם ביקש מהרב לנצל את כוח השפעתו בקרב החרדים כדי להרגיע את המתרחשות מבית וגם בחו"ל, ולשים קץ למחאות.⁵⁰

46 דון-יחיא, 1997.

47 גולדה מאירסון (מאיר), דברי הכנסת, 26 באוגוסט 1953, עמ' 2452.

48 Weitz, 200278-59

49 פרוטוקול ועדת העבודה של הכנסת, 5 באוגוסט 1953.

50 מכתב מראש הממשלה משה שרת לרב הראשי יצחק הרצוג, 14 בפברואר 1954, ארכיון מדינת ישראל, תיק 132/54.

שרת הטיל את משימת יישום החוק על שרת העבודה גולדה מאיר. גורמים ממשרדה החלו בסבב שיחות עם נציגי מפלגת הפועל המזרחי, אך במהרה הגיעו השיחות למבוי סתום. גורמים במשרד העבודה הציעו תקנות שסתרו את ההבטחות שנתן שרת לרב הרצוג. הנציגים הדתיים היו מודאגים מכך שבתקנות לא הייתה התניה אשר תחייב שבין חברי ועדת הפטור משירות יהיו גם נציגים דתיים, או שהממונים על הבנות יהיו דתיים. הם ניסו לשכנע את השרה למנות אישה דתייה שתעמוד בראש תוכנית השירות הלאומי אך נכשלו.⁵¹ נציגי הציונות הדתית פקפקו באופייה של "הסביבה הדתית" שהובטחה לבנות: מי יהיה מוסמך לקבוע אם הסביבה היא "דתית" ואם האוכל עומד בסטנדרטים מספיקים של כשרות? כמו כן, בתקנות שהוצעו על ידי המשרד נסוגו מההבטחות שניתנו על ידי השרה, שלפיהן יוכלו הבנות להתגורר בביתן - אם זה רצונן. במקום זאת, בתקנה המוצעת הייתה התניה שהבנות יוכלו לגור בביתן "אם מקום השירות שאליו יוצבו יאפשר זאת", ואם לא, יוקצו להן מגורים מחוץ לבית "באווירה דתית מתאימה".⁵²

המפלגות הדתיות חששו שהשירות הרחק מהבית יערער את מחויבותן של הבנות לתורה ומצוות ויחלן אותן. זו הייתה דאגתם של רבים מן ההורים והבנות בקהילה הדתית. כמיעוט בתוך חברה חילונית, ולעיתים גם אנטי-דתית, זה יהיה אתגר לא פשוט לבנות להתמיד בקיום תורה ומצוות במסגרות חילוניות.⁵³ גורמים במשרד העבודה התלוננו באוזני השרה מאיר שחוק השירות הלאומי עומד להיות מרוקן מכל תוכן, אם ייענו כל תביעותיהן של המפלגות הדתיות. לדוגמה, אם השיבוצים בתחום החקלאות יישארו לבחירת הבנות בלבד, לא יהיו מתנדבות בתחום זה, שכן בנות מעטות בלבד יבחרו בתחום זה

51 קובץ מס' 21/4728, 15 בינואר 1954, ארכיון מדינת ישראל, תיק 54/2442.

52 "תקנות השירות הלאומי" שהוצעו על ידי משרד העבודה והתגובה החריפה של גורם בעילום שם ממשרד הדתות (מסמך ללא תאריך), ארכיון מדינת ישראל, שם.

53 בשנות החמישים והשישים, ובמידה פחותה גם היום, חיילי צה"ל רבים מפסיקים להקפיד על אורח חיים דתי בזמן שירותם הצבאי. המפלגות הדתיות דרשו מצה"ל לשבץ חיילים דתיים יחד באותה יחידה, אם הם מבקשים זאת, כדי להקל עליהם בשמירת המצוות. מסיבה זו הסכים צה"ל להקים יחידות של הנח"ל הדתי, ולאחר מכן גם יחידות נפרדות של חיילים משיבות ההסדר.

מרצונן החופשי. אותם גורמים הוסיפו כי עבודה בחקלאות תתאים במיוחד לבנות ממחנות העולים, "מכיוון שהן אינן מתאימות לכל סוג שירות אחר".⁵⁴ מי שיכולות למלא תפקידים של מורות ועובדות סוציאליות באזורי הפריפריה, בעיירות פיתוח וביישובי ספר, ולתת כך מענה למחסור בכוח אדם בתפקידים אלו, הן הבנות המשכילות, הגרות בערים הגדולות. אך אם הן יורשו לשרת קרוב לבתיהן או שתניתן להן האפשרות לבחור לגור בבית הוריהן, השירות הלאומי לא יוכל לתת מענה למחסור באותם בעלי תפקידים בפריפריות. יתרה מזו, בנות שישירתו כאחיות בבתי החולים יצטרכו לעבוד במשמרות לילה וללון בבית החולים ולא בבית.⁵⁵

לאור כל זאת, ומתוך מידת-מה של ייאוש, הזהירה שרת העבודה מאיר את ראש הממשלה שרת (מרץ 1954), שאם ימשיך להבטיח למפלגות הדתיות הקלות שונות בתקנות, החוק יהיה חסר כל ערך מעשי.⁵⁶

כאשר מנהיגי מפא"י שקלו את התרומה הפוטנציאלית של השירות הלאומי, לצד כל התנאים וההגבלות שהציבו המפלגות הדתיות, וכן ביחס לנוק הפוליטי שנגרם בארץ ובחו"ל, הם הבינו שהכדאיות הפוליטית מחייבת אותם להניח לנושא. מספר הבנות שקיבלו פטור לא היה גבוה במיוחד: רק 1,300 בנות דתיות קיבלו פטור משירות צבאי בשנת 1954, ובהן 600 בנות שלא סיימו בית ספר יסודי והיו נפסלות על ידי צה"ל בכל מקרה כבלתי מתאימות לשום סוג של שירות.⁵⁷

החוק הפך להיות "אות מתה". עקב אי-ההגעה להסכם עם נציגי הפועל המזרחי החליטו ראש הממשלה שרת והשרה מאיר להניח לנושא. גורמים במשרד העבודה לא השלימו מעולם את כתיבת התקנות. מפא"י והמפלגות הדתיות הגיעו להבנה שיש לתת לנושא לדעוך. שר הדתות דאז, זרח ורהפטיג, זקף את העניין הזה לזכותו, ובאוטוביוגרפיה שלו אף כתב שהחוק לא יושם

54 מסמך מ-10 במרץ 1954, ארכיון מדינת ישראל, תיק 11451-13/142.

55 מכתב מעוזר במשרד העבודה לגולדה מאיר שרת העבודה, 16 במרץ 1954, ארכיון מדינת ישראל, תיק 13/142.

56 לדין נוסף ראו: Bick, 2013.

57 מסמך מ-16 במרץ 1954, ארכיון מדינת ישראל, תיק 11451-13/142.

בזכות התנגדותם הנחרצת של שרי המזרחי והפועל המזרחי.⁵⁸ גם החרדים זקפו לזכותם את קבורת החוק. בשנת 1979, כאשר מפלגת מפ"ם פתחה שוב את נושא השירות הלאומי כשירות חובה, וכשמפלגת העבודה לחצה מהאופוזיציה על יישומו המייד, הגיב חבר הכנסת מנחם פרוש מאגודת ישראל בכעס והאשים את מפלגת העבודה בהפרת ה"הסכם" עתיק היומין שהיה לה עם מפלגת אגודת ישראל, שלא ליישם את החוק.⁵⁹

כפי שראינו בתחילתו של פרק זה, אתוס האזרחות ששלט בשנות החמישים והשישים של המאה הקודמת היה אתוס רפובליקני, שהדגיש את השירות, את ההקרבה ואת בניין האומה. עשרות אלפי עולים הגיעו לישראל ממזרח אירופה, מהמזרח התיכון ומצפון אפריקה, ונדרשו להם מחסה, מזון ושירותים בסיסיים. בהיעדר תוכנית חלופית לשירות לאומי, צה"ל הפך לארגון הלאומי הבלעדי שמסוגל לעמוד באתגרים האזרחיים הללו: חיל ההנדסה של צה"ל בנה מחנות עולים; חיילות שובצו בבתי ספר כמורות, אחרות סייעו במתן שירותי בריאות ורווחה, ואחרות חיזקו את היישובים החקלאיים לאורך גבולות הארץ. התרחבותה של פעילות צה"ל למשימות אזרחיות הייתה חלק בלתי נפרד מחזונו הרפובליקני של בן-גוריון על החייל ה"חלוץ".⁶⁰ מיעוט קטן של בנות דתיות, מתנועת הקיבוץ הדתי, שירתו בצה"ל ביחידות הנח"ל הדתי וביחידות סדירות, למרות פסיקת הרבנים. לאחר שחוק השירות הלאומי נקבר בפועל על ידי הפוליטיקאים, רוב הבנות הדתיות לא שירתו כלל.

סיכום

כפי שראינו, למרות ההצהרות הרפובליקניות של מפא"י, ולפיהן כל הנוער בישראל חייב לשרת את המדינה, בשנת 1954 לא הצליחה ממשלת מפא"י להקים תוכנית של שירות לאומי לבנות דתיות שקיבלו פטור משירות צבאי.

58 ורהפטיג, 1988, עמ' 260.

59 חבר הכנסת מנחם פרוש, דברי הכנסת, 23 ביולי 1979, עמ' 3662.

60 להרחבה ראו: דרורי, 2000.

על אף העובדה שהיא העבירה חוק בכנסת המחייב בנות דתיות לשרת שנתיים בשירות לאומי, מפא"י לא יישמה אותו בפועל. אף על פי שראש הממשלה דוד בן-גוריון היה תומך נלהב בערכים רפובליקניים, והצהיר בהזדמנויות רבות שכל צעיר בישראל חייב לשרת, הוא ניצל את נושא השירות הלאומי למטרות פוליטיות, כדי להעניש את המפלגות הדתיות על הצבעתן נגד הממשלה, וכדי להעביר את חוק בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין), שהיה מאוד לא פופולרי בקרב חלק גדול במפלגתו. מסיבה זו הוא מיאן לקבל את הפשרה שנרקמה בין חברי הכנסת פנחס לבון ובנימין מינץ, שהייתה יכולה ליצור חוק שירות לאומי שיהיה מקובל על המגזר הציוני־דתי. אחר כך הוא נקט עמדה נוקשה ובלתי מתפשרת בנושא חוק השירות הלאומי כדי לגייס את תמיכת החילונים והאנטי־דתיים במפלגתו, כדי שאלו יצביעו בעד חוק בתי הדין הרבניים. הוא השתמש בחוק השירות הלאומי כדי להוכיח שהוא מנהיג קשוח ובלתי מתפשר ביחסיו עם המפלגות הדתיות, ושאינו נכנע ללחצן.

הנפגעת האמיתית בתמרונים הפוליטיים האלה הייתה התוכנית לשירות לאומי עצמה, כיוון שבעקבותיהם היא נותרה רדומה במשך יותר משני עשורים. לזו הייתה הממשלה מוכנה להקים תוכנית התנדבותית, כפי שהציע חבר הכנסת בנימין מינץ ממפלגת פועלי אגודת ישראל, בנות מהציונות הדתית, שרצו לשרת ושהאתוס הרפובליקני היה נר לרגליהן, היו מאמצות אותה בהתלהבות. הן היו יכולות לתרום לשירותים החברתיים והחינוכיים בתקופה ההיא, כאשר הדרישה לשירותן הייתה צו השעה. עם דחיית יישום החוק ללא הגבלת זמן, הן למעשה הודרו מן השירות, על אף שגם הן דגלו באתוס הרפובליקני. הן נותרו צופות מהצר, בזמן שהאחרים שירתו.

בפרק הבא נדון בשאלה כיצד יצאה לפועל תוכנית השירות הלאומי ההתנדבותי של בנות דתיות, והיכן היא עומדת כיום. אנו נראה שבכל שנות שלטונה של מפא"י (עד שנת 1977) היא לא יישמה את חוק השירות הלאומי משנת 1953, אך כן נתנה אישור לתוכנית שירות בהתנדבות, שאותה יזמו הבנות הדתיות עצמן, בתמיכתה של המפלגה הציונית־דתית (המפד"ל).

פרק שלישי

רפובליקניזם והתנדבות: שירות לאומי־אזרחי לבנות דתיות בשנים 1970-2018

כפי שראינו בפרק הקודם, חוק השירות הלאומי עבר בכנסת באוגוסט 1953, אך נותר "אות מתה", בלי שהממשלה תגלה בו עניין. מצב דברים זה נמשך ללא שינוי עד שנת 1970. לאחר מלחמת ששת הימים סבלה ישראל ממחסור חמור בכוח אדם, בייחוד בתחומי הבריאות והחינוך - אלף מורים נדרשו בפריפריה, וגם אחיות. עם כיבוש הגדה המערבית, עזה, סיני ורמת הגולן הגדיל צה"ל את היקף משימותיו וסבל גם הוא ממחסור חמור בכוח אדם. הוא החל להקצות נשים לתפקידים לא קרביים, אשר קודם לכן בוצעו על ידי גברים. צה"ל גם הוריד את סף הקבלה לשירות צבאי כדי לגייס מועמדים מרובד חברתי והשכלתי נמוך יותר, שנדחו בעבר משירות. לנוכח סף קבלה נמוך זה דיווח צה"ל שבשנת 1970 גייס אלפיים מועמדים יותר מאשר בשנת 1969.¹

7,500 בנות קיבלו פטור משירות בצה"ל מסיבות דתיות בשנת 1970. לאור המחסור הגובר בכוח אדם שעמד לפניו, צה"ל החמיר את הנוהל להענקת פטור על רקע דתי, לאחר שדווח כי מספר הולך וגדל של בנות הצהירו הצהרת שווא שהן דתיות כדי להתחמק משירות צבאי. עד לשינוי זה, בנות שביקשו פטור נדרשו להופיע בפני ועדה שבה הן נחקרו לגבי הרמה הדתית שלהן. כחלק מן

1 מכתב מתת־אלוף יצחק ארלון, הממונה הזמני על משאבי אנוש בצה"ל, ליוסף אלמוגי, יו"ר הוועדה הממשלתית בנושא שירות לאומי, 10 בספטמבר 1971, ארכיון מדינת ישראל, תיק 13/142.

המדיניות החדשה הפעיל צה"ל סוכנים סמויים לעקוב אחר הבנות, על מנת לוודא שהן אכן מקיימות אורח חיים דתי. קפדנות מוגברת זו הביאה לתוצאות ממשיות, ומספר הבנות שגויסו לצה"ל עלה במידה ניכרת: מ-7,750 בנות בשנת 1967 ל-12,000 בשנת 1971.² אך עדיין מספר זה היה פחות ממחצית מספר הבנות בגיל גיוס.³

בשנות השישים רוב הבנות המשתייכות לציונות הדתית לא שירתו בצבא, למעט כמה בנות מהקיבוץ הדתי שכן שירתו בו. עם סיום הלימודים בבית הספר התיכון, רבות מהבנות הדתיות הלכו ללמוד באוניברסיטאות ובסמינרים למורות, והשאר יצאו לעבוד. על פי דו"ח שהתפרסם בעיתון מעריב, כ-3,800 בנות שקיבלו פטור משירות בצה"ל מטעמי דת למדו באוניברסיטאות ובמכללות בשנת 1970, ומהן 1,800 למדו במסגרות חילוניות לחלוטין.⁴ ברור שסביבתן לא הייתה סביבה דתית מוגנת, אך לא הייתה להן חלופה אורחית לשירות בצה"ל שהייתה מקובלת על הרבנים.

עיוות זה נעשה צורם עוד יותר לאחר מלחמת ששת הימים. חיילים חזרו מהחזית עם סיפורים על הקרבה וגבורה. הארץ מלאה רוח לאומית פטריוטית ועמדה בפני אתגרים חדשים של התיישבות והתחדשות לאומית. בנות הציונות הדתית נשטפו גם הן בגל הפטריוטיות החדש, אך לא הוקצה להן כל תפקיד באתגרים הלאומיים החדשים. אומנם מיעוט מהן כן שירת בצה"ל, אך למרביתן השירות בצה"ל לא היה אופציה ריאלית.⁵ ככל שחלף הזמן התקשו הבנות עצמן להצדיק את חוסר העקביות בין רגש הפטריוטיות לבין ההתחמקות משירות כלשהו, בייחוד לאור המשבר הקשה בשירותי הרווחה שפקד את עירות הפיתוח, ולנוכח המחסור הגדול בכוח אדם בתחומי הבריאות והחינוך.

2 שם.

3 מתוך 27,150 בנות שהיו כשירות לגיוס בשנת 1971, 4,200 בנות קיבלו פטור עקב רמת השכלה בלתי מספקת, 2,200 קיבלו פטור מכיוון שהיו נשואות, 1,250 בנות קיבלו פטור מסיבות רפואיות, ו-7,500 בנות עקב היותן דתיות; על פי מסמך מספטמבר 1971, ארכיון מדינת ישראל, תיק 13/142.

4 מעריב, 12 ביוני 1970.

5 מאמר מערכת, הצופה, 11 בדצמבר 1971.

יוזמת השירות הלאומי (1970)

היוזמה להחיות מחדש את נושא השירות הלאומי באה מהשטח, מהבנות עצמן וממוריהן.⁶ המוטיבציה שלהן נבעה בעיקר מרגשות רפובליקניים, פטריוטיים ולאומיים. הבנות חיפשו דרך לשרת בלי להמרות את פי הרבנים. הזרעים נזרעו בביקור שערכה בירושלים קבוצת בנות בגיל תיכון, מהאולפנה של הרב אברהם בהר"ן בכפר פינס בשנת 1970, שבמהלכו הן נפגשו עם אברהם הופמן, דובר משרד הרווחה מהמפלגה הדתית-לאומית (מפד"ל).⁷ הופמן הציג בפניהן את המצב הקשה שבו נתונה המדינה בגלל המחסור החמור בעובדים סוציאליים ובמדריכי נוער. הבנות שאלו אם מתנדבות יוכלו לעזור להקל על הבעיה. הופמן השיב בחיוב שמתנדבות בהחלט יתקבלו בכרכה, ושאל אם הן יהיו מוכנות להיענות לאתגר.⁸ שיחה זו הובילה ליוזמה מהשטח בהנהגת מנהל האולפנה, הרב בהר"ן, שארגן תוכנית לשירות התנדבותי לבוגרות שלו, בסיועם ובעידודם של גורמים ממשרד הרווחה. ארבעים בוגרות מהאולפנה בכפר פינס נרשמו כמתנדבות הראשונות. הן נשלחו לעיירות פיתוח בצפון כדי ללמד ולחנך תלמידים בבתי ספר מקומיים ולסייע לעובדים הסוציאליים בצפון, אשר התמודדו עם מחסור בכוח אדם. הבנות שוכנו יחד במעונות בחצור הגלילית, בהשגחתה הקפדנית של מדריכה שומרת מצוות, וקיבלו תקציב להוצאות מחיה ומעט דמי כיס חודשיים.⁹ התוכנית הוכתרה בהצלחה על ידי הבנות ועל ידי המועצות המקומיות שהשתתפו בה, והביאה לביקוש מוגבר למתנדבות. בשנה השנייה לתוכנית הצטרפו אליה ערי פיתוח נוספות, והוקמו למתנדבות חמישה "מעונות" נוספים: ארבעה בצפון (טבריה, בית שאן, קריית שמונה ומעלות) ואחד בדרום (נתיבות). שלושה בתי ספר תיכוניים דתיים הצטרפו כמרכזי גיוס. הרב צפניה דרורי, רבה הראשי של קריית שמונה, תמך בהתלהבות בתוכנית וסייע לה כבר

6 רפפורט, פנסו וגארב, 1995.

7 מפלגת המזרחי ומפלגת הפועל המזרחי התאחדו בשנת 1956 למפלגה אחת שנקראה המפלגה הדתית-לאומית (מפד"ל).

8 ריאיון עם אברהם הופמן באוגוסט 2010 בירושלים.

9 דבר, 17 פברואר 1971.

מראשיתה. בשנה השנייה ביקשו מאות בנות להתקבל לתוכנית. כספים נוספים הוקצו לתוכנית באמצעות משרד הרווחה - באותם ימים עמד בראשו השר ד"ר יוסף בורג מהמפד"ל.¹⁰

חשוב לציין כאן שהיוזמה בשנת 1970 הגיעה מרובד צר בקהילה הדתית, ובראשיתה היא לא זכתה לתמיכה רחבת היקף. בנות מהמגזר החרדי כלל לא הביעו בה עניין. רבנים חרדים המשיכו לאסור על שירות לאומי, ובנות חרדיות ממילא לא חיפשו דרך לשרת את המדינה ה"ציונית". גם בנות ממשפחות ספרדיות מסורתיות, שלמדו בבתי ספר ממלכתיים דתיים, לא נהרו להצטרף לשירות. רבות ביקשו פטור משירות צבאי מכיוון שאביהן או אחיהן, ששירתו בצבא, קבעו שצה"ל אינו "מקום הולם" לאחיותיהם. הן קידמו בברכה את קבלת הפטור מצה"ל, מכיוון שהוא אפשר להן "להמשיך בחייהן" - כלומר לצאת לעבוד, ללמוד או להינשא. החלטתן שלא לשרת תאמה גם את פסיקת הרבנים הספרדים, ובהם הרב עובדיה יוסף, מנהיגה העתידי של מפלגת ש"ס, אשר פסק שאסור לבנות להתגייס לשירות לאומי, גם אם מדובר בהתנדבות וגם אם היא נעשית תחת השגחה דתית.¹¹

סיעת הפועל המזרחי במפד"ל קיבלה בברכה את היוזמה החדשה, מאחר שכבר בשנת 1953 (כאמור בפרק הקודם) הביעה תמיכה בשירות לאומי-אזרחי. תנועת הקיבוץ הדתי, אשר השתייכה להפועל המזרחי, דרשה מאז ומתמיד מבנותיה לשרת בצה"ל, עם עדיפות לנח"ל הדתי, בניגוד להנחיותיה של הרבנות הראשית, שהתנגדה לשירות צבאי לבנות. תמיכתה של התנועה הקיבוצית בשירות צבאי ואזרחי לבנות התבססה על תמיכתה בערכים רפובליקניים ועל תמיכתה בשוויון זכויות לנשים.

10 ללא ידיעתו של משרד הרווחה, קבוצה של בנות דתיות כבר החלה להתנדב בבתי ספר בשנת 1968; ראו: מכתב מיחזקאל כהן, החטיבה לתרבות תורנית במשרד החינוך, לבן ציון דל, הממונה על תכנון והכוונה במשרד הרווחה (ללא תאריך), ארכיון מדינת ישראל, תיק 6216/13, נובמבר 1970-נובמבר 1972.

11 עצומת הרבנים הספרדים, 6 בספטמבר 1971, ארכיון מדינת ישראל, תיק 6216/13. לפסיקה עכשווית יותר ראו: הרב יצחק יוסף, אוצר הדינים לאישה ולבת (ירושלים: אש פיתוחים, 1988), עמ' 384. בנות ספרדיות חרדיות המצייתות לפסיקתו של הרב יוסף אינן משרתות גם כיום בשירות לאומי-אזרחי.

יוזמת השירות הלאומי זכתה לתמיכתה הנלהבת של המשמרת הצעירה במפד"ל, אשר מילאה תפקיד פעיל בעיצוב התוכנית ובניהול משא ומתן על תנאיה עם משרד הרווחה,¹² וכן לתמיכת תנועת האישה הדתית לאומית (כיום היא נקראת תנועת אמונה), אשר ביוני 1971 העבירה בוועידתה החלטה התומכת בשירות לאומי־אזרחי.

רבנים המזוהים עם המפד"ל הביעו דאגה שהתוכנית המוצעת לא תתאים לבנות המגיעות מבתי מסורתיים שבהם מידת השמירה על ההלכה נמוכה.¹³ "חבר הרבנים", הארגון הרבני המשויך למפד"ל, הודיע שהוא יתמוך בשירות לאומי לבנות רק אם השירות יישאר התנדבותי וינזהל על ידי ארגון דתי לא ממשלתי. הרבנים התנגדו לכך שהשירות הלאומי ינוהל תחת גוף ממשלתי, מכיוון שהם חששו שמא תנקוט הממשלה צעדים ליישום חוק השירות הלאומי משנת 1953, שיחייב את כל הבנות הדתיות לשרת, גם אם התוכנית תתחיל כמסגרת התנדבותית.¹⁴

היוזמה העממית להקמת שירות לאומי זכתה לפופולריות רבה בקרב בנות דתיות בוגרות תנועת הנוער בני עקיבא ובקרב פעילי המפד"ל, אך נדרשו הכרה ותמיכה ממשלתית כדי שהיוזמה תתפתח. דיון בנושא השירות הלאומי הועלה על סדר היום של הממשלה במאי 1971 על ידי שר התיירות משה קול (מפלגת

12 החלטת מזכירות המשמרת הצעירה של מפד"ל, 17 בנובמבר 1971, ארכיון מדינת ישראל, תיק 6216/13. ההחלטה תומכת בתוכנית התנדבותית של שירות לאומי לבנות שתופעל על ידי עמותה דתית. מזכירות המשמרת הצעירה ביטאה בהחלטתה זו את התנגדותה לשירותן של בנות בצה"ל, וקראה למפד"ל לדרוש מהממשלה להעריך מחדש את עמדתה לגבי שירות צבאי חובה לנשים ולהחליפו בשירות לאומי התנדבותי. בהודעתה היא גם גינתה את מפלגת אגודת ישראל ומפלגת פועלי אגודת ישראל על כך שהן מתנגדות לשירות לאומי וכינתה אותן "צבועות", מכיוון שגם הן ארגנו תוכניות התנדבות במוסדותיהן. בהודעה זו נקראו כל הבנות הדתיות להתנדב. לדיון נרחב יותר על מידת הדתיות של הנוער הציני־דתי בתקופה זו, ראו: בר־לב, 1984.

14 ארכיון מדינת ישראל, תיק 6216/13, אוקטובר 1971. לחשד זה שהממשלה תשתלט על התוכנית ותהפוך אותה לתוכנית חובה היו גם שותפים אחרים. הרבנית רחל נריה, שהייתה מעורבת בהקמת התוכנית ונחשבה למובילה שעמדה בראש העמותה החדשה לשירות הלאומי, הסירה את מועמדותה כאשר פורסם בעיתונות דיווח שקרי על הסכמתה לעמוד בראש סוכנות ממשלתית חדשה שתנהל את השירות הלאומי.

הליברלים העצמאיים), שר הבריאות ויקטור שם טוב (מפ"ם) ושר החינוך יגאל אלון (מפלגת העבודה). באותה תקופה סבל משרד הבריאות ממחסור חמור באחיות, ובמשרד החינוך היו חסרים אלף מורים וסייעות בפריפריה - בצפון הארץ ובדרומה. לאור מצב זה דרשו השרים מהממשלה ליישם לאלתר את חוק השירות הלאומי משנת 1953 ולגייס בנות דתיות לשירות.¹⁵

גולדה מאיר הייתה ראש הממשלה בשנת 1971. כזכור היא כיהנה כשרת העבודה בשנת 1953, וניהלה אז משא ומתן כושל עם המפלגות הדתיות בעניין השירות הלאומי, ולא הצליחה להגיע איתן להסכמה. היא ידעה מניסיונה ההוא שכדי שלא תיכשל שוב, עליה להלך בזהירות בשדה המוקשים הפוליטי של השירות הלאומי. מאיר מינתה ועדת שרים שכללה את שרי הביטחון, העבודה, החינוך והתרבות, הרווחה והבריאות כדי לדרון בנושא. את המפלגות הדתיות ייצג שר הרווחה מיכאל חזני, שהיה הכוח המניע מאחורי תוכנית השירות ההתנדבותי בצפון.

כל משרד הגיש לוועדה את צורכי כוח האדם שלו: למשרד הבריאות נדרשו 2,700 בנות לעבודה בבתי חולים, למשרד החינוך 1,500 בנות לסיוע בבתי ספר, ולמשרד הרווחה 1,000 בנות לשירותים החברתיים. בתוך זמן קצר הסיקה הוועדה שהשירות הלאומי הוא אכן פתרון טוב וחיוני שיקל על המחסור בכוח אדם, אך התקשתה להכריע מהי המסגרת החוקית והמנהלתית המתאימה: תוכנית של שירות חובה במשך שנתיים, כפי שנקבע בחוק השירות הלאומי משנת 1953, או תוכנית התנדבותית במשך שנה, בדומה לתוכנית שאותה החל הרב בהר"ן בצפון.

מאחר שחוק השירות הלאומי כבר היה קיים בחוק, ולאור צורכי המדינה, היה זה אך הגיוני ליישם אותו וכלשונו. אולם הייתה התנגדות רחבה להחלת שירות לאומי כשירות חובה מצד רבנים - ביניהם הרבנים הראשיים ור"מים בישיבות ציוניות דתיות. הם טענו שתוכנית שתחייב את הבנות להתנדב היא לא סבירה, ושהיא עלולה להשפיע לרעה על נכונותן של הבנות לתרום. לדעתם, תוכנית התנדבותית תביא לתוצאות טובות יותר, מאחר שהבנות יבואו מרצונן החופשי לתרום ויעודדו גם אחרות להתנדב בעקבותיהן. המפד"ל

קיבלה את עמדת הרבנים, ועמדה על כך שהתוכנית תישאר התנדבותית ותנוהל על ידי גוף לא ממשלתי, שינוהל על ידי מנכ"ל או מנכ"לית דתיים. לדעתם, רק כך יתאפשר להבטיח לבנות סביבה דתית הולמת.

המפלגה החרדית אגודת ישראל המשיכה בהתנגדותה לכל מתכונת של שירות לאומי, והיא די נחרדה להיווכח שהנושא חזר לסדר היום הציבורי, לאחר 17 שנות שקט. מפלגת מפא"י, ששלטה לאורך שנים רבות, הבטיחה בעבר למפלגות החרדיות שכל זמן שהיא בשלטון, היא לא תיישם את החוק. שלא במפתיע תגובת החרדים בשנת 1971 תאמה את תגובתם משנת 1953, אם כי היא הייתה מאופקת יותר. הם שוב יצאו בהפגנות המוניות, איימו שלא יצייתו לחוק אם יתקבל, ותקפו בחריפות את המפד"ל על שהעלתה מחדש את הנושא. היוזמה של הבנות הדתיות בתוכנית ההתנדבותית בצפון, שנה קודם לכן, נתפסה בעיניהם כ"מעשה בלתי אחראי", שהעמיד את כל הבנות הדתיות והחרדיות בסכנת גיוס. הם רגזו במיוחד על שר הרווחה מיכאל חזני (מפד"ל), שהסכים להיות חבר בוועדת השרים שדנה בשירות הלאומי.¹⁶ גם רבנים ספרדים מובילים, לרבות הרב עובדיה יוסף, הפצירו בממשלה לרדת מהנושא ולא להנהיג שירות לאומי ממלכתי.

16 י' שפיגל, דבר, 1971 (ללא תאריך). יצחק רוזנטל, רב חרדי מירושלים, נקט צעד חריג: הוא הגיש תביעה (דין תורה) נגד חזני בבית הדין הרבני בירושלים, וביקש צו מניעה כדי שלא ישתתף בוועדת השרים. רוזנטל טען שהשתתפותו של חזני בוועדה עומדת בניגוד גמור לפסיקותיהם של גדולי התורה המכובדים - הרב פסח פרנק, הרב הראשי לשעבר של ירושלים, והחזון איש - משנת 1952 שאסרו על שירות לאומי לבנות. בית הדין הרבני של ירושלים דחה את התביעה עקב חוסר סמכות, אך בית הדין הרבני הגדול קיבל אותה לאחר ערעור והורה לחזני להציג סיבה לאי־התפטרותו לאלתר מוועדת השרים; ראו: הצופה, 29 באוקטובר 1971. הפסיקה יצרה משבר סמכות בין הרשויות החילוניות לרשויות הדתיות. היועץ המשפטי לממשלה דאז, מאיר שמגר, טען שאין לבית הדין הרבני הגדול סמכות שיפוטית על שרי הממשלה, ויעץ לחזני להתעלם מהזימונים לבית הדין. לאחר מכן עתר שמגר לבג"ץ כדי לפסוק בשאלת הסמכות השיפוטית. בית המשפט הוציא צו על תנאי המחייב את בית הדין הרבני הגדול להסביר את מעשיו ולעצור בינתיים את כל ההליכים נגד חזני. בית הדין הרבני הגדול הגיע למסקנה שלא רק שהוא לא יזכה במשפט נגד חזני, אלא שהוא עלול לקבל נזיפה כואבת ומשפילה מבג"ץ. כמה ימים לאחר מכן משך התובע את התביעה נגד חזני, כנראה לאחר שהופעל עליו לחץ מצד הרבנים; ראו: מעריב, 2 באוקטובר 1972.

הוועדה המליצה על תוכנית התנדבותית לאחר התלכטויות רבות. על אף הטיעון החזק והפשוט, שלפיו עדיף ליישם את החוק משנת 1953 ובכך לחזק את האתוס הרפובליקני של השירות ואת עקרון הממלכתיות, השיקולים הפוליטיים גברו, והממשלה לא רצתה להיכשל שוב. המפד"ל הבהירה היטב את עמדתה: היא תתמוך בתוכנית התנדבותית בלבד, שתנוהל על ידי גוף לא ממשלתי, בהתאם לקווים המנחים שעליהם הסכימו השר פנחס לבון (מפא"י) וחבר הכנסת בנימין מיניץ (פאג"י) בשנת 1953. קווים מנחים אלו כללו הבטחות נוקשות שלפיהן הבנות יורשו לגור בבתיהן אם ירצו בכך, ויתאפשר להן לשרת בסביבה דתית הולמת אם השירות יהיה רחוק מאזור מגוריהן.

הוועדה קיבלה את תנאי המפד"ל באופן חלקי: היא המליצה להקים תוכנית התנדבותית אך בחסות משרד ממשלתי, וקבעה שמשך השירות יהיה בין 18 חודשים ל-24 חודשים. אולם הממשלה דחתה חלק מהמלצות הוועדה והעדיפה לרצות את המפד"ל. ב-31 באוקטובר 1971 היא הודיעה על הקמת תוכנית שירות לאומי התנדבותי בתיאום עם משרד הבריאות, משרד החינוך ומשרד הרווחה, ובשיתוף פעולה עם נציגים מהמגזר הדתי. נקבע שאורך השירות יהיה שנה אחת לכל הפחות, ושתינתן אפשרות להאריך בשנה נוספת.¹⁷

ראש הממשלה גודלה מאיר הטילה את יישום התוכנית על שר הרווחה מיכאל חזני. חזני היה תומך נלהב של השירות הלאומי, ובעבר אף הציע שהאוניברסיטאות יפסיקו לקבל בנות ללימודים שלא ישרתו בצה"ל או בשירות לאומי.¹⁸ הוא הקים את האגודה להתנדבות בעם, גוף מוכר הממונה על איתור, מיון ושיבוץ של מתנדבים, בניהולו של מר דב פרומן, עורך דין דתי שהיה מקורב לשר חזני. אומנם באופן רשמי האגודה הייתה לא מפלגתית, אך היא שמרה על קשרים הדוקים עם המפד"ל, אשר הבטיחה את מימונה וייצגה

17 החלטת הממשלה להקים את תוכנית השירות הלאומי, 1 בנובמבר 1971, ארכיון מדינת ישראל, תיק 6216/13. הממשלה הטילה את ניהול התוכנית על משרד החינוך והתרבות, משרד הבריאות ומשרד הרווחה, תוך התייעצות עם נציגים מהמגזר הדתי. נקבע כי התוכנית תתחיל כתוכנית ניסיונית לשנה אחת, וכעבור שישה חודשים יינתן דיווח על התקדמותה. הממשלה המליצה למנות אישה דתיה שתעמוד בראש התוכנית.

18 מעריב, 2 בפברואר 1971.

את האינטרסים שלה בממשלה ובכנסת. בשנים הראשונות שירתו כמה מאות בנות בשירות לאומי דרך האגודה, ומספר המשרות גדל משנה לשנה. בסקר שערך מכון "דחף" בקרב ישראלים יהודים באפריל 1972, נמצא שהציבור היה די חלוק בעניין שירות הנשים בכוחות הביטחון ובשירות הלאומי. אומנם רוב הציבור הסכים שנשים דתיות צריכות לשרת בצבא או בשירות לאומי, אך הייתה אי-הסכמה לגבי התוכנית המועדפת: 43.9% סברו שנשים דתיות צריכות להתגייס לשירות חובה בצבא, בתנאי שיתאפשר להכטיח להן תנאים דתיים מתאימים; 28.1% סברו שעליהן לשרת בשירות לאומי-אזרחי התנדבותי בבתי חולים, בעיירות פיתוח ובמקומות אחרים שזקוקים להן; 22.5% טענו שהם נגד גיוס בנות דתיות לצבא והעדיפו להמשיך את הסטטוס קוו; ו-1.2% טענו שרק בנות מבתים חרדיים צריכות לקבל פטור משירות, ובלבד שתתבצע בדיקת רקע קפדנית. עוד נמצא בסקר כי ישראלים בעלי רקע חברתי-כלכלי חלש, מזרחיים ובעלי משפחות גדולות, התנגדו ברובם לכך שבנות דתיות ישרתו בצבא או בשירות לאומי, ואילו ישראלים ממוצא אירופי או ילידי הארץ, בעלי השכלה גבוהה יותר והכנסות גבוהות יותר, תמכו בגיוס מקיף יותר.¹⁹

עם הקמת האגודה להתנדבות הצליחה המפד"ל לנטרל את הסכסוך הפוליטי סביב השירות הלאומי, לפחות לכמה שנים. מפלגת העבודה המשיכה לשלם מס שפתיים לחובה ליישם את חוק השירות הלאומי משנת 1953 כלשונו, ובמצע שלה בשנת 1973 ובשנת 1977 נכללה התחייבות של המפלגה ליישם את החוק, אך בניסוח מאוד לא מחייב: במצעי הבחירות שלה נכתב ש"יבחנו האפשרויות לביצוע חוק שירות לאומי תשי"ג-1953".²⁰ למעשה, היא לא נקטה שום יוזמה בעניין.

לאחר מלחמת יום כיפור באוקטובר 1973 עמדה ישראל שוב מול מחסור חמור בכוח אדם בשירותים החיוניים, ונושא השירות הלאומי כשירות חובה

19 דבר, 4 באפריל 1972.

20 מצע מפלגת העבודה, 1973, עמ' 21, <https://archavoda.keysofhost.com/#/>, https://archavoda.keysofhost.com/#/item-details/entities_2009?from=search-results; מצע מפלגת העבודה, 1977, עמ' 40, https://archavoda.keysofhost.com/#/item-details/entities_831?from=search-results

שוב עלה על הפרק. הממשלה האריכה את משך השירות של החיילות בארבעה חודשים נוספים והנחתה את צה"ל לשקול מחדש את הקריטריונים לגיוס, על מנת להגדיל את אחוזי הגיוס. היא גם החליטה לשבור את המסורת ולגייס נשים לשירות מילואים. מחסור זה בכוח אדם הניע את השרים משה קול וגדעון האוזנר (מפלגת הליברלים העצמאיים) לחדש את הקריאה ליישום מידי של חוק השירות הלאומי, שהיה עדיין רשום בספר החוקים.²¹ גם שר הבריאות ויקטור שם טוב (מפ"ם) הציע שהממשלה תגייס בנות דתיות לשירות לאומי חובה, כדי שישרתו ככוח עזר לאחיות בבתי החולים.²² לא במפתיע הגנה המפד"ל על התוכנית ההתנדבותית הקיימת והתנגדה בתוקף להצעות אלו. לאחר דיון בממשלה החליט ראש הממשלה יצחק רבין להמשיך בסטטוס קוו בעניין השירות, ולא להתעמת שוב עם המפלגות הדתיות.

המהפך הפוליטי בשנת 1977: חידוש הדיון על השירות הלאומי

הוויכוח הפוליטי בנושא השירות הלאומי הוצת מחדש בשנת 1978, לאחר מפלתה של מפלגת העבודה בבחירות הארציות בשנת 1977. מנחם בגין, מנהיג מפלגת הליכוד הימנית, הרכיב ממשלה עם המפלגות החרדיות ועם המפד"ל, ושלח את מפלגת העבודה לאופוזיציה לאחר כמעט שלושים שנות שלטון רצופות. המפלגה החרדית אגודת ישראל התנתה את הצטרפותה לקואליציה בהשגת הבטחות בכמה נושאים, ובהם הגדלת מספר בחורי הישיבה שיקבלו אישור לדחות את השירות הצבאי, ואי-שינוי הסטטוס קוו לגבי השירות הלאומי. חברי אגודת ישראל דרשו לשים קץ לשיטת המכסות – שיטה שהגבילה את מספר דחיות הגיוס לצה"ל שהוענקו לבחורי ישיבות, ובה נקטה הממשלה הקודמת – וכן לבטל לחלוטין את ועדות הפטור שקבעו אם בת זכאית לקבל פטור משירות בצה"ל מטעמי דת. מפלגת הליכוד הסכימה

21 מעריב, 11 בנובמבר 1974.

22 שם, 12 בנובמבר 1974.

לכטל את המכסות לדחיית שירות ולשנות את החוק שעוסק בפטור לבנות דתיות, באופן ש"הצהרת דתיות" פשוטה, שתוגש לבית משפט אזרחי או לבית הדין הרבני, תהיה מספקת. הליכוד גם הסכימה שלא ליישם את חוק השירות הלאומי משנת 1953. בסעיף 36 בהסכם הקואליציוני צוין במפורש ש"לא יהיה שינוי ביישום חוק השירות הלאומי 1953". התחייבות זו הייתה ביטוי מפורש להבטחות הבלתי כתובות של ממשלות קודמות.

מצד האופוזיציה, מפלגת העבודה ומפלגות שמאל אחרות החלו מסע ציבורי וחיקיתי נרחב במטרה לחייב את הממשלה ליישם את חוק השירות הלאומי משנת 1953.²³ בפברואר 1978 העבירה תנועת הנשים נעמ"ת, המסונפת למפלגת העבודה, החלטה הקוראת לממשלה ליישם את החוק ללא דיחוי, וביוני 1978 הגישו תלמידי כיתות י"ב מבתי ספר תיכוניים בתל אביב וברמת גן, עצומה שנחתמה על ידי מאות תלמידים מכל הארץ, ובה הם קראו לממשלה להגביל את מספר הבנות הדתיות שמקבלות פטור מהצבא, וליישם לאלתר את חוק השירות הלאומי משנת 1953.²⁴

גם במפד"ל התחדשו הדיונים בנושא השירות הלאומי. אומנם מספר הבנות ששירתו בשירות הלאומי גדל בהתמדה כל שנה, אך עדיין רוב הבוגרות של בתי ספר תיכוניים ממלכתיים לא שירתו כלל. 5,600 בנות סיימו בשנת 1977 את לימודיהם בבתי ספר תיכוניים ממלכתיים דתיים, ורובן המכריע קיימו אורח חיים דתי או מסורתי - רק 2,000 מהן התגייסו לצה"ל, 800 שירתו הלאומי, ו-50% מהבנות (2,800) לא שירתו כלל.²⁵ בפגישת הוועד הפועל של המפד"ל ביולי 1978 הציעה תנועת הקיבוץ הדתי לפרסם הצהרה התומכת בשירות חובה בן שנתיים לבנות דתיות - בצבא או בשירות הלאומי. היא גם הציעה שהמפד"ל תקרא לאוניברסיטאות ולמעסיקים לקבל לשורותיהן רק בנות שהשלימו שירות ולתת להן עדיפות בהעסקה. שתי ההצעות לא התקבלו.²⁶

23 אגודת הסטודנטים באוניברסיטת חיפה הודיעה כבר ביוני 1975 על תמיכתה בקריאה לאוניברסיטה שלא לקבל סטודנטים שלא שירתו בצבא או בשירות לאומי.

24 דבר, 30 ביוני 1978.

25 דברי חברת הכנסת חייקה גרוסמן, דברי הכנסת, 14 בנובמבר 1978, עמ' 172-174.

26 דבר, 7 ביולי 1978.

גם בכנסת ניכרה פעילות חקיקתית מוגברת התומכת בשירות לאומי-אזרחי חובה. בפברואר 1978 הציעה חברת הכנסת שולמית אלוני ממפלגת ר"ץ (התנועה לזכויות האזרח) הצעת חוק להנהגת שירות לאומי חובה לכל הבנות הדתיות שקיבלו פטור משירות בצה"ל. במקביל הציעה חברת הכנסת חייקה גרוסמן (מערך-מפ"ם) תיקון לחוק השירות הלאומי משנת 1953, אשר יחייב את הממשלה ליישם חוק זה בתוך שישה חודשים. על אף העובדה שלממשלת הליכוד היה רוב בכנסת, היא התקשתה לשמור על משמעת קואליציונית בין חבריה בנושא "רפובליקני" זה, שזכה לתמיכה רחבה ביותר - למעט מצד המפלגות הדתיות. באופן בלתי צפוי עבר החוק בכנסת בקריאה טרומית, ואחר כך עבר בדוחק גם בקריאה ראשונה בעקבות תיקו פוליטי, כשחלק מחברי הממשלה (ממפלגת ד"ש - התנועה הדמוקרטית לשינוי) הצביעו עם האופוזיציה.²⁷

במהלך הדיון בכנסת גינו מפלגות האופוזיציה את הממשלה על אי-יישום החוק. הן טענו שמדיניות הממשלה מקוממת במיוחד לאור המחסור החוזר ונשנה באחיות ובעובדים סוציאליים, מצב שאילץ את צה"ל לשלוח 500 חיילות לעבוד בבתי חולים.²⁸ הממשלה טענה מנגד שאותן מפלגות המאשימות את הממשלה בעשיית קנוניה עם המפלגות החרדיות על חשבון המדינה, היו אלה שלא עשו כל מאמץ ליישם את החוק כאשר היו בממשלה, מפאת ההבנות שלהן עם המפלגות החרדיות.²⁹ הנהגת הליכוד הטילה משמעת קואליציונית על חבריה כדי לסכל את החוק, ואיימה בסנקציות נגד מפלגה או חבר כנסת בקואליציה שיצביעו בעד החוק או יימנעו בהצבעה עליו. ההצעה סוכלה ברוב של 61 נגד 47 חברי כנסת.³⁰

27 ההצבעה בקריאה הראשונה הסתיימה בשוויון 41 מול 41 חברי כנסת. הקואליציה התאמצה לסכל את החוק, ואף החליפה כמה מנציגיה בוועדת העבודה והרווחה כדי למנוע מצב שבו ההצעה תגיע אי-פעם לקריאה ראשונה.

28 דברי הכנסת, 14 בנובמבר 1978, עמ' 172-185.

29 ראו את דברי חבר הכנסת דוב שילנסקי (ליכוד) בדברי הכנסת, שם, עמ' 178-179.

30 מפלגת ד"ש הצביעה עם הממשלה. שני חברי הליכוד, גאולה כהן ומשה שמיר, הצביעו בעד החוק ונענשו על ידי הקואליציה על עמדתם; ראו: מעריב, 14 בדצמבר 1978.

סיכול הצעת השירות הלאומי של גרוסמן הניע את הסטיריקן אפרים סידון לפרסם פואמה סטירית בעיתון "דבר", ובה הוא לעג למה שנחשבה לדעתו הצביעות של המפלגות הדתיות בנושא השירות. הפואמה משקפת את התהום שנפערה בין הדתיים לחילונים בנושא זה. סידון ביטא את חוסר אמונו המוחלט בכך שהשירות הלאומי יוכל להיחשב אי־פעם איום על צניעותן של הבנות, בייחוד לאור העובדה שרבות מאותן בנות נהגו לעבוד מחוץ לבית במסגרות לא מוגנות מבחינה דתית:

הכזונה תהיה אחותנו.
בת ישראל הטהורה.
לשרך בחטא את דרכיה,
לשמש כאחות או מורה.

הכזונה תהיה אחותנו.
בטרם הייתה אשת איש?
לעזוב לשנה את הוריה,
ולסעוד חולה או קשיש.

הכזונה תהיה אחותנו?
כאותן רבבות בנות.
תחת כל גבעה ושיח
בשדה, היאחזות, מחנות

הכזונה תהיה אחותנו?
לא נשקוט, נאבק ונזעק
כבודה בת מלך - פנימה.
היא תעבוד בבנק.³¹

הייתה אי־שביעות רצון הולכת וגוברת בציבור לגבי פטור הבנות הדתיות משירות בצה"ל, אפילו בקרב סטודנטים דתיים, והפגנות נגד הפטור משירות התקיימו בקביעות.³² בינואר 1979 נעצרה ענת פוקס לאחר שסירבה להתייצב לשירות מילואים בטענה שאין זה הוגן שמאלצים אותה לשרת במילואים, כשבנות דתיות מקבלות פטור מכל סוג של שירות. מאבקה הפך לנושא הדגל של הארגון הלא ממשלתי החדש "שירות שווה", שקיים כמה הפגנות תמיכה בפוקס ונגד הפטור משירות בצה"ל שניתן לבנות דתיות. תנועת נעמ"ת ערכה הפגנות המונים בעד שירות לאומי־אזרחי חובה לבנות דתיות, ואגודת הסטודנטים באוניברסיטת בר־אילן - שבה רוב הסטודנטים היו דתיים - עתרה להנהלת האוניברסיטה ודרשה שלא תקבל ללימודים בנות שלא השלימו שירות צבאי או לאומי.³³ הפגנות אלו היו ביטוי לחוסר שביעות רצון הולך וגובר בציבור ממדיניות הפטור, גם בקרב סטודנטים דתיים, אך למעשה השפעתן הייתה מצומצמת, מאחר שהממשלה הייתה מחויבת להסכם הקואליציוני שלה עם אגודת ישראל, ולהבטחתה שלא לשנות את מדיניותה בנושא השירות הלאומי.³⁴

גם תנועת בני עקיבא, המשויכת למפד"ל, הייתה מוטרדת מבחינה אידיאולוגית מן הפטור הגורף שניתן לבנות דתיות, והסתייגה מעמדת המפד"ל

32 בשנים 1979-1994 הוצעו בכנסת 14 הצעות חוק פרטיות של חברי כנסת שקראו להנהיג בחוק שירות לאומי־אזרחי חובת שירות בת שנתיים לבנות דתיות. לא היה סיכוי לשום הצעת חוק לעבור - בגלל ההסכמים הקואליציוניים של המפלגה השלטת עם המפלגות החרדיות.

33 דבר, 16 במרץ 1979.

34 הגורם המדרבן, שאילץ את הממשלה לנקוט פעולה כלשהי בעניין השירות הלאומי, היה התערבותו של בג"ץ. בספטמבר 1978 עתר עו"ד ירידיה בארי לבג"ץ בשם בנותיו - אחת מהן שירתה אז בצבא, והאחרות היו לקראת גיוס - להנחות את הממשלה ליישם את חוק השירות הלאומי משנת 1953, מכיוון שאי־נקיטת פעולה מצידה יצרה מדיניות שירות בלתי שוויונית ומזעזעת (דבר, 20 במאי 1979). בית המשפט קיבל את טיעונו של בארי וקצב לממשלה ארבעה חודשים לתקן את החוק או ליישם אותו ככתבו. אלא שהממשלה הייתה נחושה לשמור על הקואליציה שלה בלי לפגוע במפלגות הדתיות, וב־1979 הוסיפה תיקון לחוק, אשר למעשה עיגן באופן חוקי את אי־פעולתה של הממשלה: "ביצוע של חוק זה [השירות הלאומי] לא יחל אלא לאחר שהממשלה תחליט על כך" (דבר, 24 ביולי 1979). נוסח מתוקן זה של החוק נותר בספרי החקיקה עד שעבר חוק שירות אזרחי חדש בשנת 2017.

נגד שירות לאומי חובה. כתומכת מובהקת באתוס רפובליקני לאומי התקשתה התנועה להגן על פטור זה משירות ועל העובדה שרוב הבנות, המתנדבות לשירות הלאומי, משרתות שנה אחת בלבד. מזכ"ל בני עקיבא, אמנון שפירא, פרסם הצהרה התומכת בארגון "שירות שווה", ובאפריל 1980 קראו חברים בכירים בבני עקיבא לחברי הכנסת של המפד"ל לנקוט פעולה ליישום חוק השירות הלאומי משנת 1953:

אנו סבורים כי אין לנהוג איפה ואיפה בדינן של בנות דתיות ושאינן דתיות, שכן בכך אנו פוגעים קשות באחדותו של עם ישראל ובעצם קיומו כעם אחד [...] אין לתת לבת דתית אפשרות להשתמט מחובותיה [...] הבנות הדתיות הלאומיות חייבות להוביל בראש מחנה משרתי העם והמולדת.³⁵

בהמשך אותו חודש החליטה המועצה הארצית של בני עקיבא לקרוא לממשלה ליישם לאלתר את חוק השירות הלאומי משנת 1953 ככתבו. בשנת 1979 כ-50% מהבנות שהיו בעבר חניכות בבני עקיבא שירתו בשירות לאומי (רבות מהן אף שירתו שנתיים), כ-25% שירתו בצה"ל במסגרת הנח"ל הדתי, כ-5% שירתו בצה"ל ביחידות רגילות וכ-20% לא שירתו כלל.³⁶

בוועידה הארצית של המפד"ל במאי 1980 קידמה תנועת הקיבוץ הדתי החלטה התומכת בשירות לאומי חובה בן שנתיים לבנות דתיות. מנהיגי המפלגה נקדעו בין תמיכה בעמדה הרפובליקנית, שנציגיה היו בני הקיבוצים ובוגרי בני עקיבא ושלחם רחשו אהדה ברורה, לבין מחויבותם לכבד את דעתם של הרבנים הראשיים ולתת ביטוי גם לחברים השמרנים יותר במפלגה, שהתנגדו לשירות לאומי חובה. ההוגים האידיאולוגים של המפד"ל, מנהיגיה ותנועת הנוער האידיאליסטית בני עקיבא ראו בשירות למען המדינה חובה אזרחית שאינה נתונה למשא ומתן. לעומת זאת, כמפלגה ציונית "דתית" סברה המפד"ל שחובה עליה לכבד את פסיקות הרבנים הראשיים, שהתנגדו לשירות חובה.

35 מעריב, 15 באפריל 1980.

36 שם, 13 ביולי 1979.

יתרה מכך, המפרד"ל הייתה מחויבת להמשך קיום הקואליציה עם המפלגות החרדיות, שהתנגדו בתוקף ליישום החוק. לבסוף העבירה המפרד"ל החלטה רפה וזהירה, שלא ריצתה אף אחד, ובה היא "קוראת" לכל הבנות הדתיות לעשות שירות לאומי ו"ממליצה" להן לשרת שנתיים.³⁷

הפיכת השירות הלאומי לנורמה

בשנות השמונים והתשעים זכה השירות הלאומי לתמיכה גוברת בקרב הציבור הציוני-דתי והפך לנורמה. כבר בשנת 1984 שירתו בשירות הלאומי כ-2,500 בנות, ומספרן עלה במידה ניכרת מדי שנה.³⁸ אופייה ההתנדבותי של התוכנית, לימודי הקודש שנכללו בה, והחשוב ביותר – ההשגחה על ידי צוות שומר מצוות, הרגיעו את הרבנים ואת ההורים שהשירות לא יפגע בדתיותן של הבנות. בקרב הנוער הציוני-דתי, שירות צבאי עבור בנים ושירות לאומי עבור בנות היו ביטוי לאהבת הארץ ולחובה אזרחית שאין עליה עוררין. העמותות שניהלו את השירות הלאומי³⁹ הוזמנו לכל בתי הספר התיכוניים הדתיים כדי להציג את מגוון התפקידים האפשריים, כך שכל בת תוכל למצוא את השירות המתאים לה. בתי הספר התיכוניים הניחו את היסודות האידיאולוגיים התומכים בשירות, ולימדו את הבנות על חשיבותה של התרומה לחברה, אך רק בסביבה דתית בטוחה. הם הרתיעו את הבנות משירות בצה"ל, ולרוב לא הרשו למגייסים של צה"ל לבוא לבתי הספר כדי להציג לבנות את התוכניות האפשריות בשירות הצבאי. אומנם בנות מעטות בחרו להתגייס לצבא, אך רובן

37 שם, 13 במאי 1980. שרה מלצר, חברת נשיאות תנועת אמונה, וצביה גורן, רעייתו של הרב הראשי שלמה גורן, פרסמו שהן תומכות בשתי שנות שירות לאומי, והציעו שהאוניברסיטאות ומעסיקים לעתיד יימנעו מקבלת סטודנטים ומועמדים שלא שירתו בצבא או בשירות לאומי.

38 ריאיון עם מר אברהם הופמן, ממשרד העבודה והרווחה, מעריב, 27 באפריל 1984.

39 בשנת 1986 הוקמה עמותת עמינרב, ובכך נשבר המונופול של האגודה להתנדבות בעם כגוף המוכר היחיד של השירות הלאומי. בשנת 1994 הוקמו גם עמותות בת עמי ועמותת שלומית.

המכריע שירת שנה אחת בשירות לאומי, ועם השנים מיעוט לא מבוטל (25%) מהן החל לשרת שנתיים.

השירות הלאומי נותר הפריבילגיה הבלעדית של המגזר הציוני־דתי, והוא פעל תחת ניהולו האקסקלוסיבי. עד שנת 2001 הוא היה סגור בפני בני נוער מחוץ למגזר⁴⁰ (ראו את הדיון בפרקים הבאים). לאורך השנים ניתנה לשרי המפד"ל סמכות מנהלתית בלעדית על התוכנית. הם דאגו לכך שיוקצו תקציבים על ידי משרד האוצר ומשרדים אחרים למימון שיבוצי השירות של המתנדבות, הוצאות הנסיעה שלהן ודמי הכיס שקיבלו. הקצאות אלו לא פורטו בדרך כלל בתקציב המדינה, אלא הגיעו מהקצבות מיוחדות של משרדים שונים. לעיתים הכריזו שרי ממשלה ממפלגות יריבות על קיצוצים במימון עבור המתנדבות או במספר השיבוצים שיוקצבו להן. בדרך כלל התגייסו שרי המפד"ל לביטול הקיצוצים, ואף איימו להתפטר מהממשלה אם הכספים לא יוחזרו.⁴¹

במשך שלושה עשורים המפד"ל (ואחר כך מפלגת הבית היהודי)⁴² הייתה האפוטרופוס ה"בלתי רשמי" של השירות הלאומי בממשלה ובכנסת. מנהלת השירות האזרחי־לאומי, שהוקמה בשנת 2007, נמצאה באחריותו המיניסטריאלית של שר ממפלגת הבית היהודי, שהחליפה את המפד"ל, בלי קשר ענייני למשרד שבראשו הוא עומד - לדוגמה, בשנים 2015-2019 השר הממונה על השירות הלאומי־אזרחי היה שר החקלאות! בשנים 2007-2015 האחריות על מנהלת השירות האזרחי־לאומי - ולאחר שהמנהלת הפכה לרשות סטטורית בשנת 2014, כך היה גם בנוגע לאחריות על רשות השירות הלאומי־אזרחי - נדרה ממשרד ממשלתי אחד למשנהו, ובסך הכול עברה שישה משרדים שונים שהיו מופקדים בידי שרים ממפלגה ציונית־דתית.

במהלך השנים קידמה המפד"ל בהצלחה רבה חקיקה שעל פיה יוענק למתנדבים מעמד דומה למעמדם של חיילים לא קרביים, יובטחו להם אותן

40 הארץ, 20 ביולי 2001.

41 לדוגמה, בממשלת רבין בשנת 1992 המפד"ל הייתה באופוזיציה. שרת החינוך שולמית אלוני ממפלגת השמאל הקיצוני מרץ הכריזה על צמצום ניכר במספר התפקידים הזמניים למתנדבות השירות הלאומי עקב קיצוצים בתקציב.

42 מפלגת הבית היהודי הייתה המפלגה שהוקמה כהמשך למפד"ל. היא נוסדה בשנת 2008 כמיזוג של המפד"ל עם מפלגת האיחוד הלאומי (תקומה).

זכויות והטבות מהמוסד לכיטוח לאומי⁴³ ומרשויות המיסים, ויוענקו להם אותם מענקים ומלגות הניתנים לאחר השירות. בנוסף, בדצמבר 2015 הסכים משרד התחבורה לתת למתנדבים ולמתנדבות של השירות הלאומי נסיעות בחינם בתחבורה הציבורית, בדומה לאלה הניתנות לחיילים.⁴⁴ השירות הלאומי-אזרחי הוא עדיין תוכנית השירות היחידה לבנות הלומדות בבתי ספר ממלכתיים דתיים ובאולפנות שאושרה על ידי מנהל החינוך הדתי במשרד החינוך, שממשיך להרתיע באופן רשמי משירות בצה"ל. בחוברת "קווים מנחים למדיניות החינוך הממלכתית-דתי", שמנהל החינוך הדתי פרסם בשנת 2007, נכתב כך:

החמ"ד [החינוך הממלכתית-דתי] יחנך את תלמידיו לחובת שירות פעיל בצה"ל ואת תלמידותיו לשירות לאומי התנדבותי בן שנתיים; החמ"ד יעודד את הבנים להליכה לישיבות הסדר המשלכות לימוד תורה, שירות צבאי והכשרה לתפקידי חינוך והוראה, ואת הבנות לשירות לאומי בתחומי החינוך והסיוע בהוראה ובמסגרות המבטיחות את המשך הקיום של אורח החיים הדתי.⁴⁵

מנהל החינוך הדתי הרתיע בנות משירות בצה"ל, ואף חשוב מכך - הוא לא התיר לבתי ספר תיכוניים ממלכתיים דתיים לבנות להזמין נציגים של צה"ל כדי שיציגו תוכניות צה"ליות בפני התלמידות. בתי הספר קיבלו הוראה להציג את השירות הלאומי כאפשרות המקובלת היחידה. בנות שהיו מעוניינות בשירות צבאי היו צריכות לבצע את הברורים בעצמן, לעיתים קרובות ללא ידיעת מוריהן. מדיניות זו סייעה בהפיכת השירות הלאומי לבחירה המועדפת של רוב הבנות. מנתונים סטטיסטיים משנת 1989 עולה כי 86.1% מבוגרות האולפנות התנדבו לשירות לאומי, ורק 12.8% בחרו לשרת בצה"ל; 1.2% בלבד לא

43 בשנת 1977 תוקן חוק הביטוח הסוציאלי הלאומי משנת 1968, כך שיכלול זכויות והטבות לבנות הדתיות המשרתות בשירות לאומי.

44 צוקרמן, 2015.

45 לוטן וורגן, 2007, עמ' 9.

שירתו כלל, קרוב לוודאי מכיוון שנישאו זמן קצר לאחר סיום לימודיהן. החלוקה בבתי הספר התיכוניים הממלכתיים דתיים, בהתאם לסוג בית הספר, היא כדלקמן: בתיכוניים הדתיים העיוניים - 47% מהבנות בחרו לשרת בצה"ל, 52.4% בשירות לאומי, ורק 0.6% לא שירתו כלל; בתיכוניים מקיפים, שבהם תלמידות רבות הגיעו מרקע ספרדי מסורתי, יותר בנות בחרו לשרת בשירות לאומי (62.5%) ורק 36.1% שירתו בצה"ל. למערכת החינוך הדתי, במתכונתה הפורמלית והבלתי פורמלית (בתי ספר וארגוני נוער ציוניים-דתיים, כגון בני עקיבא, עזרא והצופים הדתיים), הייתה הצלחה מוכחת בהשרשת אתוס השירות בקרב הבנות - 99% משרתות לאחר סיום התיכון! - אם כי השירות של רוב הבנות בשירות לאומי נמשך שנה אחת בלבד. נתונים אלו היו גבוהים בהרבה מן הממוצע הארצי של השירות, והם ביטוי מובהק למחויבותה החזקה של הציונות הדתית לאתוס רפובליקני של אזרחות.⁴⁶

שירות לאומי-אזרחי בשנים 2010-2018

נתונים סטטיסטיים מן העשורים האחרונים מעידים על תמונה דומה. בשנת 2002 סיימו 6,940 בנות בתי ספר תיכוניים דתיים, ומהן 5,158 שירתו בשירות לאומי (74%) ו-1,570 (22.6%) שירתו בצה"ל.⁴⁷ בשנת 2010 פחות בנות (935) בחרו לשרת בשירות צבאי, 8,816 בנות שירתו בשירות לאומי,⁴⁸ פחות מ-3% מהבנות לא שירתו כלל, ו-25% מהבנות בחרו לשרת שנה שנייה.⁴⁹ גם היום אולפנות רבות ובתי ספר תיכוניים דתיים רבים מונעים מנציגי צה"ל להיפגש עם הבנות, ומתאמצים להניא את התלמידות מלשקול שירות צבאי. חלק מבתי הספר הליברליים יותר כן החלו להציג לבנות את שתי האפשרויות,

46 פינקלשטיין, 2013, עמ' 40.

47 אסף מלחי, "תכניות למחקר הערכה וליווי למעריך שירות אזרחי-לאומי בישראל" (ירושלים: משרד התמ"ת - מנהל מחקר וכלכלה, 2010).

48 חטיב וביטון, 2011. וראו גם: ynet, 29 בינואר 2014.

49 פינקלשטיין, 2018, עמ' 10.

שירות בצה"ל ושירות לאומי-אזרחי. בעשור האחרון צה"ל עושה מאמץ מכוון לעודד בנות דתיות לשרת בצבא, וכייחוד את בוגרות האולפנות, כיוון שאלו הוכיחו את עצמן כחיילות מצוינות ובעלות מוטיבציה גבוהה. לצורך גיוס בנות דתיות נוספות הוקם גוף מיוחד בצה"ל. גוף זה הקים שתי מדרשות "הסדר" (מדרשות לבוגרות תיכון המשלכות לימודי תורה ושירות בצה"ל) באשדוד ובירושם, והוא מאפשר לבנות לדחות את השירות בשנה לטובת לימודי תורה במדרשה. כמו כן, הוקמו כמה מכינות קדם-צבאיות, המציעות לבנות תוכנית משולבת: שנת לימודי תורה אינטנסיביים לצד אימונים קדם-צבאיים, ולאחריה שירות במשך שנתיים בצה"ל או בשירות לאומי. תוכניות אלו דומות לשיבות ההסדר ולמכינות הקדם-צבאיות הקיימות שנים רבות עבור בנים דתיים. הצבא גם הסכים להציב חיילות דתיות ביחידות ביחד, אם הן יבקשו, בייחוד בחיל החינוך ובחיל המודיעין.⁵⁰

בנוסף, בשנים האחרונות החל צה"ל להציע לבנות דתיות הזדמנויות חדשות ומאתגרות במודיעין הצבאי וביחידות הסייבר. שירות זה מהווה תחרות רצינית לתוכניות של השירות הלאומי-אזרחי, ואכן מספר הולך וגדל של בנות החלו להעדיף שירות בצה"ל בתפקידים הללו, לעומת שיבוצים בעבודה סוציאלית ובחינוך במסגרת השירות הלאומי. בשנים 2011-2016 מספר הבנות הדתיות שבחרו לשרת בצה"ל הכפיל את עצמו ואף יותר: מ-935 בשנת 2010 ל-2,499 בשנת 2016. בבתי הספר הדתיים הליברליים יותר, כדוגמת בית ספר פלך ובית ספר הרטמן לבנות בירושלים, רובן המכריע של הבנות בחרו להתגייס לצה"ל (91% ו-83% בהתאמה), ואילו בבתי הספר התיכוניים הממלכתיים דתיים כפריפריה, שבהם עדיין מתאמצים להניא את

50 תנועת הקיבוץ הדתי עודדה מראשיתה את הבנות לשרת בצה"ל במקום בשירות לאומי, ובשנת 1983 הקימה את עמותת אלומה, המציעה תמיכה והעשרה דתית לבנות דתיות המשרתות בצה"ל, ומשמשת כתובת שאליה הן יכולות לפנות אם הן צריכות סיוע כלשהו. מייסדי העמותה הבחינו שכנות דתיות הבוחרות לשרת בצה"ל, בניגוד לעצת המנהלים והמחנכות שלהן, זכו לעיתים קרובות ליחס מנוכר מבתי הספר ונאלצו לדאוג לעצמן ללא תמיכה וליווי. עבור רבות מהבנות זו הייתה הפעם הראשונה שבה נדרשו להסתגל לסביבה חילונית לחלוטין, ולחוות, כאדם דתי, את היותן במיעוט. עמותת אלומה מספקת לבנות מידע על אודות השירות בתקופה שלפני הגיוס, ולאחר מכן ממשיכה ללוות אותן לאורך כל השירות.

הבנות משירות בצה"ל, רק 19%-28% התגייסו.⁵¹ רובן המכריע של הבנות שסיימו את אחת האולפנות החרד"ליות השמרניות עדיין מעדיפות לשרת בשירות לאומי בלבד.⁵²

במחקר שנערך על ידי מנהל החינוך הדתי בשנת 2012, נשאלו בנות דתיות המשרתות בצה"ל מדוע העדיפו להתגייס ולא לשרת בשירות לאומי. הן הציגו שתי סיבות עיקריות: אחת אלטרואיסטית-אידיאולוגית, והשנייה - פרגמטית. הסיבה הראשונה הייתה ששירות בצה"ל היה אתגר אמיתי עבורן, הזדמנות להוכיח לעצמן ולאחרים שבנות דתיות יכולות לשרת עם נוער חילוני ועדיין לשמור על רמה דתית גבוהה. הן ראו את עצמן מודל לחיקוי לבנות דתיות אחרות, וסברו שבאמצעות שירותן בצה"ל הן יגבירו את רחשי הכבוד לנוער הדתי.

הסיבה השנייה הייתה תהליך השיבוץ המפרך בשירות הלאומי. הבנות סיפרו על הקושי הגדול להתקבל לתפקידים מאתגרים בשירות הלאומי, בגלל התחרות העזה והיצע התפקידים המוגבל. על פי הנוהל, כל בת צריכה לפנות בנפרד לכל מפעיל שירות ולנסות להתקבל לתפקיד הנחשק. היא נדרשת לעבור סדרת ראיונות אישית לכל תפקיד. כתוצאה מכך, הסיכוי להתקבל לתפקיד מועדף אינו גבוה. ההליך הצה"לי פשוט בהרבה: לאחר סדרת מבדקים מקבלות החיילות תפקידים על פי העדפותיהן ויכולותיהן.⁵³ כמו צעירים אחרים בני גילן, בנות אידיאליסטיות אלה חיפשו אתגרים והגשמה עצמית בשירות, ולכן בחרו בשירות בצה"ל.

סיבה נוספת להסבר העלייה במספר הבנות הדתיות המשרתות בצה"ל, היא הקשחת המדיניות של צה"ל לגבי מתן פטורים מגיוס. בשנים האחרונות שינה צה"ל את מדיניותו לגבי פטורים, שהייתה לרעתו מקילה מדי, ולעיתים קרובות גם נוצלה לרעה. יש בנות שהצהירו על דתיותן אך נחשדו באי-איקום אורח חיים דתי, וצה"ל החל לזמן בנות אלה להופיע בפני ועדה כדי להוכיח שהן אכן שומרות מצוות. הוא גם שלח חוקרים לבתיהן ולמקומות בילוי כדי

51 פינקלשטיין, 2018, עמ' 16-17.

52 שם, עמ' 19. וראו גם: Rosman-Stollman, 2015.

53 פינקלשטיין, 2013, עמ' 42.

שיוכלו לעקוב אחריהן. בעקבות שינוי זה ירד מספר הבנות שזכו לקבל פטור בהשוואה לעבר.⁵⁴

רשות השירות הלאומי-אזרחי הכירה בעובדה שתוכניות השירות הלאומי חייבות להיות אטרקטיביות ומאתגרות יותר כדי להתחרות בצה"ל. היא הרחיבה את תוכניותיה כך שיכללו תפקידים בשירותים החשאיים של המדינה ובתחומי הסייבר, כדי למשוך את הבנות הנבונות והמוכשרות ביותר.⁵⁵

יוזמה אחרת פישטה את הליך קבלת הפטור משירות צבאי. הרשות לשירות הלאומי-אזרחי שכנעה את הדיינים בבתי הדין הרבניים, אשר על פי חוק מוטל עליהם לאשר את בקשות הפטור לבנות, להגיע לבתי הספר התיכוניים עם הטפסים הדרושים ולאשר בו במקום את הבקשות, במקום שהבנות יידרשו להגיע בעצמן לבתי הדין. שינוי זה קיצר את הליך קבלת הפטור ואפשר לבתי הספר להבטיח שכל הבנות, למעט אולי כמה "מרדניות", יגישו יחד בקשות לפטור משירות בצה"ל, תחת עיניהן הפקוחות של המחנכות.⁵⁶

אף שמספר הבנות הדתיות המשרתות בצה"ל עולה בהתמדה בשנים האחרונות, רובן המוחץ של הבנות (72%-75%) עדיין מעדיפות לשרת בשירות לאומי-אזרחי, אם כי בניגוד לעבר, מספר הולך וגדל של בנות שוקלות את שני סוגי השירות ומחליטות היכן לשרת בהתאם לתפקידים שהן מקבלות. עם זאת, עדיין רק 25% מהבנות בשירות לאומי-אזרחי משרתות שנתיים מלאות, ורובן עדיין משרתות שנה אחת. עיוות זה נותר סלע המחלוקת עם תנועות המחויבות לחלוקה שוויונית של נטל השירות. רשות השירות הלאומי-אזרחי, מצידה, מקדמת שירות בן שנתיים, ומחויבות לשתי שנות שירות נדרשת על מנת להתקבל לתפקידים המאתגרים ביותר שהיא מציעה.

הבנות האידיאליסטיות ביותר משרתות שנתיים בשירות לאומי מתוך עיקרון, על מנת ששירותן ישתווה באורכו לשירות בצה"ל. אחרות סבורות ששנת השירות השנייה מיותרת, לאור הלחצים הקיימים על האישה הצעירה בקהילה הדתית להספיק ללמוד לימודים אקדמיים, וגם להינשא בגיל צעיר

54 אדמקר, 2022.

55 פרנס-כהן, 2018.

56 עזרא, 2017.

ולהקים משפחה גדולה. שינוי אמיתי בנושא זה ייתכן רק אם הרבנים והמחנכים בבתי הספר הממלכתיים דתיים ובאולפנות ינקטו עמדה חד־משמעית התומכת בשירות של שנתיים, וישרישו בתלמידות את עקרון "שוויון החובות", בנוסף לעקרון אהבת הארץ.

סיכום

כפי שראינו, יוזמת השירות הלאומי בשנת 1970 נבעה מן האתוס הרפובליקני הפטריוטי ששטף את רוב האוכלוסייה היהודית בישראל אחרי מלחמת ששת הימים בשנת 1967. הייתה אנומליה בעובדה שבנות הציונות הדתית, שחונכו בבתי הספר ובתנועות הנוער שלהן לאהבת הארץ ולתרומה לחברה, לא שירתו כלל בשני העשורים הראשונים שלאחר קום המדינה. רק בנות מתנועת הקיבוץ הדתי, וקומץ של בנות דתיות אחרות, שירתו בצה"ל בתקופה זו. חוסר התאמה צורם זה, בין האתוס למציאות בשטח, היה תוצר לוואי של המחלוקת בנושא השירות הלאומי בשנים 1951-1954, כאשר ראשי הממשלה, דוד בן-גוריון ומשה שרת, ניסו לכפות את השירות הלאומי על בנות דתיות בתנאים שלא היו מקובלים על המפלגות הדתיות ועל הרבנים. בעקבות סירובו העיקש של בן-גוריון להסכים לפשרה שתאפשר לבנות דתיות לשרת בהתנדבות ובתנאים המקובלים על הרבנים, הפכה הגישה החרדית הנוקשה יותר נגד השירות למדיניות דה פקטו, כלומר הימנעות משירות כלל. יתרה מכך, ההבנות שגובשו בין נציגי מפלגת אגודת ישראל לבין נציגי מפא"י (מפלגת העבודה) מנעו את יישום חוק השירות הלאומי בכל השנים שבהן מפלגת העבודה הייתה בשלטון. היוזמה להקים תוכנית התנדבותית של שירות לאומי לבנות דתיות נבעה מהצטלבות בין רצונן של הבנות לתרום לבין הנסיבות בשטח - מחסור אמיתי בכוח אדם, שפקד את שירותי הבריאות והשירותים הסוציאליים בישראל לאחר מלחמת ששת הימים. בתחילת הפרויקט, הבנות עצמן, בתמיכתם ובעידודם של מנהלי אולפנות ושל הנהגת המפד"ל, ארגנו קבוצת מתנדבות כדי לסייע בבתי ספר ובשירותים החברתיים בערי הפריפריה. התוכנית החדשה עמדה בתנאים הדתיים המחמירים שקבעו הרבנים, ואף חשוב מכך - היא הייתה התנדבותית

ולא חייבה את הבנות לשרת נגד רצון הוריהן. היא גם דחקה את החרדים אל מחוץ ללב המחלוקת, מאחר שלתוכנית, שלה הם התנגדו, לא הייתה שום פגיעה בכנותיהם, שהמשיכו לא לשרת כמו בעבר.

תוכנית השירות הלאומי אומצה בחום על ידי ההנהגה הפוליטית של המגזר הדתי-לאומי, אך חשוב מכך היא אומצה על ידי הבנות עצמן, מכיוון שהשירות נתן להן את ההזדמנות לממש את הערכים שעליהם חונכו. על אף שהתוכנית נותרה התנדבותית, היא הצליחה לגייס כמעט את כל הבנות מבתי הספר הממלכתיים דתיים ומן האולפנות שלא שירתו בצה"ל. כפי שהראינו לעיל, אחוז הבנות הדתיות המשרתות בשנים האחרונות בשני המסלולים, הצבאי והשירות הלאומי-אזרחי, הוא כ-98% - שלושה רבעים מהן בשירות הלאומי. את הנתונים האלה ניתן לייחס לערכים הרפובליקניים שהציונות הדתית מטמיעה בבתי הספר ובתנועות הנוער שלה, ולסנקציות החברתיות המופעלות על אלה שבוחרות שלא לשרת. אולם באופן פרדוקסלי, למרות מחויבות חזקה זו לשירות, רק כרבע מהמשרתות בשירות הלאומי משרתות שנתיים ולא שנה אחת בלבד.

בפרק זה ראינו כיצד אומנם השירות הלאומי-אזרחי נעשה מדיניות ממלכתית בשנת 1971, אך למעשה הוא נשאר פריבילגיה בלעדית של המגזר הדתי-לאומי: אף מגזר אחר לא הורשה להצטרף לשורותיו - לבנים ולבנות שלא גויסו לצה"ל מסיבות בריאותיות או אחרות לא הוצעה הזדמנות אלטרנטיבית של שירות לאומי-אזרחי במקום השירות בצה"ל.

בפרק הבא נראה כיצד נשבר המונופול של המגזר הדתי-לאומי על השירות הלאומי, כדי לכלול בשירות גם נוער שלא התאפשר לו לשרת בצה"ל. שבירת המונופול פתחה הזדמנויות חדשות לנוער שלא עמד בתנאי הגיוס, למשל נערים בעלי נכויות גופניות ונפשיות, נוער בסיכון ונוער מאוכלוסיות מוחלשות. להלן נבדוק מה היו הנסיבות לשינוי זה, ואם הוא מצביע על תמורה באתוס האזרחי הרווח בחברה הישראלית בעשור האחרון של המאה העשרים.

פרק ד

נלחמים לשרת: בני נוער שקיבלו פטור משירות צבאי

כפי שראינו בפרקים הקודמים, האתוס הרפובליקני של הענקת שירות למדינה היה נטוע עמוק באידיאולוגיה הלאומית של הציונות בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה. שירות סדיר ושירות מילואים בצה"ל היו חובה יסודית של האזרחים. כ"צבא העם" הוטלו על צה"ל משימות לטובת בניין האומה בנוסף למשימות הגנה, לדוגמה: חיילים שירתו כמורים בעיירות פיתוח בפריפריה וככוח עזר בקליטת עולים.

השירות הלאומי הונהג לראשונה בשנת 1971, והוגבל לבנות דתיות שקיבלו פטור משירות צבאי מטעמי דת. כפי שתואר בפרק הקודם, הממשלה החליטה להקים שירות לאומי-אזרחי בדרכונן של הבנות הדתיות עצמן ובתמיכתה הפוליטית החזקה של המפלגה הדתית-לאומית (מפד"ל). אולם תוכנית זו הייתה בלעדית לבנות דתיות, והייתה סגורה בפני סרבני מצפון ובפני מי שנדחה על ידי צה"ל כלא מתאים לשירות. הקבוצה השנייה כללה בני נוער בעלי לקויות פיזיות, הפרעות אישיות או נפשיות, או השתייכות לקב"א (קבוצת איכות) נמוכה. רבים מהאחרונים באו משכונות מצוקה ונשרו מבית הספר, ואחרים השתמשו בעבר בסמים או שהיה להם רישום פלילי.

עד שנת 2001 לא הוצעו חלופות שירות אחרות למי שנפסלו לשירות על ידי צה"ל, ולמעשה נשללה מהם האפשרות לשרת בשירות אלטרנטיבי מחוץ לשורות הצבא. שלילה זו הייתה משמעותית במיוחד לאור חשיבותו של

השירות בתרבות הפוליטית הישראלית.¹ שירות בצבא היה מעין טקס מעבר מילדות לחיים בוגרים, וכשמדובר בכנים - גם נקודת ציון של גבריות. אי-השירות פגע בתחושת העצמי ובערך העצמי של בני הנוער, והשפיע על האופן שבו הם נתפסו על ידי אחרים בני גילם. בעשורים הראשונים של המדינה, אי-שירות בצה"ל היה נחשב "כתם שחור" בעת חיפוש עבודה, וכשצה"ל רחה בני נוער במצוקה - הוא למעשה גם דן אותם לחיים בשולי החברה.²

בשנת 1980, מתוך הכרה בחומרת הבעיה ובהשפעותיה ארוכות הטווח, הנהיג צה"ל תוכנית מיוחדת לשילוב מספר מצומצם של בני נוער במצוקה בשירות. היוזמה, המוכרת בציבור בשם "נערי רפול" - ובשמה הרשמי: "המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות" (מקא"ם) - קודמה על ידי ראש המטה הכללי דאז רפאל איתן ("רפול"), שאימץ את התוכנית כפרויקט אישי. הפרויקט כיוון בעיקר לבני נוער מעיירות פיתוח, רבים מהם עולים חדשים או בניהם של עולים, ממשפחות עניות שלעיתים קרובות גם מתקשות לתפקד. רבים מהמשתתפים נשרו מבתי הספר, שלרוב היו מוסדות ברמה לימודית נמוכה. התוכנית הוקמה בבסיס הצבאי "חוות השומר", והיא העניקה לנערים אלה הזדמנות שנייה להשלים 12 שנות לימוד ולשרת בצבא. בתוכנית זו, תחת משמעות צבאית נוקשה, רכשו המתגייסים מיומנויות למידה בסיסיות, וכן קיבלו תגבור במקצועות שלא הצליחו ללמוד אותם בבית הספר (עברית, אנגלית ומתמטיקה).³

תוכנית "נערי רפול" העניקה התחלה חדשה לכחמישית מבני הנוער במצוקה בגיל גיוס.⁴ היא שיקפה את המודעות הממשלתית הגוברת לפער

1 על פי נתונים סטטיסטיים שהוצגו בכנסת על ידי סגן שר הביטחון זאב בוים, 6.1% מהמתגייסים בשנת 2002 נפסלו על ידי צה"ל מסיבות רפואיות ופסיכולוגיות, 1.4% בגלל רישום פלילי ו-2.6% היו בעלי פרופיל חברתי נמוך. מביין המתגייסים שהחלו לשרת, 11.1% לא השלימו את השירות מסיבות רפואיות, נפשיות או רגשיות, ו-7.3% עקב קשיי הסתגלות; ראו: דברי הכנסת, 2 ביולי 2003, עמ' 113.

2 Sasson-Levy, 2002. וראו גם: מייזלס, 2001.

3 תוכנית "נערי רפול" (מקא"ם) נסגרה בשנת 2018.

4 כ-1,200 נערים השתתפו בתוכנית בכל שנה, ובה ניתנה להם הזדמנות שנייה לקבל תעודת גמר של 12 שנות לימוד ולהצטרף ליחידות קרביות סדירות.

המתרחב בין הנוער שגדל במרכז הארץ לבין זה שגדל בעיירות הפיתוח, נושא שבלט במיוחד במהלך הבחירות בשנת 1977 ובשנת 1981.⁵ ניתן למצוא את שורשי המהפך הפוליטי ועלייתה של הליכוד לשלטון בשנת 1977 - בהשוואה לתבוסתה של מפלגת העבודה ("המערך") - במרד של המצביעים המזרחיים בפריפריה. אלה מאסו במפלגת העבודה, שהנציחה את מעמדם כ"אזרחים סוג ב'" והתעלמה ממצוקותיהם. צעירים מזרחיים רבים, בעלי פוטנציאל מבטיח, נדחו משירות כי לא עמדו בסף הקבלה לגיוס לצה"ל בגלל הנסיבות הקשות שבהן גדלו. תוכנית "נערי רפול" העניקה להם הזדמנות שנייה להשלים שירות צבאי ולהפוך ל"אזרחים נורמטיביים התורמים לחברה" - כראוי לחברה בעלת אתוס רפובליקני חזק.⁶

חובה רפובליקנית ושוויון בשירות

כפי שתואר בפרק הראשון, שנות התשעים של המאה הקודמת קידמו בישראל אתוס נאו-ליברלי חדש, אשר הדגיש את מקומם של ערכי האינדיבידואליזם, זכויות האזרח והשוויון. בשנת 1992 העבירה הכנסת שני חוקי יסוד: חוק יסוד כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד חופש העיסוק. שני חוקים אלו הגבילו את הכנסת מלחוקק חוקים הפוגעים בכבודם או בחירותם של האזרחים או בזכותם לחופש עיסוק, מלבד באמצעות חוק "ההולם את ערכיה של מדינת ישראל, שנועד לתכלית ראויה, ובמידה שאינה עולה על הנדרש". חוקי היסוד הללו התפרשו על ידי בג"ץ כמשמעותם, דהיינו שהחוקים חייבים להיות הוגנים ולחול על כל האזרחים במידה שווה.⁷ מודל אזרחי נאו-ליברלי זה דוגל בשוויון זכויות וחובות של כל האזרחים ובאי-הפליה של מגזרים מסוימים, כפי שהפלה אתוס הרפובליקני בישראל, שהיה נחלתם של יהודים, דתיים וחילונים, המזדהים עם ערכי הציונות. במהלך תקופה זו נשמעו יוזמות רבות

5 שטרית, 2004, עמ' 195-232.

6 Sherer, 1998

7 מדינה, 2016.

בכנסת שדרשו להרחיב, בשם השוויון, את חובת השירות לאוכלוסייה החרדית והערבית. הצעות אלה נפסלו על ידי הממשלה ועל ידי הרוב בכנסת, אך עצם העלאתן לדיון מצביעה על תחילת ההתגבשות של שיח ליברלי חדש, שבין השאר דרש מדיניות גיוס הוגנת יותר, כזו שתתבסס על ערכי השוויוניות ולא רק על קריאות לפטריוטיות ולהקרבה.

דגש חדש זה על שוויון זכויות וחובות העמיד בסימן שאלה את מדיניות הממשלה, שעד אז אפשרה שירות חלופי לצה"ל לבנות דתיות בלבד. הבנות הוצבו בתפקידים שונים על ידי האגודה להתנדבות בעם, גוף מוכר שהחזיק במונופול על השיבוצים של בנות השירות. בשנת 1986 הצטרפה לאגודה להתנדבות גוף מוכר נוסף, עמותת עמינדב, שעסקה גם היא בשיבוצים של בנות דתיות לשירות לאומי, וב-1993 נוסד גוף מוכר שלישי - עמותת בת עמי. ארגונים אלה לא קיבלו לשירות צעירים וצעירות לא דתיים, בעלי פטור משירות בצה"ל, וגם לא ערבים.

ב-1993 הוקם גוף מוכר רביעי: עמותת שלומית, שהגדירה את עצמה כעמותה פלורליסטית, המקבלת מתנדבים מכל המגזרים - בנים ובנות, יהודים וערבים, דתיים וחילונים. היה זה שינוי פורץ דרך. בשנת 1994, במסגרת פעילותה של עמותת שלומית, הצטרפה לשירות הלאומי בפעם הראשונה קבוצה קטנה של בני נוער שנפסלו לשירות על ידי צה"ל.

בשנת 1995 שיבצה עמותת שלומית 12 בנות ערביות ועשרה בנים יהודים בתפקידי התנדבות במסגרת השירות הלאומי. מספר חודשים לאחר מכן הודיע לה הביטוח הלאומי שמתנדבים אלה אינם זכאים להיות מבוטחים על ידי המוסד לביטוח לאומי⁸ - כי בנים יהודים, ערבים ובנות לא דתיות אינם עומדים בקריטריונים של המוסד. עמותת שלומית והאגודה לזכויות האזרח בישראל עתרו לבג"ץ נגד המוסד לביטוח לאומי, בטיעון ששלילת זכויות אלה, המגיעות לכל מתנדבת בשירות הלאומי, פוגעת בבעלי פטור משירות

8 הטבות הביטוח הלאומי לבנות המשרתות שנתיים בשירות לאומי כוללות תשלום דמי אבטלה לשנה לאחר השירות, קורסי הכשרה למציאת עבודה, מכינות קדם-אקדמיות, הלוואות ללימודים באוניברסיטה ולדיוור, ונקודות זיכוי במס הכנסה; ראו בדו"ח מבקר המדינה על השירות הלאומי, ירושלים 1993, עמ' 15.

בצה"ל ומונעת מהם את "זכותם לשרת" - מדיניות לא הוגנת ומפלה.⁹ דרישת הצעירים להעניק להם "זכות לשרת" נבעה מהזדהותם עם האתוס הרפובליקני, אך הטיעון המשפטי שהם העלו היה למעשה טיעון ליברלי על בסיס עקרון השוויון.

לאחר בדיקה קבע היועץ המשפטי לממשלה שאין מניעה מלהעניק את אותן הזכויות ואת הביטוח לבנות חילוניות וערביות על פי חוק ביטוח לאומי הקיים כפי שהוענקו לבנות הדתיות, כיוון שהחוק מציין "בנות" המתנדבות ואינו מגדיר את השתייכותן הדתית או הלאומית. העתירה המתקנת שהוגשה תבעה את זכותם של הבנים המתנדבים שלא היו כלולים בחוק הקיים. בג"ץ הוציא צו על תנאי המחייב את הממשלה להציג ולהסביר את מדיניותה. הממשלה ביקשה למנוע את התערבות בג"ץ בנושא השוויון בשירות, נושא שהיה (ונותר) נפיץ מבחינה פוליטית, וגם בעל השלכות אפשריות על דחיית השירות של בחורי ישיבות ועל אי-גיוס ערבים לצה"ל. המדינה מיהרה להגיע להסכם עם האגודה לזכויות האזרח בישראל, מחוץ לכותלי בית המשפט, והבטיחה ללמוד את הנושא לעומק ולקבוע הנחיות חדשות - אם תסכים האגודה להסיר את העתירה. האגודה נענתה לבקשת המדינה והעתירה הוסרה.¹⁰

הממשלה הטילה את משימת לימוד הנושא על שר העבודה והרווחה, אלי ישי, והוא מינה ועדה בראשות מנכ"ל משרדו, יגאל בן שלום. הוועדה חקרה את הנושא והמליצה שהשירות הלאומי יורחב וייפתח לכל הצעירים שנדחו על ידי צה"ל או שלא נקראו כלל לשירות, לרבות ערבים ישראלים, וכן שהשירות יהיה במסגרת התנדבותית, בדומה לשירות של הבנות הדתיות.¹¹

גם אם נדמה שהמלצות אלה היו בפועל מתונות, ברמה העקרונית הן היו מרחיקות לכת מאוד לתקופתן: הן היו הסדק הראשון במונופול של צה"ל על שירותם של כלל בני הנוער, ונתנו לגיטימציה למסגרת של שירות חלופי שאינו בשליטתו. אומנם הבנות הדתיות כבר שירתו מחוץ למסגרת צה"ל, אך הן היו קבוצה מגוזרת קטנה ושולית יחסית. המלצות ועדת בן שלום יצרו פתח לחלופה

9 בג"ץ 9173/96, אייל דניאל נגד מנכ"ל הביטוח הלאומי.

10 גל, 2008, עמ' 13-14.

11 ורצברגר, 2003.

של שירות אזרחי לכל הצעירים שקיבלו פטור משירות בצה"ל מסיבות כלשהן. חשוב לציין שעל פי המלצות ועדת בן שלום, צה"ל עדיין מיועד להישאר הסמכות הראשונה והיחידה להחליט מי יתקבל לשירות צבאי ומי יידחה ממנו. היה ברור שלמתגייסים לא תינתן האפשרות לבחור בין השירות הצבאי לשירות הלאומי. משמעות הדבר הייתה שהשירות הלאומי יישאר סגור לסרבני מצפון, אשר ימשיכו להישפט ולהיכנס לכלא אם יסרבו לשרת בצה"ל.¹²

בנוסף, ועדת בן שלום הייתה הוועדה הממלכתית הראשונה שהמליצה על הרחבת השירות הלאומי לאלה שאינם נקראים לשרת, כלומר לאוכלוסייה הערבית, על מנת להגביר את השתלבותה במדינה (ראו להלן פרק 1). חשוב לציין שהוועדה דנה בנושאים אלה במהלך תקופה אופטימית ורגועה יחסית ביחסי היהודים-ערבים - לאחר הסכמי אוסלו, כאשר תהליך השלום עם הפלסטינים נראה מבטיח, ולפני פרוץ האינתיפאדה השנייה ואירועי אוקטובר 2000.

עמדתו של צה"ל

כבר בתחילת שנות התשעים הביע צה"ל התנגדות להצעות להקים ערוצים חלופיים לשירות בצה"ל. עדות לכך ניתן לראות בתגובת הצבא להמלצות דו"ח ועדת שפיר, ועדה פנימית של צה"ל שמונתה על ידי הרמטכ"ל אהוד ברק בשנת 1992, כדי לנתח את צורכי כוח האדם של הצבא בהווה ובעתיד. הדו"ח התריע שבעקבות העלייה הגדולה במספר העולים שהגיעו לארץ בשנות התשעים ממדינות ברית המועצות לשעבר, יהיה לצה"ל עודף גדול של מתגייסים, ועלות גיוסם תהיה גבוהה. הוועדה המליצה לממשלה להקים מסלול

12 במדינות אירופיות רבות השירות הלאומי-אזרחי היה שירות חובה כחלופה לחובת השירות הצבאי, כמעין אופציה אלטרנטיבית לסרבני מצפון. פרק הזמן שנדרש מהמשרתים בשירות אזרחי היה בדרך כלל ארוך יותר מהשירות הצבאי (פי אחד וחצי או פי אחד ושליש מהשירות הצבאי). חובת השירות הצבאי בוטלה בגרמניה בשנת 2011, וכן בוטל בה השירות הלאומי-אזרחי (Zivildienst). 23 מדינות אירופיות ביטלו את השירות הצבאי כשירות חובה בשנים 1990-2013 והנהיגו במקומו צבא של מתנדבים. גם השירות הלאומי-אזרחי בוטל, ורק מעט מדינות החליפו אותו בתוכניות התנדבותיות.

נפרד של שירות לאומי-אזרחי, כדי לנתב את עודף המתגייסים למשימות אזרחיות בתחומים שונים. הוועדה גם המליצה להפוך את צה"ל לצבא קטן ומקצועי יותר, במקום לגייס את כל האוכלוסייה.¹³

ראשי הפיקוד של צה"ל דחו את המלצות הוועדה. הם לא היו מוכנים לוותר על המונופול של צה"ל על השירות של הנוער ועל ההגמוניה שלו במדינה כ"צבא העם" האחד והיחיד. לא היה להם עניין לפתוח מסלול שירות חלופי, שיתחרה על ליבם ועל ארנקם של אזרחי ישראל. כל עוד השירות הלאומי נותר תוכנית מגזרית קטנה לבנות דתיות, הוא לא נתפס כאיום רציני על מעמדו הדומיננטי של צה"ל, אך הקמת מסלול שירות חלופי עצמאי לתפקידים לא קרביים הייתה סיפור אחר מבחינתם.¹⁴

כדי לתת מענה לבעיית כוח האדם העודף שצפתה ועדת שפיר, צה"ל הרחיב את מנעד המשימות הכלולות בשירות "צבאי" על ידי הוספת מגוון משימות אזרחיות: נוספו שיבוצים במשטרה ובכתי כלא צבאיים; שיבוצים בעלי קשר רופף ל"ביטחון" במשרדי ממשלה ובמוסדות אחרים; ושיבוצים בחינוך, בקליטת עלייה ובשירותי בריאות.¹⁵ הוספת "השירות המוכר", כפי שכינו משימות אלה, אפשר לצבא לשמר את המונופול שלו על הגיוס, ובמקביל "לייצא" חיילים לשירותים חיוניים מחוץ לצבא, כגון לשח"ם (שירות במשטרה), לשירות בתי הסוהר ולארגונים ומוסדות ממשלתיים שונים במסגרת השירות בצה"ל.¹⁶

תגובת צה"ל להמלצות ועדת בן שלום הייתה דומה. במכתב שנשלח אל אלי ישי, שר העבודה והרווחה, הביע שר הביטחון יצחק מרדכי את התנגדותו הנמרצת של צה"ל להעניק למתנדבים ולמתנדבות בשירות הלאומי את אותן

13 דברי הכנסת, 8 בפברואר 1994.

14 בן ישי, 2015.

15 סעיף 24 לחוק שירות בטחון (התשמ"ו-1986) תוקן בשנת 1995, ומאז הוא כולל שירות במשטרה. בשנת 2005 נוסף לחוק גם שירות בכתי כלא צבאיים, ובשנת 2009 תוקן החוק ונוספו גם תחומי הבריאות, החינוך וקליטת עולים לשירות המוכר, אם הם משיקים באופן כלשהו לביטחון הלאומי (שירות שהוכר להשגת מטרות לאומיות וביטחוניות [הוראת שעה], 2009).

16 בן ישי, 2015, עמ' 51.

הזכויות שניתנות לחיילי צה"ל המסיימים את שירותם, על פי חוק קליטת חיילים משוחררים (התשנ"ד-1994). הסדר זה לא היה מקובל על צה"ל כשהתקבל החוק ב-1994, שכן הוא צידד בהפרדה מוחלטת בין שני ערוצי השירות וזכויותיהם. לדבריו, המלצות ועדת בן שלום להרחיב את השירות הלאומי מעבר לבנות דתיות לאוכלוסיות נוספות, העלו שוב את השאלה ביתר שאת. כך כתב מרדכי:

הרחבת החלתו של ערוץ השירות הלאומי [...] עלולה להביא לטשטוש תחומים ולפגיעה בשירות בצה"ל על שני מרכיביו המהותיים, אלו החומריים ואלו הערכיים, ועל כן יש לוודא קיומם של התנאים הבאים במסגרת החוק:

1. נדרשת הפרדה בין שני ערוצים אלו של השירות בצה"ל ושל השירות הלאומי ואין מקום לשניהם תחת חוק אחד.
2. יש להעניק במסגרת החוק העדפה מוחלטת וברורה למשרתים בצה"ל, הנושאים בנטל המלא של שמירת ביטחון בסדיר ובמילואים, על פני המשרתים בשירות לאומי, הן לעניין תנאי השירות והן לעניין ההטבות עם השחרור.
3. יש להבטיח לשר הביטחון ולצה"ל את הסמכות המוחלטת לקביעת שיבוצו של המועמד לשירות ביטחון.
4. על השירות הלאומי להתבסס על מנגנון ממלכתי ממוסד ומסודר העובד על פי קריטריונים ונהלים ברורים להצבה, בקרה ועוד, ואל לו להעזר בעמותות שונות שאינן גוף ממלכתי.¹⁷

הממשלה גררה רגליים ביישום המלצותיה של ועדת בר שלום בעקבות חוסר ההסכמה לגבי המלצותיה. היא דחתה את דרישתו של צה"ל להקים מערך ממלכתי נפרד במקום העמותות המוכרות, וגם לא הסכימה להוציא את ההטבות למתנדבים לשירות הלאומי מהחוק לקליטת חיילים משוחררים.

17 מכתב משר הביטחון יצחק מרדכי לשר העבודה והרווחה אלי ישי, 20 במאי 1998, ארכיון צה"ל, מסמך 171604.

היא בחרה להשאיר את המצב הקיים ולעשות שינוי מזערי, בעל מחיר פוליטי נמוך – היא החליטה להקים תוכנית ניסיונית מצומצמת עבור מספר מוגבל של בנים שקיבלו פטור משירות בצה"ל מסיבות שונות. הכנסת, ביוזמת הממשלה, חוקקה את חוק שירות לאומי בהתנדבות (תוכנית ניסיונית לבנים) (הוראת שעה), התשס"א-2001, והוא אפשר ל-250 בנים שקיבלו פטור משירות בצה"ל לשרת בשירות לאומי, על פי אותם קווים מנחים החלים על הבנות הדתיות. במהלך שלוש שנים שירתו 587 נערים בשירות הלאומי, ובהם 12 בנים ערכים.¹⁸ באופן לא מפתיע חשש צה"ל שהתוכנית החדשה תשפיע לרעה על שיעורי הגיוס ועל מורל החיילים. במהלך הדיונים על הארכת תוקף החוק בוועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת בשנת 2003, הביע נציג משרד הביטחון את החשש שמתגייסים עלולים לנצל את האופציה של השירות הלאומי כדי להשתמט משירות צבאי. לדבריו, צה"ל דורש שייכתב בחקיקה בצורה ברורה שרק מי שקיבל פטור משירות בצה"ל רשאי להירשם לשירות אזרחי. יתרה מכך, הוא חזר שוב על עמדתו של צה"ל בעניין ההטבות הכספיות לצעירים המשרתים בשירות לאומי, וביקש שיהיו נמוכות יותר מאלה הניתנות לחיילים לא קרביים, כדי שלא ייווצר שוויון בין שני סוגי השירות.¹⁹ בצה"ל חששו שעם הזמן השירות הלאומי-אזרחי יהפוך לחלופה מקובלת לשירות הצבאי, ואף אטרקטיבית ממנו, כפי שקרה בגרמניה.²⁰ זו הייתה תוצאה שצה"ל ביקש למנוע מראש.

18 פרוטוקול מס' 50 של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, 10 בספטמבר 2003. את הנתונים ריכזה צביה גרוס, היועצת המשפטית למערכת הביטחון, ב-22 בפברואר 2004 (מתוך ארכיון צה"ל).

19 שם. בריאיון לעיתון "מקור ראשון" אמר מנכ"ל רשות השירות הלאומי-אזרחי, שר-שלום ג'רבי, שהוא גאה בעובדה שבמהלך כהונתו שכנע את הכנסת להעניק למתנדבי השירות הלאומי-אזרחי את אותן הטבות ומענקים שלאחר השחרור ניתנים לחיילים לא קרביים (טוכפלד, 2018).

20 לוי, 2015.

ועדת עברי: נטישת מדיניות העבר

בשנת 2004 מינה שר הביטחון שאול מופז ועדת מומחים, ובראשה האלוף במיל' דוד עברי, במטרה לבדוק כיצד יש להרחיב את השירות הלאומי, ובעיקר כיצד לשלב בו את המגזר החרדי. ועדת עברי התייחסה אל השירות הלאומי בפרספקטיבה רחבה: היא ראתה בשירות הלאומי דרך לקידום אזרחות טובה בקרב כל האוכלוסיות בישראל, ואמצעי להגביר ולהעמיק את המחויבות של הצעירים למדינה. הוועדה הגדירה את השירות כזכות בסיסית של האזרח אך גם כחובתו, וקבעה שהיא חייבת לחול על כל המגזרים.²¹

על פי המידע שהגיע לידי הוועדה מצה"ל, בשנת 2004 שירתו שירות צבאי מלא רק כמחצית מהצעירים בגיל גיוס. כ-21,500 צעירים קיבלו פטור משירות בצה"ל, ובהם 16,500 בנות ו-5,000 בנים. 6,500 מן הבנות שקיבלו פטור היו בנות הציונות הדתית, ששירתו בשירות הלאומי במקום להתגייס לצה"ל. נתונים מטרידים אלה שימשו זרז להחלטת הוועדה להעריך מחדש את מדיניות השירות.²²

על פי אומדן הוועדה, מבין אלה שקיבלו פטור משירות בצה"ל מסיבות רפואיות או סוציו-פסיכולוגיות, כ-2,400 צעירים וצעירות היו יכולים להתאים לשירות אזרחי - עם הדרכה וליווי מתאימים. קבוצה נוספת שקיבלה פטור משירות בצבא הייתה קבוצה של נוער בסיכון: בני נוער שהגיעו מרקע משפחתי קשה, דוגמת בני נוער שגדלו בתנאי עוני או במשפחות חד-הוריות, בני נוער שאחד ההורים שלהם נמצא בכלא, או בני נוער שסבלו מהתעללות, מאלימות או מהזנחה בילדותם.²³ קבוצה נוספת הייתה בני נוער ממשפחות מצוקה, לרוב ממשפחות עולים עניות, שלא הצליחו להסתגל לחיים בישראל - רבים מהם היו מהקהילה האתיופית, ורבים מהם לא התקבלו לשירות בצה"ל. מכיוון שהוועדה ראתה בשירות זכות בסיסית וחובה אזרחית,

21 הוועדה למיסוד השירות הלאומי-אזרחי: המלצות ביניים, פברואר 2005 (להלן: המלצות ועדת עברי).

22 שם.

23 דו"ח שהכינה הוועדה הציבורית לבחינת התנאים של ילדים בסכנה ונוער במצוקה (2006); צוטט אצל לוי, 2013, עמ' 128.

היא המליצה שצעירים משלוש קבוצות אלה יחויבו בשירות לאומי, אם יימצאו מתאימים.

המלצה זו הייתה מרחיקת לכת והצביעה על הצורך בשינוי משמעותי של מדיניות השירות הקיימת, בהתאם לגישת הוועדה שכל הצעירים המסוגלים לכך יחויבו לשרת. במובן מסוים ייצגה ההמלצה שילוב בין האתוס הרפובליקני, המדגיש את השירות למען המדינה ולמען החברה, לבין האתוס הליברלי של שוויון, שבשמו חובה להציע לכל הצעירים אפשרות לשרת, כולל בעלי הצרכים המיוחדים. בעוד מדיניות השירות החלופי המוצעת הייתה דומה באופנים רבים לזו שהייתה קיימת באותו זמן בגרמניה, בשוויץ ובשוודיה, היא הייתה שונה בכך שלא יצרה שוויון בין השירות הצבאי לשירות הלאומי-אזרחי, ולא נתנה לצעירים אפשרות לכחור ביניהם. הוועדה הדגישה בהמלצותיה כי "על מערך ההפעלה של השירות האזרחי להיות ממלכתי ועצמאי. צורך זה נבע, בין היתר, מהכוונה להעמיד חלופה ראויה לשירות הצבאי, תוך שימור העדיפות והבכורה של צה"ל; חלופה אשר תפעל להעצמתם החברתית של המשרתים שירות אזרחי ושל הנהגים משירותיהם של המשרתים"²⁴.

הוועדה תמכה בשירות בצה"ל חובה ובכך שלצה"ל תישאר הסמכות הבלעדית לקבוע מי מבני הנוער מתאים לגיוס ומי לא. רק לאחר שצה"ל יפסול מועמד או מועמדת לשירות ביטחון, יופנו אלה לשירות לאומי-אזרחי חובה. בכך היה זה שינוי מרחיק לכת מהמלצות ועדת בן שלום, שראתה בשירות הלאומי שירות בהתנדבות.

ועדת עברי דנה גם בעניין החיילים המשוחררים מצה"ל במהלך שירותם בשל חוסר התאמה. על פי נתונים סטטיסטיים שהציג צה"ל, בשנת 2004 היו 8,900 חיילים (7,000 בנים ו-1,900 בנות) ששוחררו בשנה הראשונה

24 המלצות ועדת עברי, עמ' 4. לוועדת עברי הייתה נקודת מבט קהילתית ככל הנגוע למיעוטים - חרדים וערבים - ולפיכך היא המליצה להחיל התחשבות מיוחדת בצורכיהם וברגישויותיהם המיוחדים. לדוגמה, הואיל והוועדה הכירה בכך שמתנדבים משני מגזרים אלה עלולים להסתייג משירותים בסביבה רתית או תרבותית שזרה להם, היא המליצה שיתאפשר להם לשרת בקהילות משלהם ולגור בבית. יתרה מכך, הוועדה סיכמה שעל אף ששירות צבאי או אזרחי חובה לכל האזרחים הוא האידיאל, בנסיבות הפוליטיות הנוכחיות צריך שהשירות של החרדים והערבים יהיה התנדבותי, לפחות בתקופה הראשונה (לדיון נוסף ראו להלן פרקים ה-1).

לשירותם בגין חוסר מוטיבציה, קשיי הסתגלות, עבירות משמעת, בעיות אישיות ובעיות אחרות. על פי הערכות הוועדה, רק כ-1,350 מהם לא יתאימו גם לשירות לאומי-אזרחי. כל היתר היו מסוגלים להשלים את חובתם במסגרת השירות הלאומי. בהתאם לכך, הוועדה המליצה לחייב את מי ששירותו הופסק ביוזמת צה"ל להשלים את חובת השירות לפחות במתכונת של שנה אחת של שירות לאומי-אזרחי. הוועדה נימקה זאת בכך ששירות לאומי-אזרחי הוא תוכנית גמישה יותר ומותאמת אישית, ופחות תובענית מבחינת המשמעת והסיבולת הנדרשת. בעזרת פיקוח וסיוע מתאימים יוכלו ה"נושרים" מהצבא לתרום לחברה תרומה משמעותית בשירות הלאומי. הוועדה הכירה בכך שהמלצה זו היא סטייה מרחיקת לכת מן המדיניות הקיימת, ולכן גם תחייב תיקון של חוק שירות הביטחון. בינתיים היא הציעה שהממשלה תעניק לצעירים אלה את האפשרות של שירות לאומי-אזרחי על בסיס התנדבותי.

הנושא האחרון שנידון בוועדת עברי היה השירות ה"מוכר" בצה"ל, אשר בעיקר כלל תפקידים רבים שמטרתיהם ומשימותיהם כלולות גם במסלול השירות הלאומי. משימות אלה היו אזרחיות באופיין ולא קשורות ישירות לביטחון המדינה, לדוגמה: משימות הקשורות לקליטת עולים, לחינוך ולשירותי בריאות. רבות מאותן משימות היו זהות לאלה שבוצעו על ידי מתנדבים בשירות הלאומי. להערכת הוועדה, בשנת 2005 היו כ-2,665 חיילים ששובצו בתפקידים שבמהותם נחשבים אזרחיים. הוועדה פקפקה בהיגיון שבהותרת משימות אלה תחת סמכותו של צה"ל, והמליצה שכחלק מן השלב השני של רפורמת השירות הלאומי-אזרחי יועברו המשימות הללו מצה"ל למנהלת השירות האזרחי-לאומי - לכשתקום. השירות בתפקידים אלה יהיה שירות חובה במסגרת השירות הלאומי.²⁵ המלצה זו עלתה בקנה אחד עם המלצותיה של ועדת שפיר שהוזכרה לעיל, ולפיהן צה"ל נדרש לצמצם כוח אדם ולהעביר מתחום אחריותו משימות שמוגדרות אזרחיות מעיקרן. כפי שניתן היה לצפות, המלצה זו נתקלה בהתנגדות חריפה מצד צה"ל, והיא מעולם לא יושמה. המלצות למקצע את הצבא ולהוציא ממנו את

המשימות ה"אזרחיות" הוצעו בכמה פורומים לאורך השנים, אך מעולם לא אומצו כמדיניות.²⁶

המלצות ועדת עברי בנוגע לאלה שקיבלו פטור מצה"ל ולא לה ששוחררו מוקדם משירותו, יושמו רק בחלקן - השירות הלאומי לא הפך לשירות חובה לבני נוער שקיבלו פטור מצה"ל. עם זאת, בעקבות המלצות הוועדה החליטה הממשלה לאשר ולממן שיבוצים לשירות לאומי עבור צעירים שקיבלו פטור מצה"ל מסיבות רפואיות ונפשיות, וגם לממן תוכניות למתנדבים בעלי צרכים מיוחדים. עם הקמת מנהלת השירות האזרחי-לאומי בינואר 2008 הורחבו תוכניות לצעירים בעלי מוגבלויות פיזיות, חושיות או רגשיות, לנוער בסיכון ולצעירים מרקע מוחלש - בפרט לעולים חדשים מקהילות יוצאי אתיופיה והקווקז, שהייתה להם השכלה לקויה ושקיבלו ציון קב"א נמוך מדי מלהתקבל לצה"ל. בנוסף להכשרה הרגילה וההדרכה שהוענקו לכל המתנדבים, ניתנו קורסי תגבור, קורס הכשרה למנהיגות וקורסים של הוראה מתקנת לנוער בסיכון ולצעירים מרקע מוחלש כך שיוכלו לקבל תעודות בגרות או תעודות גמר של 12 שנות לימוד; למעוניינים ניתנו גם קורסי הכנה למבחן פסיכומטרי. לבני נוער בעלי רישום פלילי ניתנה הזדמנות לפתוח דף חדש באמצעות השירות הלאומי, ומשנת 2018 צעירים אלה יכולים לפנות למשרד המשפטים, לאחר שהשלימו בהצלחה את השירות, ולבקש שיימחק הרישום הפלילי שלהם.²⁷

מנהלת השירות האזרחי-לאומי עבדה עם העמותות המוכרות שמשבצות את המתנדבים ועם קרנות פילנתרופיות פרטיות, כדי ליצור את התשתית ואת התמיכה הדרושות לשילוב צעירים בעלי צרכים מיוחדים בשירות האזרחי. לדוגמה, תוכנית "משלבים" הוקמה על ידי עמותת גוונים, בשיתוף עם עמותות בת עמי ועמינדב, כדי לתת אפשרות לצעירים בעלי מוגבלויות פיזיות וחושיות לשרת בשירות לאומי ולסייע להם בזמן שירותם. במסגרת התוכנית הוצעה למתנדבים העתידיים הכשרה במכינת קדם-שירות, וכן שירותי תמיכה וליוי במהלך השירות. העיקרון המכוון של תוכנית "משלבים" הוא שילובם של

26 לדוגמה, אהוד ברק הודיע לאחר מינויו לתפקיד הרמטכ"ל בשנת 1990, ש"כל מה שאינו יורה או עוזר ישירות לירות - יקוצץ". קודמו בתפקיד, הרמטכ"ל דן שומרון, ביקש להפוך את צה"ל ל"צבא קטן וחכם"; ראו: מן, 2010.

27 טוכפלד, 2018.

בעלי הצרכים המיוחדים בשירות האזרחי, כי יש להם "זכות", כמו לכל שאר אזרחי המדינה, לשרת את החברה בהתאם ליכולותיהם. תפיסה זו ביטאה שילוב של האתוס הרפובליקני, זכותו של האזרח לשרת את עמו ואת ארצו, עם ערך השוויון הליברלי.²⁸

ועדה ממשלתית בין-משרדית לנושא שילוב אוכלוסיות בעלות צרכים מיוחדים הוקמה בשנת 2004 כדי לפתח תוכניות מיוחדות של השתלבות בקהילה, שירות לאומי ותעסוקה, בעבור צעירים שסיימו בתי ספר תיכון ולא התאימו למסגרות ההמשך הרגילות, כגון צה"ל, מכינות קדם-צבאיות או שירות לאומי. בשנת 2005 הקים צה"ל את תוכנית "מיוחדים במדים", תוכנית מתנדבים מיוחדת לצעירים עם מוגבלויות. התוכנית נתנה לצעירים עם מוגבלויות הזדמנות להתנדב לצה"ל במשימות המתאימות לכישוריהם ובליווי תמיכה המסופקת על ידי עמותת גוונים ועמותת יד לילד המיוחד. אלא שמספר המתנדבים עם צרכים מיוחדים שהתקבלו לצבא היה מוגבל ביותר: בשנת 2016 שירתו 300 חיילים מתנדבים ב-15 בסיסים בכל הארץ.²⁹

בשנת 2004 יזמה עמותת כיוונים את התוכנית "כנפיים" – תוכנית מיוחדת של מכינה לצעירים בעלי צרכים מיוחדים, המופעלת בשיתוף עם עמותת גוונים. התוכנית אורכת שנתיים. בשנה הראשונה הצעירים מתגוררים בקהילה במסגרת מוגנת, עם ליווי וסיוע מקרוב. בשנה זו הם משלימים בגרויות, מתנסים בלימודים אקדמיים במכללה קרובה, ומשולבים בשירות לאומי מלא בקהילה. בשביל צעירים אלה זו ההתנסות הראשונה שלהם במגורים עצמאיים מחוץ לבית. בשנה השנייה של השירות הם עוברים לגור בדוור עצמאי: דירות שהונגשו במיוחד בשבילם או בכפר סטודנטים. הם מנהלים שם חיים עצמאיים, בליווי קל של אנשי מקצוע. עמותת גוונים מפעילה גם מסגרות ללא הסדרי מגורים, בשיתוף עם עמותת בת עמי (מפעילת השירות). כל התוכניות האלה משבצות בשירות הלאומי כ-350 צעירים עם מוגבלויות מדי שנה.³⁰

28 מתוך אתר האינטרנט של תוכנית "משלבים" (באתר עמותת בת עמי).

29 מתוך אתר התוכנית "מיוחדים במדים".

30 בצפון מתקיימת מסגרת דומה המופעלת על ידי עמותת כיוונים.

ההשתלבות בשירות הלאומי מחזקת את העצמי ואת ההערכה העצמית של המשרתים באשר הם, וגם של המתנדבים עם המוגבלויות. המתנדבים העריכו מאוד את ההזדמנות שניתנה להם, המאפשרת להם לעמוד שכם אל שכם לצד צעירים אחרים בני גילם. כך ניסח זאת אחד המתנדבים:

ההשמות המיוחדות לצעירים כמוני מאפשרות לנו לתרום לחברה, לפתח מיומנויות ועצמאות, ולצבור ניסיון בעבודה במסגרת נורמטיבית, להתכונן "לחיים האמיתיים", ולשמור על קשר עם החברים שלנו, המשרתים ביחידות הצבא הסדירות או בשירות הלאומי. השמות אלה מאפשרות לנו "לבנות ולהיבנות". הן מסייעות לנו להתאים את עצמנו לחברה ובמקביל גם לתרום לה.³¹

מתנדבים אחרים ראו בשירות הזדמנות להתפתחות אישית ולפיתוח העצמאות שלהם. השירות הלאומי-אזרחי סיפק אפשרויות לפיתוח מיומנויות חדשות ולצבירת ניסיון תעסוקתי, וכן גם הטבות כלכליות. ובלשונו של אחד המתנדבים:

בזכות השירות הלאומי, אני מרגיש שיש לי לאן ללכת. זה נהדר. כאדם המרותק לכיסא גלגלים, תמיד מטפלים בי. השירות אפשר לי לחיות באופן עצמאי ולהחזיר משהו למדינה שנותנת לי כל כך הרבה. הלוואי שהיו השמות רבות יותר לצעירים כמוני, מכיוון שרבים רוצים לעזוב את הבית, ליצור שינוי, להרגיש כאנשים בוגרים, לעשות משהו שונה ולא רק להתנוון בבית.³²

בנוסף לתוכנית "כנפיים", עמותת גוונים מפעילה תוכנית שירות לאומי ("הד חבר") לצעירים בעלי היסטוריה של מחלות נפש. גם כאן התוכנית כוללת

31 ראו לעיל הערה 28.

32 שם.

ליווי של מדריכים כדי לסייע לצעירים אלה בהשלמת השירות ובהשתלבותם מחדש בחברה.³³

האגודה להתנדבות יזמה תוכנית דומה ("עוצמה") בתשעה אתרים ברחבי הארץ, ועמותת שלומית הציעה תוכנית מיוחדת של שירות אזרחי לצעירים עם תסמונת אספרגר, ותוכנית נוספת לצעירים בעלי תפקוד גבוה ברצף האוטוטיטי ("שלהבת").³⁴ בכל התוכניות האלה משוכצים המתנדבים בעלי הצרכים המיוחדים, על פי בחירתם, בתפקידים המתאימים לצורכיהם וליכולותיהם.³⁵ לנוער בסיכון מציעה האגודה להתנדבות תוכנית מיוחדת בשם "תמורה", המספקת מסגרת התנדבותית תומכת לצעירים המגיעים מרקע משפחתי קשה. היא מציעה סדנאות ותוכנית לליווי אישי, במטרה להעצים את המתנדבים ולפתח בהם עצמאות וביטחון עצמי, כך שיוכלו להשתלב בחברה ולעמוד באתגרים שייתקלו בהם לאחר סיום השירות.

יש ביקוש הולך וגדל לתוכניות של שירות לאומי מצד צעירים בעלי צרכים מיוחדים. בשנת 2010 היו פחות ממאה מתנדבים בעלי מוגבלויות בשירות לאומי, אך בשנת 2015 עלה מספרם ל-800 בעלי מוגבלויות ול-400 צעירים בסיכון.³⁶ מספר המועמדים עלה בהרבה על מספר התקנים הזמינים. רשות השירות הלאומי-אזרחי (יורשתה של מנהלת השירות האזרחי-לאומי ב-2014) והעמותות המפעילות לחצו על הממשלה להגדיל את המימון כדי להוסיף עוד תקנים. העלות של כל תקן למתנדב בעל צרכים מיוחדים היא גבוהה פי שניים ויותר מעלותו של תקן למתנדב רגיל, בגלל השעות הנוספות המוקדשות לליווי ולהדרכה. יתרה מכך, צעירים בסיכון וצעירים המגיעים ממשפחות דיספונקציונליות זקוקים בדרך כלל לדיור מחוץ לבית.³⁷

-
- 33 מתוך אתר האינטרנט של עמותת גוונים.
 34 מתוך אתר האינטרנט של תוכנית "תמורה".
 35 למידע על תוכנית "עוצמה" ראו שם, ולמידע על תוכנית "שלהבת" ראו באתר האינטרנט של עמותת שלומית.
 36 פרטוקול מס' 110 של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, 7 בדצמבר 2015. על פי המידע שמסר שר-שלום ג'רבי, מנכ"ל רשות השירות הלאומי-אזרחי, 1,029 מתנדבים בעלי צרכים מיוחדים שירתו בשירות הלאומי-אזרחי בשנת 2015.
 37 שם.

הממשלה פנתה לקרנות פילנתרופיות כדי לגייס מהן את המימון הנוסף. כיום המדינה מממנת את החבילה הבסיסית של העלויות ואת דמי הכיס שניתנים לכל מתנדב, והקרנות מכסות את ההוצאות הנוספות שנדרשות לבעלי הצרכים המיוחדים.³⁸ הקרן הגדולה ביותר שתומכת במתנדבים בעלי הצרכים המיוחדים המשרתים בשירות הלאומי, היא קרן "הזדמנות" (Opportunity Fund for Civic Service), ארגון גג שנוסד בשנת 2012 ונתמך על ידי שמונה קרנות פילנתרופיות שונות בארץ ובחו"ל. בשנת 2018 שירתו בשירות לאומי-אזרחי 1,098 צעירות וצעירים בעלי מוגבליות, ו-600 צעירים המוגדרים נוער בסיכון, מנותק או במצוקה.³⁹

שירות לאומי-אזרחי: רווח לכול – Win-Win Situation

מתן האפשרות למשרתים צעירים בעלי צרכים מיוחדים לשרת בשירות הלאומי-אזרחי, הוא פרויקט Win-Win שממנו כולם מרוויחים – המתנדב, המדינה והחברה כולה. בייחוד נכון הדבר כשמדובר באוכלוסיות מוחלשות ובנוער בסיכון, משום שלמדינה יש אינטרס ברור לשלב אותם בחברה הישראלית הנורמטיבית. נוער מנוכר הוא בית גידול לפשיעה ולבעיות חברתיות אחרות, הנמשכות לכל אורך חייהם כאנשים בוגרים. שירות אזרחי הוא הזדמנות להתחבר עם צעירים אלה ולמנוע את המשך שקיעתם.

מניתוח יחס העלות-תועלת של הכדאיות הכלכלית של שירות הצעירים עם מוגבלויות ושל הנוער בסיכון, עולה שבטווח הרחוק המדינה מקבלת תשואה חיובית להשקעתה. הממשלה משקיעה 23,000–35,000 ש"ח בכל מתנדב בעל צרכים מיוחדים לכיסוי הוצאות המחיה שלו, הנסיעות, הביטוח ועלויות צוות הליווי וההדרכה. הקרנות הפילנתרופיות משקיעות 11,000–12,000 ש"ח נוספים, והעלות הכוללת מגיעה בממוצע ל-43,000 ש"ח למתנדב. במחקר מקיף שהזמין פורום השירות האזרחי מחברת הייעוץ "עדליא" בשנת 2015,

38 ש.ש.

39 נתונים שניתנו למחברת על ידי הרשות לשירות לאומי-אזרחי בינואר 2018.

במטרה לחקור את יחס העלות-תועלת של השירות הלאומי-אזרחי של משרתים מאוכלוסיות מיוחדות ונוער בסיכון, נמצא שהרווח הנקי לממשלה יגיע לסך 200,000-320,000 ש"ח למתנדב לאורך חייו. במחקר נבדקו ההשפעות ארוכות הטווח של השירות הלאומי על המתנדב, והסתברות שיחיה חיים נורמטיביים לאחר השירות, יועסק וישתכר מעבודתו. מסקנת המחקר הייתה שהשירות הלאומי-אזרחי הוא השקעה טובה, שתפחית את התלות במשאבי המדינה בעתיד ואת הצורך בשיקום יקר. השקעת כספים בשלב מוקדם זה בחיים הבוגרים תהיה רווחית במידה ניכרת בטווח הארוך, מפני שהיא תיצור אנשים בוגרים בעלי יכולות המכלילים את עצמם.⁴⁰

המחקר של חברת "עדליא" מצא שגם בטווח הקצר צעירים בעלי מוגבלויות מצאו עבודה לאחר השירות בשיעור גבוה הרבה יותר בהשוואה לבעלי מוגבלויות שלא התנדבו: 60% מן הצעירים עם המוגבלויות בני 20-24 ששירתו שנה אחת או יותר בשירות הלאומי מצאו עבודה, לעומת 42% מתוך בעלי המוגבלויות שלא שירתו. יתרון זה נמצא גם בקרב בוגרים עם מוגבלויות בני 25-29. בקרב נוער בסיכון (בנות), 88% למדו או עבדו לאחר שהשלימו את השירות. שיעור זה היה גבוה במידה ניכרת משיעור בני הנוער בסיכון שלא שירתו.⁴¹

בקרב העולות מאתיופיה בלט ההבדל אף יותר. במחקר של "עדליא" נמצא כי 73% מן הבנות שהשלימו שירות לאומי עבדו, ו-94% עבדו או למדו או שילבו עבודה ולימודים גם יחד.⁴² זה היה הישג מרשים בהשוואה למספר הנשים האתיופיות בנות 25-34 (46%) שדווח שהן מועסקות על פי המחקר שערך מרכז "אדווה".⁴³ מסקנת המחקר הייתה, שלניסיון בעבודה ולביטחון

ADALYA, "A Cost-Benefit Analysis of Civilian National Service in Israel", October 2011, <http://www.adalya.co.il/en/case-studies/Cost-Benefit-%E2%80%93-93-Benefit>

41 שם.

42 שם.

43 סבירסקי וקפלה, 2005, עמ' 6. שוני זה ניתן גם ליחס לגיל הנשים. המתנדבות בשירות הלאומי-אזרחי היו צעירות יותר מן הבנות שהשתתפו בעוקבות המחקר של מרכז "אדווה", וייתכן שזה מה שיצר את ההבדל המשמעותי. פחות נשים בנות 25-34 יצאו לעבוד, וייתכן שהן נשארו בבית עם ילדים קטנים.

העצמי שהבנות רכשו בשירות הלאומי-אזרחי הייתה השפעה מעצימה, אשר הקנתה להן יתרון במציאת עבודה בהמשך חייהן. הבנות עצמן הסכימו גם הן שחוויות השירות הייתה גורם חשוב ומעצים שתרם להן הרבה במציאת עבודה. 48% מן הבנות הסכימו ש"שנה אחת של שירות לאומי היא כרטיס כניסה לשוק העבודה".⁴⁴

במחקר עומק נוסף, שנערך בקרב נוער בסיכון וצעירים עולי אתיופיה ממשפחות במצוקה, נמצא שבסוף שנה אחת של שירות לאומי מרבית המתנדבים תפסו את השירות שלהם כחוויה חיובית ומעצימה, למרות האתגרים הקשים ועל אף הכישלונות שאיתם התמודדו במהלך השירות. רובם ראו בשירות שלהם שירות משמעותי, הן למקבלי השירות והן לעצמם כנותני השירות. כמה מהם אמרו שהופתעו מן האופן שבו הצליחו להתמודד, ואף היו גאים בעצמם על כך, וציינו שהביטחון העצמי וההערכה העצמית שלהם התחזקו בעקבות הניסיון שצברו.⁴⁵ במחקר דומה, שנערך בקרב נוער בסיכון בלבד, נמצא שרוב המתנדבים חשו שניסיון השירות גרם להם סיפוק למרות הקשיים הרבים שעמדו בפניהם, וככל שמשימתם הייתה מאתגרת ומשמעותית יותר, כך גברה התפתחותם האישית.⁴⁶

בעיה מתמשכת שאיתה התמודדו תוכניות השירות הלאומי לצעירים בעלי צרכים מיוחדים היא המחסור בתקציב. הממשלה לא הקצתה מספיק כספים בעבור הרבים שפנו לגופים המוכרים על מנת להתנדב. המנכ"ל דאז של מנהלת השירות האזרחי-לאומי, שר-שלום ג'רבי, אמר לוועדת הכנסת לפניו הציבור בשנת 2013, שבגלל חוסר תקציב הוא נאלץ להגביל את אורך השירות של המתנדבים בעלי הצרכים המיוחדים ושל הנוער בסיכון לשנה אחת בלבד, ולשבץ אותם במשימות קרובות לבית, כדי לחסוך בהוצאות על

44 ראו לעיל הערה 40.

45 לוי, 2013. הביקורת העיקרית של המתנדבים על התוכנית הייתה, שהקורסים להוראה מתקנת שהשתתפו בהם לא הצליחו לסגור את פערי ההשכלה שלהם, ולא הכינו אותם במידה מספקת למבחנים הפסיכומטריים לקראת הכניסה לאוניברסיטה.

46 ענת זעירא, רמי בנבנישתי ואחרים, "שירות לאומי מזווית ראייה של צעירים וצעירות בסיכון", דו"ח שהוגש למשרד המדע והטכנולוגיה (מאי 2014), עמ' 6.

דירות שירות;⁴⁷ ג'רבי הסביר שלא ניתן לשלוח בני נוער בסיכון לגור בביתם, שממנו הוצאו כבר בגיל צעיר מפאת חוסר תפקוד או אלימות.⁴⁸ מצב זה יצר בעיה חמורה במיוחד למתנדבים בעלי הצרכים המיוחדים, שביקשו לשרת שנה שנייה ושעבורם השירות האזרחי שימש תקופת מעבר חשובה אל עצמאותם כאדם בוגר. לאחר לחץ כבד שהפעילה הוועדה הסכימו משרדי הממשלה להקצות 10% מתקציב השירות הלאומי שלהם לצעירים עם מוגבלויות ולנוער בסיכון וממשפחות מוחלשות, והממשלה החליטה לממן בעבורם 400 תקנים נוספים לשירות.⁴⁹

בשנת 2018 שירתו בשירות הלאומי 700 צעירים בסיכון ועוד 100 צעירים נוספים בעלי רישומים פליליים. המוסד לביטוח לאומי הגדיל את הקצבאות למגורים של מתנדבים אלה ב־1,000 ש"ח לחודש, והכיר בעובדה שבשונה ממתנדבים אחרים, בדרך כלל אין לצעירים אלה מקור הכנסה אחר.⁵⁰ ביוזמה אחרת להרחבת השילוב של נוער בסיכון השיק משרד המשפטים בשנת 2018 תוכנית ניסיונית לביטול הרישומים הפליליים של המתנדבים שהשלימו בהצלחה שנה אחת של שירות לאומי, בדומה ליוזמה שאימץ צה"ל לפני זמן לא רב.⁵¹

חוק שירות אזרחי, התשע"ז–2017

בחודש נובמבר 2008 הופץ על ידי משרד ראש הממשלה תזכיר חוק שירות אזרחי לאומי למשרד המשפטים, לצה"ל ולמשרדי ממשלה שונים. בצה"ל התגבשה עמדה ברורה בעד לחייב כל צעיר וצעירה במדינה לשרת במסגרת צבאית או אזרחית במשך שתי שנות שירות. בתזכיר שהגיש צה"ל לממשלה בשנת 2011 בנושא השירות הלאומי הוא קבע את עמדתו החד־משמעית:

47 אלמסי, 2014, עמ' 29. ראו גם את הערותיו של מנכ"ל רשות השירות הלאומי־אזרחי, שר־שלום ג'רבי, לפרוטוקול מס' 7 של ועדת הכנסת לפניית הציבור, 28 במאי 2013.

48 פרוטוקול מס' 7 של ועדת הכנסת לפניית הציבור, 28 במאי 2013.

49 פרוטוקול מס' 20 של ועדת הכנסת לפניית הציבור, 4 בספטמבר 2013.

50 "חדשות מהשירות הלאומי־אזרחי", מקור ראשון, 9 בפברואר 2018.

51 הררי, 2017.

על המדינה ועל החברה הישראלית לעשות כל שביכולתן על מנת לשמר את מודל "צבא העם" [...] אם המדינה לא תאמץ את הגישה של "החובה לשרת", קרי חובת שירות צבאי וכחלופה חובת שירות לאומי-אזרחי-חברתי [...] קיים חשש להיווצרותו של קרע אמיתי בחברה הישראלית, ובנוסף לא יתאפשר מילוי כלל המשימות.⁵²

מסיבה זו תמך צה"ל בשירות לאומי חובה לכל מי שקיבל פטור או לא נקרא לשירות, וכן במתן האפשרות לכולם לשרת. עם זאת, צה"ל גם סייג במפורש את דבריו ודרש שהשירות החלופי יהיה רק עבור מי שקיבל פטור כדין מן השירות, מי שלא נקרא אליו מלכתחילה, או מי שיש לו הסדר מיוחד לדחיית שירות. בצה"ל הביעו חשש שפתיחת השירות הלאומי לכל מי שלא גויס לצבא תציג את השירות הלאומי-אזרחי כאלטרנטיבה שוות ערך לשירות הצבאי, וכפי שהודגש בתזכיר:

מן הראוי, כי לחיילים המשרתים בשירות הצבאי תוקנה עדיפות על פני המשרתים בשירות חלופי. זאת, הן על מנת לשמר את מעמדו של שירות חובה בצה"ל לעומת השירות החלופי, והן בשל מערכת החובות החלה על כל אחת משתי אוכלוסיות [...] אם השירות החלופי ייתפס כחלופה שוות ערך לשירות הצבאי. ביטול ההבחנה בין השירות הצבאי לשירות החלופי עלולה לפגוע במוטיבציה של המשרתים בשירות הצבאי, ולנחיתות בפועל של השירות הצבאי למול השירות החלופי.⁵³

לכן, צה"ל המליץ לאמץ מדיניות של מתן מעמד בכורה לרשויות הצבא במיון כוח האדם וקריאתו לשירות ביטחון, וגם של מתן הטבות עדיפויות למשרתים בצה"ל מעבר לאלה הניתנות למשרת בשירות החלופי: "צה"ל סבור כי מבחינה ערכית נכון לתעדף את השירות הצבאי על פני המשרתים

52 תזכיר חוק שירות לאומי-אזרחי-חברתי: עמדת צה"ל, לשכת הרמטכ"ל, 436603, נובמבר 2010, ארכיון צה"ל.

בשירות החלופי, בכדי לשמר את ההבחנה והעדויות הניתנים למשרתים בשירות הצבאי".⁵⁴

בשנת 2017 התקבל בכנסת חוק שירות אזרחי, התשע"ז-2017, שהחליף את החוק הישן של השירות הלאומי משנת 1953, שלמעשה – לא יושם מעולם. תוכניות לבני נוער שקיבלו פטור משירות בצה"ל, לצעירים עם מוגבלויות ולנוער בסיכון נכנסו לחוק כחלק מן המסלול ה"לאומי" של השירות הלאומי-אזרחי, לצד תוכנית השירות לבנות דתיות.

החוק החדש, בניגוד לעמדה של צה"ל, שימר את האופי ההתנדבותי של השירות הלאומי, הפתוח לכל אלה שקיבלו פטור משירות צבאי, וכלל גם את אלה שלא נקראו לשרת, כלומר ערבים אזרחי ישראל. ההתנדבות נקבעה לשנה או לשנתיים, על פי בחירת המתנדב. החוק השאיר בידי "הגופים המוכרים", כלומר העמותות, את האחריות לגיוס מתנדבים ולשיכוצם בתפקידים השונים, והמענקים למסיימי השירות הלאומי-אזרחי ככל המסלולים המשיכו להינתן במסגרת חוק קליטת חיילים משוחררים.

סיכום

הרחבת השירות הלאומי-אזרחי בעשור הראשון של המאה ה-21, ופתיחתו בפני צעירים עם מוגבלויות ובפני צעירים שקיבלו פטור משירות בצה"ל, נבעו ממפגש בין שני אתוסים של אזרחות – אתוס רפובליקני ואתוס ליברלי. בקרב צעירים רבים שקיבלו פטור מצה"ל בגלל מוגבלות פיזית או נפשית, "פסילה" זו הייתה שלילת חלומם לשרת את המדינה ולתרום. בהיותם חדורים באותם ערכים רפובליקניים ובאותה מידה של אחריותיות כלפי החברה והמדינה, כחבריהם המגויסים, רבים מהם היו מתוסכלים מכך שנשללה מהם ההזדמנות לשרת. גם לצעירים בעלי צרכים מיוחדים היה חשוב להחזיר לחברה ולא רק לקבל ממנה, כדברי אחת המתנדבות בשירות הלאומי בתוכנית "משלבים": "לא יכולתי לשרת בצבא מסיבות בריאותיות. בשירות במסגרת שירות לאומי-

אזרחי, אני רואה דרך מרכזית ומשמעותית למלא את חובתי האזרחית למדינה. אני מאמינה שגם החברה וגם אני יצאנו נשכרות"⁵⁵. פתיחת השירות הלאומי לאוכלוסיות נוספות, שאינן בנות דתיות, נתנה לצעירים אלה את האפשרות לנצל את מיומנותיהם ואת כישורונם ולתרום למדינה, ובכך גם להעצים בהם את תחושת הערך העצמי.

אולם כפי שראינו לעיל, שינוי זה חל רק בסוף המאה העשרים, כשהאתוס במדינה החל לעבור משיח רפובליקני אקסקלוסיבי לשיח ליברלי, שיח של זכויות ושוויון. עד אז למי שנדחה על ידי צה"ל, מפאת מגבלות פיזיות או אחרות, לא הייתה חלופה אחרת. ההתייחסות של החברה אל צעירים בעלי מוגבלויות הייתה לבודד אותם ולא להכיל. צעירים בעלי מוגבלויות פיזיות או נפשיות היו "שקופים" בחברה, אולי בשל חוסר רגישות, פטרנליזם או אפליה. הם נתפסו כאוכלוסייה תלונית ולא כאוכלוסייה עצמאית, בעלת כישורונות ומסוגלות לתרום. למעשה, הם נדחקו לשולי החברה עם אותן קבוצות שלא היו שותפות למחויבות אידיאולוגית למדינה - הערכים והחרדים. גם נוער בסיכון וגם צעירים ממשפחות מוחלשות מצאו עצמם מודרים מצה"ל, וללא מוצא אחר - נידונים לחיים בשולי החברה. בפסילת הצעירים שלא עמדו בדרישותיו הפך צה"ל את השירות הצבאי למשהו בלעדי ו"סלקטיבי", שהתקבלו אליו רק הבריאים והכשירים. גישה זו אולי החדירה גאווה ותחושת שליחות אצל מי שהתקבל לשירות בצה"ל, ובייחוד למשרתים ביחידות הקרביות, אך בד בבד היא יצרה סטיגמה ארוכת טווח כלפי אלה שלא נמצאו מתאימים לשרת. אלה האחרונים לא יכלו להתגאות בתרומתם למדינה, כי המסגרת החלופית של שירות לאומי הייתה פריווילגיה של בנות דתיות בלבד. רק לאחר כינון האתוס הליברלי של זכויות ושוויון לכל האזרחים הוכר אי-צדק זה ותוקן. האתוס הליברלי חייב גישה שווה לבעלי הצרכים המיוחדים ושוויון הזדמנויות בהשוואה לבעלי היכולת - לרבות הזכות לשרת.

שיבוצה של קבוצה קטנה של צעירים שלא התקבלו לשירות בצה"ל במסגרת השירות הלאומי, על ידי עמותת שלומית בשנת 1995 ולאחר מכן בעתירתה לבג"ץ בשנת 1996 בשםם של אותם צעירים, מסמן את הצעדים

הראשונים במאבק להרחבת האפשרויות להתנדב בשירות אלטרנטיבי המותאם לאוכלוסיות נוספות. עתירה זו הגיעה לבג"ץ בסוף המאה העשרים, בעידן של שינוי תפיסתי כללי של העולם המערבי בנושא הזכויות של בעלי מוגבלויות פיזיות וחושיות. כחלק מן ההערכה המחודשת של מוגבלות ושינוי הגישה כלפי אנשים עם מוגבלויות, הודגשה חשיבותם של הבטחת ניידות ומתן גישה שווה לשירותים ולשוויון תעסוקתי, במקום הדגשים הקודמים על הצורך בטיפול, על התלותיות ועל הפטרנליזם. התהליך חייב ניפוץ סטריאוטיפים ואיתור יכולות - ולא מוגבלויות. המעבר להכלה רבה יותר התפתח עם הזמן גם בישראל, והוא נתמך על ידי ארגונים מן המגזר השלישי ועל ידי גופים פילנתרופיים, שהקדישו את מרצם ואת ממונם לקידום ולשילוב חברתי של אנשים בעלי מוגבלויות וצרכים מיוחדים. פתיחת השירות הלאומי-אזרחי לאוכלוסיות אלה הייתה אכן דרך חשובה בתהליך זה בישראל.

דואליות זו, של הבטחת השוויון לצעירים הללו וטיפול ערכים רפובליקניים של שירות, מצאה את ביטויה בחוק השירות הלאומי-אזרחי שגיבשה הכנסת בשנת 2017, ולפיו לצד השירות של בנות דתיות הוצעה אפשרות לשירות של צעירים שנדחו מצה"ל, צעירים בעלי מוגבלויות ונוער בסיכון. הכללה זו הייתה צעד אחד נוסף לעבר השגת שילוב נרחב יותר של צעירים אלה בחברה הישראלית, על ידי מתן האפשרות שהם ישרתו כמו כולם.

בפרק הבא נבחן מקרוב את המגזר החרדי בישראל ואת עמדותיו כלפי השירות הצבאי והשירות הלאומי-אזרחי כאחד. נראה כיצד התגבשה המדיניות של דחיית הגיוס לבחורי הישיבות, אשר פטרה אותם למעשה מכל סוג של שירות, ואת הקשיים שאיתם התמודדו ממשלות ישראל כשניסו לשנות מדיניות זו. נבחן את הניסיונות להחיל שירות שווה על האוכלוסייה החרדית ונבדוק באיזו מידה הצליחו מוסדות השלטון בישראל, הממשלה והכנסת, לחוקק חוקים שיחייבו את החרדים לשרת בצה"ל או בשירות לאומי-אזרחי.

החרדים: האם גישה קהילתנית תגרום להם לשרת יותר?

כפי שראינו בפרקים הקודמים, מודל האזרחות הרפובליקני אפיין את התייחסותם של רוב האזרחים כלפי המדינה, וכן כלפי המוסדות של המדינה שבדרך. בראשית קיומה מדינת ישראל לא יכלה לעמוד באתגרים של קליטת העלייה, פיתוח הכלכלה ושמירה על הביטחון ללא נכונותם של אזרחיה לתרום ולהקריב מעצמם. כבר מימיה הראשונים עמדה ישראל בפני אתגרי ביטחון חמורים בגבולותיה, שחייבו להנהיג שירות צבאי חובה ממושך ושירות ארוך טווח במילואים. המושג "אזרח-חייל" נעשה מרכיב משמעותי בתרבות הלאומית של ישראל. היה ברור שחובת השירות היא כורח המציאות, והיא לא דרשה הצדקה נוספת. הנופלים במהלך השירות הונצחו כגיבורים, מכיוון שהם מסרו את נפשם כדי שישראל תוכל להתקיים.¹

בעוד השירות הצבאי חיזק את האתוס הרפובליקני ויצר הון חברתי מגשר אצל אלה ששירתו בצה"ל, אלה שלא שירתו נותרו בחוץ, מודרים מהחברה. כך הוא בוודאי לגבי אזרחים ערבים, שלא נקראו לשירות (ראו בפרק הבא), וכן לגבי המגזר החרדי. החרדים בישראל מונים כיום 1,226,000 בני אדם, כלומר כ-16.5% מהאוכלוסייה היהודית.² הם אדוקים בשמירת מצוות ואנדרוגמיים בדפוסי הנישואים שלהם. רובם מתגוררים בשכונות נפרדות, ונמנעים ממגע

Ben-Ari, 2001 1

כהנר ומלאך, 2021. 2

עם התרבות החילונית ומחשיפה לערוצי התקשורת הפופולריים ולאינטרנט.³ ב"חידורים" וב"ישיבות הקטנות" שלהם הם כמעט שלא לומדים לימודי חול, ורק למיעוט קטן מהם יש תארים אקדמיים.⁴ כמשך שנים רבות, רובם המכריע של החרדים בישראל לא שירתו בצבא והאלטרנטיבה של שירות לאומי לא הייתה פתוחה בפניהם. משנת 1948 התירו תקנות הגיוס לבחורי הישיבות, במסגרת מכסות שקבע צה"ל, לדחות את הגיוס על בסיס שנתי, כל עוד הם עוסקים בלימוד תורה. לאחר עליית מפלגת הליכוד לשלטון בשנת 1977 הוסרו המגבלות על מספר בחורי הישיבות שקיבלו דחיית גיוס, ונוצר מצב אנומלי שבו רוב רובם של הגברים החרדים בני 18-34 נמנעו לחלוטין מגיוס. בשנת 2009 הגיע מספר בחורי הישיבות שקיבלו דחיית שירות ל-54,300, ובשנת 2015 עלה מספרם ל-64,605.⁵ דחייה גורפת זו, שלמעשה פטרה את החרדים משירות, הפכה להיות נושא למחלוקת בפוליטיקה הישראלית וגורם מרכזי לעוינות ולטינה כלפי

3 חלה מגמת שינוי בקרב החרדים במידת החשיפה שלהם לאינטרנט בהשוואה לחשיפתם בעבר. בשנת 2021 61% מהחרדים דיווחו שיש להם מחשב בבית, בעיקר לצורכי עבודה, קניות וקבלת שירותים, לעומת 88% בקרב היהודים הלא חרדים; ורק 30% מהחרדים היו מחוברים לאינטרנט דרך הטלפון הנייד שלהם, לעומת 91% בקרב היהודים הלא חרדים; ראו: כהנר ומלאך, 2021, עמ' 88. והשוו: Cohen, 1999

4 תבנית זו השתנתה במידה מסוימת בעשור האחרון. במאמץ משותף הציעה הממשלה תוכניות מתקנות חרדים ומלגות, כדי לאפשר להם לסגור את הפערים במתמטיקה, באנגלית ובמדעים, על מנת שיוכלו להמשיך ללימוד לימודים אקדמיים. מספר קטן - אך הולך וגדל - של חרדים ניצל הזדמנויות אלה. בשנת 2014 2.5% מהגברים החרדים ו-8% מהנשים החרדיות בני 25-35 קיבלו תואר אקדמי - לעומת 28% מהגברים החילוניים ו-43% מהנשים החילוניות; ראו: רגב, 2016. בשנת 2021 גדל מספר הסטודנטים והסטודנטיות החרדים שלומדים במוסדות להשכלה גבוהה ל-14,700 (גידול של כ-14%), ו-4,900 חרדים למדו בתוכניות להכשרה מקצועית טכנולוגית; ראו: כהנר ומלאך, 2021, עמ' 32-35.

5 מלאך, כהנר וחושן, 2016. שינויים במדיניות גיל קבלת הפטור משירות מקשים על השוואה ערכנית של מספר בחורי הישיבות שקיבלו דחיית שירות. נתונים משנת 2020 מלמדים ש-41,433 בחורים לא נשואים למדו בישיבות גבוהות ו-94,332 אברכים (בחורים נשואים) למדו בכוללים; ראו: כהנר ומלאך, 2021 עמ' 40.

הקהילה החרדית.⁶ הבחירה שלא לשרת נחשבה (ונחשבת עד היום) בעיני רוב הישראלים כהשתמטות מחובה למדינה ולחברה, בייחוד לאור המצב הביטחוני המתוח המתמשך שבו נמצאת המדינה, והחיילים הרבים שקיפחו את חייהם במילוי תפקידם (כ־24,000). ישראלים רבים מתרעמים על הבחנה זו "בין דם לדם", וטוענים שההקרבה חייבת להתחלק בין כל המגזרים. יתרה מכך, מכיוון שבחורי ישיבות, שקיבלו דחיית שירות, אינם רשאים לעבוד במהלך לימודיהם, התמיכה בהם ובמשפחותיהם הגדולות יחסית נופלת על המדינה, שנותנת להם תמיכה כספית ומענקים על חשבון משלם המיסים העובד. סירובם העיקש של החרדים להשתתף בנטל הגיוס או להתגייס לשירות חלופי אזרחי נותר מקור מתיחות מתמשך בין החרדים לחילונים בישראל, וסירוב זה פוגע בשילובם החברתי והכלכלי.⁷ ממשלות ישראל בזו אחר זו, הכנסת ובית המשפט הגבוה לצדק (בג"ץ) - כולם התמודדו עם הנושא הזה, אך ללא הצלחה מרובה עד כה.

חשוב להבהיר בתחילת פרק זה שדיוננו כאן יעסוק רק בגברים חרדים ולא בנשים חרדיות. נשים חרדיות קיבלו פטור משירות צבאי מטעמי דת בהתאם לחוק שירות הביטחון משנת 1949, ומאז הן אינן משרתות בשום שירות. כפי שראינו לעיל בפרקים ב-ג, רבנים חרדים התנגדו לשירות לאומי של נשים דתיות מחשש שהוא יוביל אותן להפקרות. גם כיום נשים חרדיות צפויות לחיות את חייהן כשהן מוגנות מהשפעות זרות - תחילה תחת סמכותם של אבותיהן, ולאחר מכן של בעליהן. מצופה מהן לסיים מסלול קבוע של לימודי תיכון בבית ספר תיכון חרדי, ולאחר מכן ללמוד בסמינר חרדי, להינשא בגיל צעיר ולהקים משפחה לאלתר - ולהישאר בתוך הקהילה. בעשורים האחרונים,

6 על פי מדד "פנימה" שסקר את מידת השנאה בין קבוצות בישראל ביולי 2021, 24% מכלל הישראלים ו-38% מאלה שמגדירים עצמם "חילונים" חשים שנאה כלפי החרדים; ראו: <https://bit.ly/3iycky7>. סקר נוסף שנעשה בשנת 2021 על ידי מרכז "לחיות יחד" הצביע על אחוז גבוה יחסית של אלה המגדירים עצמם "חילונים" ואינם מוכנים לגור בשכנות עם חרדים - בתשובה לשאלה: "ליד מי אתם מוכנים לגור בשכנות?", רק כמחצית (53%) מהחילונים היו מוכנים לגור בשכנות עם חרדים, לעומת 69% שהיו מוכנים לגור לצד ערבים; ראו: גרינווד, 2020.

7 מצבם של החרדים שונה ומנוגד לחלוטין ממצבן של הבנות הדתיות-לאומיות, שנידון לעיל בפרקים ב-ג. וראו גם: גל, 2009.

כאשר נשים חרדיות נטלו על עצמן את נטל הפרנסה, הן יצאו לעבוד מחוץ לבית, אך רק לסביבת עבודה המתאימה לאורח חייהן החרדי. כיוון שהשירות הלאומי היום הוא עדיין התנדבותי לבנות דתיות ואינו משפיע ישירות על הביטחון הלאומי, אי-השתתפותן של בנות חרדיות אינה נושא לדיון במחלוקת על שוויון הנשיאה בנטל.⁸

בפרק זה נחקור את הסוגיה המורכבת של שירות בחורים חרדים, הן בשירות הצבאי והן בשירות הלאומי-אזרחי. חשוב לציין שאי אפשר לדון בשירות הלאומי-אזרחי לחרדים בלי להתייחס אליו בהקשר לשירות הצבאי, מאחר שבשירות הצבאי הוא חובתם העיקרית של האזרחים, והחלופה של שירות לאומי-אזרחי מתאפשרת רק לאחר קבלת פטור מצה"ל. אנו נדון בשינוי במדיניות הגיוס של חרדים לאור השינוי באתוס הדומיננטי בישראל – מאתוס רפובליקני לאתוס ליברלי, המושתת על שוויון – והשפעתו של שינוי זה על מדיניות השירות. נבחן את היוזמות הממשלתיות לפתרון סוגיית הגיוס, שאמורות להיות גם מקובלות על הצדדים למאבק מבחינה פוליטית, וגם לעמוד במבחן השוויון והצדק של בג"ץ. בסיום הפרק ננסה להראות כי גישה קהילתנית לשירות עשויה להתברר כקונסטרוקטיבית יותר לקידום השתלבותם של חרדים בחברה בכלל ובשירות הצבאי והאזרחי בפרט, וכן נבחן את הבעיות האפשריות בגישה זו.

כדי להבין את הוויכוח הנוכחי בסוגיית השירות הצבאי או האזרחי של החרדים, עלינו לבחון תחילה מקרוב את התפתחותה של המדיניות הישראלית לגבי גיוס חרדים ודחיית גיוסם מאז שנותיה הראשונות של המדינה.

דחיית שירות גורפת לבחורי ישיבות

בשנת 1948, זמן קצר לפני הכרזת העצמאות ובעיצומן של פעולות האיבה, רבנים חרדים מובילים פנו ליושב ראש הסוכנות היהודית ולראש הממשלה המיועד, דוד בן-גוריון, בבקשה מיוחדת: הם ביקשו לפטור את בחורי הישיבות

משירות צבאי כדי שיוכלו להמשיך ללמוד תורה ללא הפסקה. הרב אברהם ישעיהו קרליץ (החזון איש) פנה אל תחושת הצדק ההיסטורי של בן-גוריון, והסביר לו שדחיית השירות היא קריטית לשיקומו של מפעל לימוד התורה, לאור הכחדתן הטוטלית של הישיבות במזרח אירופה בשואה - אלפי לומדי תורה נרצחו, וכל עולם התורה כמעט ונחרב. הוא טען שחובתו של העם היהודי לשקם את לימוד התורה, והוסיף שיתאפשר לעשות זאת רק אם בחורי הישיבות יורשו לשקוד בלימוד תורה רציף - לא יהיה ניתן להקים דור של תלמידי חכמים דגולים אם בחורי ישיבות יאלצו להפסיק את לימודיהם למשך שלוש שנים כדי לשרת בצבא.

בהחלטה היסטורית הסכים בן-גוריון להעניק דחיית שירות ל-400 בחורי ישיבות, רובם נשואים, בתנאי שיקדישו את כל זמנם ללימוד בישיבה. בחודש מרץ 1948 אישר הוועד הפועל של מרכז המפקד לשירות העם דחייה זמנית של השירות הצבאי לבחורי ישיבות אשר "תורתם אומנותם".⁹ סיבה נוספת למתן פטור לבחורי ישיבות הייתה התכליתיות: רבים מאותם בחורים התנגדו לצינונות ולהקמת מדינה יהודית, בייחוד אלה מהיישוב הישן ואלה שהיו מקורבים ל"נטורי קרתא", קבוצה של חרדים קיצונים. גיוס קבוצה זו בכוח היה עלול להיות משימה סיזיפית, בייחוד במהלך מלחמה.¹⁰

ברור שלבן-גוריון לא הייתה כל כוונה לפטור משירות צבאי מגזר שלם באוכלוסייה. למעשה, בתקופה שקדמה להקמת המדינה ובעשור הראשון שלאחר הקמתה, רבים מאלה שהגדירו את עצמם "חרדים" שירתו בצבא. עדות לכך ניתן למצוא ברשומות של צה"ל מאותה תקופה, ובהן מובאות עדויות לפניות רבות של חיילים דתיים לספק להם מזון כשר, ולבעיות שהעלו בהקשר לשמירת השבת.¹¹

בשנת 1968 החליטה הממשלה בראשות מפלגת העבודה להגביל את מספר דחיות השירות לבחורי ישיבות. היא אימצה מדיניות של מכסות כדי לצמצם את

9 מכתב מ' צ'רנוביץ וזאב אפשטיין לוועדת ראשי הישיבות (הוראה מ-9 במרץ 1948), מובא אצל ורהפטיג, 1988, עמ' 517. וראו גם: כהן, 1993, עמ' 25-29.

10 פרידמן, 1993.

11 שם.

דחיות השירות בפועל ל-800 בשנה, ואף הגבילה את מספר הישיבות שהוכרו על ידי משרד הביטחון לעניין דחיית השירות. המפלגה החרדית אגודת ישראל הייתה אז באופוזיציה, ולכן לא הייתה כל השפעה למחאתה הנועזת. המהפך בפוליטיקה הישראלית, בבחירות שנערכו במאי 1977, שינה לחלוטין את המאזן הפוליטי. המצביעים בחרו להפסיק את שלטון מפלגת העבודה לאחר כמעט שלושים שנות כהונה רצופות. מפלגת הליכוד, בראשות מנחם בגין, עלתה לשלטון והקימה ממשלה חדשה. מפלגת אגודת ישראל נכנסה לקואליציה, והיא הציבה את ביטול המכסות השנואות כתנאי להצטרפותה. המכסות בוטלו ומעולם לא חודשו. בעקבות ביטולן מספר בחורי הישיבות שקיבלו דחיית שירות עלה עוד ועוד לאורך השנים. דחיות השירות הורחבו גם לחרדים שעבדו בחינוך החרדי, למשל ר"מים בישיבות גבוהות, מלמדים בתלמודי תורה חרדיים, רבני עיר ודיינים.¹² עד שנת 1980 הגיע מספר דחיות השירות ל-10,000, וב-2009 הוענקו יותר מ-54,000 פטורים. כ-14% מביין כל המתגייסים הכשירים בשנה זו קיבלו דחיית שירות בגלל "תורתם אומנותם".¹³ מאז ההחלטה ההיסטורית שהתקבלה על ידי בן-גוריון, לאפשר דחיית שירות לבחורי ישיבות, גדלה אוכלוסיית החרדים בשיעור אקספוננציאלי, והוכפל פי כמה מספר בחורי הישיבות הדוחים שירות. למעשה, לימוד תורה הפך להיות "משלח ידם" של הגברים החרדים: בשנת 2020 כ-136,000 חרדים בני 18-45 עסקו בלימוד תורה באופן מלא.¹⁴ כדי להבין כיצד גדל כל כך מספר בחורי הישיבות, חשוב לבחון מקרוב את הקהילה החרדית בישראל.

12 מלחי, 2018.

13 בין בחורי הישיבות שקיבלו דחיית שירות נכללו כמה מאות בחורי ישיבות דתיות-לאומיות, אשר שירתו שירות צבאי מלא לאחר שסיימו שנת לימוד אחת או יותר בישיבה גבוהה. תחזית דחיות השירות בעתיד הדאיגה את מערכת הביטחון של ישראל. בשנת 2007 23% מהילדים היהודים שנכנסו לכיתה א' היו חרדים. לאור שיעור הילודה הגבוה של החרדים ושיעור הילודה הנמוך של הישראלים החילוניים, מערכת הביטחון צפתה ש-23% מהצעירים שיהיו בגיל גיוס בשנת 2019 יבקשו דחיית שירות כבחורי ישיבות. מערכת הביטחון הזהירה שמצב זה ישפיע על הביטחון הלאומי ועל היחסים בין החרדים לשאר האוכלוסייה היהודית; ראו: אילן, 2007.

14 כהנר ומלאך, 2021, עמ' 32.

“חברת הלומדים”

החיים החרדיים בישראל מרוכזים בישיבות, ואפשר להגדיר את הישיבה כמסגרת חברתית כוללת: שם מעביר בחור הישיבה את מרבית שעות היום שלו, שם הוא לומד ומתפלל, ושם הוא משתתף בחגיגות הקהילה ובמצוקותיה. לראש הישיבה השפעה רבה על חייו של בחור הישיבה. הרב נבחר בזכות ידיעותיו המופלגות בתורה, ותודות למחויבותו המוכחת לחיות חיי תורה ויראת שמיים. הרב מתבקש לפסוק בסוגיות הלכתיות, ותלמידיו מתייעצים עימו גם בהחלטות חשובות בחייהם האישיים.

לקהילה החרדית יש רשת נפרדת של מוסדות חינוך, מהגיל הרך ועד לישיבות גבוהות וסמינרים, וכולם בהפרדה מגדרית מוחלטת. במידה רבה ניתן לייחס את הצלחתה המוקדמת לחוק חינוך חובה משנת 1953, שבו נקבע חינוך חובה חינוך לכל ילדי ישראל, ברשתות בתי ספר ממלכתיים נפרדים לחילונים ולדתיים לאומיים, וברשת בתי ספר חרדיים עצמאיים. הסוציולוג מנחם פרידמן ייחס את ה“מהפכה” של “חברת הלומדים”¹⁵ בעיקר להקמת מערכת זו של בתי ספר עצמאיים, שמומנו על ידי המדינה אך נשלטו ופוקחו על ידי רבנים חרדים, ובכך קיבלו למעשה שליטה מוחלטת על תוכן הלימודים ועל צביונם עד עצם היום הזה.¹⁶ ילדים שהגיעו לבתי הספר הללו, בייחוד בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה, למדו לשמור על חוקי ההלכה אף ביתר חומרה מאשר הוריהם, ולבנים הטיפו להישאר בישיבה ולהמשיך בלימודי התורה לאורך זמן.

הרבנים קבעו רף גבוה מאוד בלימוד התורה. הם לימדו שהאידיאל הנשגב של כל יהודי חרדי הוא להקדיש את חייו באופן מוחלט ובלעדי ללימוד התורה. לתלמידים אלה נאמר שיש לראות בהוריהם, שעבדו לפרנסתם, קורבנות של נסיבות, ושאינן ללכת בעקבותיהם. בהתאם לכך, עד היום בבתי ספר חרדיים כמעט שאין מלמדים מדעים, מתמטיקה, אנגלית או מקצועות חול אחרים,

15 זהו מושג שטבע הסוציולוג מנחם פרידמן במחקרו על החברה החרדית; ראו: פרידמן, 1991.

16 פרידמן, 2001.

ובמקומות שכן לימדו בהם מקצועות אלו - הרמה הייתה נמוכה ביותר. לכן, תלמידיהם יצאו מכותליהם של אותם מוסדות לימוד כשהם אינם מוכנים כלל להשתלב בשוק העבודה המודרני הפוסט-תעשייתי. לא היה להם הידע שיאפשר להם לעמוד בדרישות בחינות הבגרות של משרד החינוך - ורובם המוחלט אף לא ניגש לבחינות אלו - ומכאן שלא עמדו בכללי הקבלה לאוניברסיטאות. הרבנים גם אסרו על לימודים אקדמיים, מלבד במקרים חריגים ובתנאים מיוחדים. הנחיות אלו תקפות גם כיום בבתי ספר חרדיים. דו"ח שפרסם משרד החינוך בשנת 2021 הציב את הערים החרדיות מודיעין עילית (3.6%), בני ברק (7.7%) וביתר עילית (15.3%) בראש רשימת הערים בישראל שבהן האחוז הנמוך ביותר של מקבלי תעודות בגרות.¹⁷

בקהילה החרדית מצפים מבנים לעסוק בלימוד תורה החל משנות הילדות המוקדמות. לאחר נישואין בגיל צעיר (כיום גיל הנישואין הממוצע במגזר החרדי הוא 21), בחור ישיבה ממשיך ללמוד באופן מלא ב"כולל", כלומר ישיבה לגברים נשואים, שבה הוא רשאי להמשיך ללמוד ללא הגבלת זמן, וממנה הוא מקבל קצבת מחיה חודשית. קצבאות אלה ניתנות באמצעות מענקי ממשלה ומתרומות המתקבלות בעיקר מיהודים החיים בחו"ל. מובן שנציגי המפלגות החרדיות בכנסת הקדישו במשך השנים את מאמציהם לקבלת מימון ממשלתי מוגבר לאותן קצבאות, המכללות אלפי בחורי ישיבות ומשפחותיהם. בשנים 2009-2010 היו 83,055 בחורי ישיבות בני 19 ומעלה: 20,000 מהם היו בני 40 ומעלה, 26,350 בני 30-39 ו-22,289 בני 25-29. בשנת 2020 רק 52% מסך כל הגברים החרדים היו מעוסקים, לעומת 86% בקרב היהודים הלא חרדים;¹⁸ עם זאת, יש להעיר שייתכן שחלק מהחרדים עובדים במשרות חלקיות ובעבודה ב"שחור", והרשויות אינן מדווחות על כך. על פי פרידמן, תופעה זו של "חברת לומדים", של לומדים שאינם עובדים, היא חסרת תקדים בהיסטוריה היהודית, ואף ייחודית בקרב הקהילות החרדיות בעולם.¹⁹

17 טרבליס חדר, 2021.

18 כהנר, ומלאך, 2020 עמ' 58.. לנתונים סטטיסטיים משנים קודמות ראו: עוזיאל, 2007, עמ' 29-34.

19 קפלן, 2006. וראו גם: Caplan, 2006

נשים תורמות תרומה חשובה לפרנסת "חברת הלומדים" ולחיזוקה. הן מתחנכות ברשת ענפה של בתי ספר לבנות, שהגדולה שבהן היא רשת בית יעקב, הכוללת גני ילדים, בתי ספר יסודיים, תיכונים וסמינרים למורות. את הבנות מחנכים מגיל צעיר שהמעלה הטובה ביותר היא להינשא לבן תורה (או לבחור צעיר שעתיד להיות בן תורה), ושתפקידן בעולם הזה הוא לשאת על כתפיהן את נטל פרנסת המשפחה בזמן שבעליהן ממשיכים בלימודיהם ללא הפרעה וללא הגבלת זמן. עדות לכך היא ההעדפה שניתנת לבחורי ישיבות כחתנים לעתיד, לעומת צעירים שיעבדו במקצועות שונים.²⁰

את הנשים החרדיות מעודדים להקים משפחות גדולות (מספר הילדים הממוצע במשפחה חרדית כיום הוא 6.6 ילדים),²¹ והשימוש באמצעי מניעה נאסר בדרך כלל (ומותר רק בנסיבות מיוחדות מאוד). רבות מוצאות עבודה בהוראה בבתי ספר חרדיים או עוסקות בעבודה מהבית, במכירות או בהענקת שירותים שונים. עם זאת, בשנים האחרונות הצטמצמו מאוד ההזדמנויות לעסוק בהוראה, מכיוון שיותר ויותר נשים חרדיות חיפשו עבודה כמורות: בשנת 2006 כ-65% מהנשים החרדיות עבדו כמורות, ב-2016 רק כ-50% מהן היו מורות, וב-2020 - 39% בלבד.²² לאור עודף הבוגרות של הסמינרים למורות והמחסור במשרות בהוראה, נשים חרדיות החלו ללמוד מקצועות טכנולוגיים, למשל תכנות, כדי לעבוד בחברות הייטק שבהן גם המשכורות גבוהות יותר ויש בהם גם יותר אפשרויות קידום. בשנת 2020 עבדו 5% מהנשים החרדיות בהייטק.

על פי נתונים סטטיסטיים משנת 2020, 78% מהנשים החרדיות עובדות (לעומת 82.5% יהודיות לא חרדיות), אם כי רבות מהן במשרה חלקית בלבד.²³ בנוסף למשכורתה של האישה ולקבלת קצבת קיום קטנה מהישיבה, המשפחות מקבלות גם קצבת ילדים מהמוסד לכיטוח לאומי; בהתאם לגודל המשפחה

20 פרידמן, 1995, עמ' 283-285. וראו גם: בראון (הויזמן), 2012.

21 כהנר ומלאך, 2021, עמ' 13-14. לנתונים סטטיסטיים משנים קודמות ראו: לוי, 2004.

22 מלאך, חושן וכהנר, 2016; כהנר ומלאך, 2020.

23 בשנת 2018 אישה חרדית עבדה 29.1 שעות בממוצע בכל שבוע, לעומת 37.7 שעות שבועיות בקרב נשים יהודיות לא חרדיות; ראו: כהנר ומלאך, 2021, עמ' 58-60.

קצבאות אלו עשויות להסתכם בסכומים משמעותיים. אולם בסופו של דבר עיקר נטל הפרנסה נופל על כתפי הנשים.²⁴

“לימוד התורה הוא השירות שלנו”

כפי שצוין לעיל, השירות הצבאי היה מרכיב חשוב באתוס הרפובליקני ששרר בישראל בעשורים הראשונים למדינה - בקרב רוב הישראלים, הימנעות משירות לא הייתה מקובלת גם מבחינה אידיאולוגית וגם מבחינה חברתית. עד היום מציגים הרבנים החרדים צידוק אונטולוגי לבחורי הישיבות, הלומדים תורה במקום לשרת בצבא: הם טוענים שלימוד התורה לאורך כל הדורות הוא זה שהבטיח את קיומו של העם היהודי, למרות התלאות שעבר. עצם הישרדותו של העם היהודי אז, וגם היום, תלויה לדבריהם בלימוד התורה בהתמדה. לימוד התורה מגן על העם היהודי מכל צרה, והוא חשוב לקיומו ולביטחוננו של העם היהודי, בדיוק כמו השירות בצבא. צה"ל מגן על הקיום הפיזי של היהודים, אך הישיבות שומרות על נשמותיהם. על מנת להבטיח הישרדות יהודית, חשוב לשמור על שניהם. לכן על פי אמונתם, בחורי ישיבות, השוקדים על לימודיהם, תורמים למעשה לביטחון הלאומי - האם ניתן לקבוע בוודאות מה הביא לניצחונותיו של עם ישראל במלחמותיו בעבר? האם הוא ניצח בזכות גבורת החיילים או אולי בזכות אלפי בחורי הישיבות, הלומדים תורה ומתפללים לריבוננו של עולם למען שלומו של עם ישראל?²⁵

כמו כן, הרבנים טוענים כי האתגר שעומד בפני האדם המקדיש את ימיו ללימוד תורה אינו נופל מאתגר השירות הצבאי הקשוח. לימוד תורה יומם ולילה הוא משימה קשה: גם הוא מצריך הקרבה, משמעת ומסירות - במידה שווה להקרבה, למשמעת ולמסירות הנדרשות מחיילים, אם לא יותר.²⁶ טיעון זה הוא למעשה ניסוח מחדש של האתוס הרפובליקני. על פי הרבנים, אלה שלומדים

24 פרידמן, 1995, עמ' 283-285.

25 פרידמן, 1993, עמ' 264.

26 פרידמן, 1993.

תורה ממלאים את חובתם לחברה כמידה שווה לאלו המשרתים בצבא, ואולי אף יותר מהם. מאחר שיהודים רבים אינם לומדים תורה, החובה לשמר את לימוד התורה נפלת על בחורי הישיבות, הנושאים ב"נטל" למען שאר החברה. למותר לציין שטיעון זה מרגיז ישראלים חילונים, שבעיניהם בלתי נתפס להשוות בין לימוד התורה של בחורי הישיבות לתרומתם ולהקרבתם של חיילים קרביים.

רבנים חרדים אינם מעודדים את השירות בצה"ל, ואף אוסרים אותו מסיבות שונות. הם חוששים שתנאי השירות וההתיידדות הקלה עם חיילים וחיילות חילונים ישפיעו לרעה על החייל החרדי, ויגרמו לו להתיר רסן בהקפדתו על קיום אורח חיים חרדי. בשירות הצבאי יש לא מעט אתגרים לחיילים דתיים וחרדים: ההתערבות הקלה בין חיילים לחיילות, החספוס והגסות המאפיינים את הסביבה הצבאית, החשיפה לחילונים ולתרבות ישראלית חילונית, והאתגרים הרוחניים שעיימם מתמודד החייל הדתי בסביבה של "פורקי עול" - כל אלה הופכים את הגיוס לאתגר רציני עבור החייל הדתי בכלל, ועבור החרדי, המוגן יותר, בפרט. מנקודת מבטם של הרבנים, גם שיבוץ החיילים החרדים ביחידות נפרדות לא יגן עליהם מפני ההשפעות המפתות של החברה החילונית. לדעת הרבנים, האפשרות היחידה להמשכיות חרדית היא לכודר את הצעירים בישיבות בגיל ההתבגרות, לחתן אותם בגיל צעיר ולאפשר להם מגע מזערי בלבד עם החברה החילונית. בידוד זה מבחירה מועצם על ידי הקפדה על מגורים בשכונות נפרדות, ואף ביישובים בלעדיים לחרדים (כגון ביתר עילית, אלעד, מודיעין עילית ועמנואל). בנוסף לאתוס החרדי המהלל את לומדי התורה, גורם מבני חשוב - ובהקשר הזה גם פרדוקסלי למדי - שעודד גברים חרדים בישראל להמשיך להימנות עם בחורי הישיבות עד גיל 35-40 הוא מדיניות הגיוס עצמה. ידוע שהחרדים בישראל שונים באופן משמעותי מן הקהילות החרדיות בגולה. חרדים בארצות הברית ובמערב אירופה מסיימים בדרך כלל את לימודיהם בישיבה באמצע שנות העשרים לחייהם, ולאחר מכן יוצאים לעבוד. אולם בישראל יותר מ-50,000 גברים ממשיכים ללמוד בכוללים גם לאחר גיל 30.

מקור ההבדל בין הקהילות נעוץ בחוק שירות הביטחון של ישראל, שנחקק לראשונה בשנת 1949.²⁷ החוק מחייב שירות צבאי לכל הגברים והנשים בני

18 (אזרחים ותושבי קבע), ומסמיך את שר הביטחון להעניק פטור משירות לבני קבוצות ספציפיות, כגון אזרחים ערבים, נשים דרוזיות, נשים נשואות ונשים יהודיות דתיות (על פי בקשתן). סעיף 36 לחוק מעניק לשר הביטחון את הסמכות לתת פטור או דחייה משירות על פי שיקול דעתו, אם ראה לנכון לעשות כן מטעמים הקשורים להיקף הכוחות הסדירים או כוחות המילואים של צה"ל, או מטעמים הקשורים לצורכי החינוך, ההתיישבות הביטחונית או המשק הלאומי, או מטעם נסיבות משפחתיות או מטעמים אחרים. מבין הטעמים ה"אחרים", מוגשות בקשות לדחיית שירות על ידי בחורי ישיבות ש"תורתם אומנותם", כדי שיוכלו להמשיך את לימודיהם. שר הביטחון מוסמך לדחות את השירות שלהם כל מקרה לגופו, דחייה שניתן לחדשה מדי שנה. חובת הגיוס חלה על כל הגברים עד גיל 35, ומשך השירות בפועל נקבע על ידי צה"ל בהתאם לגילו של המתגייס, למצבו המשפחתי ולמספר הילדים שיש לו. אם בחור חרדי ביקש שלא להתגייס כלל, היה עליו להישאר בישיבה לפחות עד גיל 28.35 במהלך תקופה זו מוטל עליו להקדיש את כל זמנו ללימוד תורה ונאסר עליו לעבוד (באופן חוקי). למעשה, מדיניות דחיית השירות, בשילוב עם נחישותם הרבה של החרדים להימנע משירות, יצרה חברה שלמה של בחורי ישיבות הלומדים תקופה ממושכת בלי לעבוד, וחיים בדלות מקצבאות המדינה, מקצבאות ילדים ומהמשכורות הזעומות של נשותיהם.²⁹

כמו כן, הכנתם של החרדים לכניסה לשוק העבודה לוקה בחסר. בשל ההשכלה הכללית המוגבלת שניתנת להם בבתי הספר החרדיים, חסר להם ידע במתמטיקה ובמחשבים, וכמעט שאינם יודעים אנגלית כלל. אפשרויות

28 לפני שנחקק חוק טל, מדיניות הגיוס לצה"ל חייבה גברים רווקים בני 18-25, גברים נשואים וגברים נשואים שיש להם ילד אחד, לשרת שלוש שנים; גברים רווקים בני 26-28 שירתו 18 חודשים, ונשואים שירתו 12 חודשים; גברים רווקים ונשואים בני 29-34 וגברים נשואים בני 18-34 שיש להם 2-4 ילדים נדרשו לשרת ארבעה חודשים בלבד; ראו: דו"ח הוועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות, כרך א (ירושלים 2000; להלן: דו"ח ועדת טל).

29 לדיון מעמיק בהשפעת חוק הגיוס על החלטת החרדים להאריך את לימודיהם בישיבה עד גיל 40, ולעיתים גם עד גיל 45, ראו: Berman, 1999.

התעסוקה שעומדות לרשותם מוגבלות להוראת לימודי קודש ומקצועות נלווים או לעבודות פשוטות בשכר נמוך, שאינן מחייבות השכלה פורמלית או רכישת מיומנויות ספציפיות. בשנת 2003 59% מהחרדים חיו מתחת לקו העוני, ורק 36.9% מהגברים עבדו (מהם רק 25% בלבד במשרה מלאה). בהשוואה לשיעור הגברים העובדים, 48.4% מהנשים החרדיות עבדו.³⁰ בשנת 2009 עדיין 55% חיו מתחת לקו העוני (360,800 איש, 57,500 משפחות).³¹ בשנת 2018 חל שיפור קל במצב בעקבות השינויים שחלו בקהילה החרדית (ויידונו בהמשך), אך עדיין 42% חיו בעוני בשנה זו.³²

כאמור, המשפחות החרדיות הן בדרך כלל גדולות מאוד: כ-6.6 ילדים בממוצע למשפחה – שיעור ילודה גבוה יותר מפי שלושה ממשפחות המגדירות עצמן "חילוניות";³³ משפחות עם עשרה ילדים, ואפילו 14 ילדים, אינן חריגות במגזר זה. מובן שקצבאות הילדים של הביטוח הלאומי, ששולמו לעיתים באופן דיפרנציאלי על כל ילד נוסף, הן מקור הכנסה חשוב למשפחות אלה. גובה הקצבאות משתנה בהתאם למדיניות הקואליציה של הממשלה השלטת, והוא נתון למשא ומתן. לכן, חשוב מאוד למפלגות החרדיות להיות חברות בממשלה. לעיתים קרובות הן התנו את השתתפותן בקואליציה בהעלאת הקצבאות למשפחות ברוכות ילדים ובהענקת תמיכה לבחורי הישיבות. לכללנים רואים בהחלטתם של גברים רבים בקהילה החרדית לחיות בעוני ולהסתמך על קצבאות ועל סעד מהמדינה ולא לעבוד לפרנסתם, נטל רציני על כלכלת ישראל וגורם המעכב צמיחה. מצב זה מדאיג אותם אף יותר לאור התחזית של הרמוגרפים, ולפיה חלקו של המגזר החרדי באוכלוסייה הכללית עתיד לגדול אף יותר, בגלל שיעור הילודה הגבוה שלו. לכן, אין זה מפתיע

30 עוזיאל, 2007, עמ' 5-6.

31 המוסד לביטוח לאומי, ממדי העוני והפערים החברתיים, 2010 (ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, 2011), עמ' 52.

32 מלאך וכהנר, 2020, עמ' 43.

33 מנתונים סטטיסטיים עולה שיש ירידה קלה במספר הילדים שנולדו לאימהות חרדיות: מ-7.5 ילדים למשפחה בשנים 2003-2005, ל-7.1 ילדים למשפחה בשנים 2015-2017; ראו: מלאך וכהנר, 2018, עמ' 3. בשנים 2017-2019 ירד שיעור הפרייון ל-6.6 ילדים לאישה; ראו: מלאך וכהנר, 2020, עמ' 13.

שהגורם הכלכלי היה גורם חשוב בהגברת המוטיבציה של הממשלה לשקול רפורמה במדיניות הגיוס.³⁴

בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת נעשו מאמצים לבטל את דחיות השירות שהוענקו לחרדים באמצעות עתירות שהוגשו לבג"ץ, אך אלה כשלו. בג"ץ סירב להתערב בעתירות שהוגשו בשנים אלו, וקבע שלעותרים לא הייתה זכות עמידה. בנוסף, הוא ראה בסוגיית דחיות השירות עניין פוליטי, שמקומו להיפתר ברשות המחוקקת, דהיינו בכנסת, ולא בבית המשפט.³⁵ עם זאת, בשנת 1986 בג"ץ אקטיביסטי יותר שינה כיוון וקבע שאכן יש סמכות לבית המשפט לדון בעניין, אם כי הוא פסק נגד העותר, שטען ששר הביטחון פעל ללא סמכות כשאפשר דחיית גיוס לבחורי ישיבות רבים כל כך. בג"ץ קבע ששר הביטחון כן פעל על פי סמכותו: לפי סעיף 36 לחוק שירות הביטחון, יש לו סמכות להפעיל שיקול דעת באשר למתן פטור מגיוס או לדחיית גיוס של מיועד לגיוס. בנוסף, מאחר שמספר מקבלי הדחיות, על אף שנמצא במגמת עלייה, היה רק 5.4% מבני ה-18 המיועדים לגיוס, נראה שופטים שמדובר בשיעור סביר. אף על פי כן הזהיר בג"ץ שהוא עשוי לשנות את פסיקתו בעתיד, אם מספר הדחיות ימשיך לעלות.³⁶

בשנות התשעים גברה האווירה העוינת במדינה כלפי דחיות השירות של בחורי הישיבות. הייתה זו גם תקופת מעבר, מאתוס רפובליקני של חובה ואחריות לכלל אל אימוץ אתוס ליברלי יותר, המעמיד במרכז את האזרח כאינדיבידואל, את שאיפותיו האישיות ואת ערך השוויון בזכויות - אך גם בחובות. חברי כנסת ממפלגות האופוזיציה הציעו חקיקה לביטול גורף של דחיות השירות ולכינון שירות צבאי או לאומי-אזרחי חובה לכולם, לרבות החרדים.³⁷ הוויכוח

34 דו"ח ועדת טל, עמ' 35-38.

35 בג"ץ 40/70 בקר נ' שר הביטחון.

36 בג"ץ 910/86 רס"ן יהודה רסלר נ' שר הביטחון.

37 לדוגמה, הצעת חוק פרטית של חבר הכנסת רפאל איתן (רפול, ממפלגת צומת) בשנת 1993 ביקשה לחייב כל צעיר וצעירה בישראל לשרת בשירות צבאי או אזרחי. היו גם הצעות חוק פרטיות שהוגשו על ידי חברי כנסת ממפלגת העבודה וממפלגת מרץ בשנים 1996-2000 במטרה להרחיב את האפשרות להתנדב לשירות לאומי לכל הצעירים במדינה. יוסי ביילין ויונה ירב (מפלגת העבודה) הציעו בשנת 1997 שהשירות, לאומי

על דחיית השירות ועל שירות שווה לכולם השתלט על השיח הציבורי. חיילי מילואים ארגנו הפגנות המונים במחאה על דחיית השירות של בחורי הישיבות. הפעם הם הציגו שיח שונה מן השיח שנשמע בעבר - שיח של שוויון. הם תקפו את מדיניות הממשלה ושאלו בלי בושה אם הם היו "פראירים" כשהקריבו שלוש שנים מחייהם לשירות בצה"ל, בזמן שחרדים בני גילם ישבו בישיבות ולמדו. האתוס הרפובליקני, המהלל את ההקרבה ואת התרומה, הפך פחות ופחות מקובל אצל רבים, בייחוד בקרב צעירים ממרכז הארץ, ובמקומו השתרש שיח ליברלי שהדגיש את השוויון בזכויות - אך גם בחובות - ומשום כך הם סלדו מן הוויתורים המיוחדים שהעניקו הפוליטיקאים לחרדים.³⁸

בשנת 1997 כמה חברי כנסת, וכן קצינים במילואים וארגוני סטודנטים, עתרו שוב לבג"ץ נגד מדיניות דחיית השירות.³⁹ הם טענו שהשימוש בסמכותו של שר הביטחון להענקת מספר רב ובלתי מוגבל של דחיות שירות לבחורי ישיבות, היא לא מידתית וגם לא סבירה, משום שהיא הפרה בוטה של עקרון השוויון. הפעם החליט בג"ץ להתערב, ובהחלטה פורצת דרך ביטל את מדיניות דחיית השירות של הממשלה. אלא שלמרות סברתו של בית המשפט שהמדיניות הייתה לא מידתית ושהיא פוגעת בעקרון השוויון, הוא העדיף לעקוף את הדיון העקרוני בעניין זה ולהתמקד בסמכותו של שר הביטחון להעניק מספר רב כל כך של דחיות. בג"ץ קבע ששר הביטחון פעל ללא סמכות, ולכן גם לא כדיון, כשדחה לציבור שלם את השירות הצבאי שלו. הוא הוסיף שבשאלה לאומית עקרונית כזו יש צורך לעגן את המדיניות ב"הסדרים ראשוניים" - כלומר בחקיקה ראשית, ולא בצווים של שר. שיקול דעתו של שר הביטחון היה צריך להיות מופעל בסוגיות פרטניות, כחלק מהכרעה עקרונית שנתקבלה על ידי הכנסת. מספר הדחיות הרב היה בעייתי מכיוון שהגיע ל-7.4% מכלל העומדים לגיוס. כך כתב השופט אהרן ברק:

או צבאי, יהיה חובה לכל האזרחים בגיל 18 - לכל צעיר תינתן האפשרות לבחור בין שירות לאומי, שירות בתפקידי תמיכה בלוחמים בצה"ל או שירות קרבי. כשמנהיג האופוזיציה אהוד ברק (מפלגת העבודה) הודיע על "מהפכה אזרחית" בשנת 1997, הוא כלל בה גם את פתיחת השירות הלאומי לצעירים מכל המגזרים.

38 ברק-ארז, 2010, עמ' 20-22.

39 בג"ץ 3267/97 רובינשטיין ואחרים נ' שר הביטחון.

גישתנו הינה כי הכרעות בשאלות אלה צריכות להיעשות על ידי הרשות המחוקקת. הדגשנו בפרשת רסלר (רסלר נ' שר הביטחון 1986) כי ה"כמות עושה איכות" [...] מאז פסק דיננו [...] גדל היקפו של ההסדר שהוא הפך לבעיה לאומית. לאור הצורך לתת [...] פתרון לאומי כולל, נדרשת מעורבותה של הכנסת.⁴⁰

כלומר, בג"ץ הטיל על הכנסת את המשימה לתקן את המצב בחקיקה ראשית ולהסדיר באופן הוגן יותר את מדיניות הגיוס ואת דחיות השירות ומתן הפטורים. הוא הקציב לכנסת שנה אחת כדי לכתוב מחדש את החקיקה, ואם הכנסת לא תעשה זאת, משרד הביטחון יהיה חייב לגייס את כל בחורי הישיבות. כדי לבצע את פסיקת בג"ץ מינה ראש הממשלה אהוד ברק ממפלגת ישראל אחת⁴¹ ועדה ממשלתית מיוחדת, ועדת טל, על מנת ללמוד לעומק את סוגיית הגיוס ולנסח חקיקה שתעמוד במבחן בג"ץ. הפסיקה הביאה את היחסים עם החרדים לפרשת דרכים, אך זו גם הייתה הזדמנות למחוקקים לחולל מהפך במדיניות השירות - הצבאי והאזרחי. אלא שהמחוקקים, כפי שנראה, בחרו לנקוט גישה זהירה והעדיפו להביא לשינוי הדרגתי, וכך להימנע מעימות חזיתי עם החרדים.

החלת השירות הלאומי-אזרחי במגזר החרדי: חוק טל - חוק השירות הראשון

ועדת טל הגישה את המלצותיה באפריל 2000, לאחר שבעה חודשים שבהם העידו לפניה נציגי צה"ל, רבנים, מומחים לחברה החרדית ורכים אחרים. הוועדה קיבלה כנקודת מוצא את העיקרון שיש לחייב את כל הצעירים בישראל להעניק שירות כלשהו לחברה, והיא הסכימה עם בג"ץ שהמדיניות הקודמת -

40 ש.ם.

41 מפלגת ישראל אחת הוקמה בשנת 1999 כרשימה משותפת של מפלגות העבודה, מימד וגשר. בשנת 2000 פרשה גשר, ושם המפלגה שונה לעבודה-מימד, ברית שנמשכה עד 2009.

מספר בלתי מוגבל של דחיות - הייתה בלתי שוויונית. היא ציינה שגם אומנים צעירים, סופרים, ספורטאים, מדענים וגאוני מחשבים - כולם נדרשו, על אף כישרונם, לדחות את הגשמת שאיפותיהם ומטרותיהם האישיות, כדי לשרת את המדינה בדרך כלשהי.

בד בבד קיבלה הוועדה את אזהרת צה"ל שהגיוס חייב להתבצע בהסכמה - אין זה מציאותי להכריח 50,000 חרדים לשרת בניגוד לרצונם. אם הממשלה תגייס בכוח את כל הגברים החרדים בני 35 ומטה, היא תיתקל במחאות רחוב אלימות ותיצור קרע ביחסיה עם הקהילה החרדית. מדיניות של גיוס בכוח לא תשרת את האינטרסים של צה"ל - הוא יצטרך להתמודד עם מתגייסים סרבנים - ולא את האינטרסים של האומה.⁴² יתרה מכך, בעדותם בוועדה הודו קצינים בכירים בצה"ל שצורכי הביטחון של ישראל אינם מחייבים גיוס של כלל בחורי הישיבות. אומנם הם ציינו שהגדלת מספר המתגייסים כן תאפשר לצה"ל להקטין את מספר חיילי המילואים, הנקראים לשירות מדי שנה, אך אי-גיוסם של החרדים לא ישפיע כלל על יכולות ההגנה של ישראל.⁴³ לכן, סיכמה הוועדה, אין זה מציאותי לחוקק חוק גיוס חובה שיחול על כולם, שכן לא יהיה ניתן ליישמו. לאחר ששמעה את עדויותיהם של אלופי צה"ל בעבר ובהווה, כלכלנים בבנק ישראל, רבנים ונציגי עמותות, המליצה ועדת טל על המשך המדיניות הקיימת של דחיית השירות, אך עם כמה שינויים. היא פנתה לצה"ל ודרשה ממנו לבנות תוכניות מיוחדות ואטרקטיביות המיועדות לחרדים, שישכנעו אותם לשרת ויאפשרו להם להימצא בסביבה דתית הולמת. עד אז הייתה רק תוכנית צבאית קטנה אחת שנועדה לחרדים, יחידת הנח"ל החרדי, שהושקה בשנת 1999. יחידה קרבית זו הייתה מורכבת מצעירים שבאו מבתי חרדיים, אך רבים מהם חיו בשולי החברה החרדית לאחר שנשרו מלימודים בישיבה.⁴⁴

42 עדותו של ראש אכ"א, האלוף יהודה שגב, בדו"ח ועדת טל, עמ' 48-50.

43 שם, עמ' 50.

44 צעירים אלה יצרו בעיה לקהילה עצמה, מפני שהם לא באמת למדו בישיבה, אך גם לא עבדו לפרנסתם ולא למדו מקצוע מכיוון שלא שירתו בצבא; למעשה - הם רק התבטלו. שחר אילן ציטט מכתב שכתבו מחנכים חרדים ללומדי תורה מובילים, שבו הם גינו את ההתעלמות של מנהיגי הקהילה ממצבם החמור של "הנושרים": "נכון לעכשיו חודש אייר תשנ"ח מדובר לא בעשרות בודדות של בחורים ולא בכמה

לחיילים ביחידה זו הוקצו רק מדריכים גברים, וסופק להם מזון מיוחד, כשר למהדרין; הם גם השתתפו בשיעורי תורה פעמיים בשבוע, יחידתם הופרדה לחלוטין משאר היחידות, ונמנעה כניסתם של חיילות וחיילים לא דתיים אליה. הוועדה ציינה כי בעוד תוכנית הנח"ל החרדי הייתה צעד ראשון חיובי לעבר שילוב החרדים בצה"ל, מספר החרדים ה"אמיתיים" ששירתו בה היה למעשה די נמוך.⁴⁵ היה ברור כי אם צה"ל רוצה להגדיל את היקף הגיוס בקרב החרדים, עליו להכין תוכניות נוספות, ולא בהכרח קרביות.

הוועדה נתנה משקל נכבד לעדויותיהם של הסוציולוג מנחם פרידמן ושל עיתונאי "הארץ" שחר אילן, שחקרו את הקהילה החרדית במשך עשרות שנים. שניהם תיארו את העוני הרב שפשה בקהילה כחלק מהשלכותיה של "חברת הלומדים", ואת הנטל הכבד שהוא יצר על הכלכלה הלאומית. לאורך שנים שילם הציבור הישראלי מיסים גבוהים לא רק בעבור הביטחון, אלא גם כדי לממן זכויות וקצבאות לבחורי ישיבות. פרידמן ואילן טענו שלולא האיום של גיוס חובה, חרדים רבים היו מסיימים את לימודיהם מוקדם יותר ומחפשים תעסוקה בשוק העבודה, שתאפשר להם להתפרנס. העדויות שלהם ושל אחרים שכנעו את ועדת טל שהממשלה חייבת להתיר את הקשר הגורדי שקשר בין הלימודים בישיבה לבין דחיית השירות, כדי לאפשר למי שלא היה "בן תורה" רציני לשרת שירות חובה קצר ולאחר מכן לצאת לעבוד.

הוועדה המליצה להמשיך במדיניות של הענקת דחיות שירות ללא הגבלה ללומדי תורה מתמידים, וכן שלא ייקבעו מכסות ולא תהיה דרישה לעמוד ברף של הצטיינות בלימוד. כמו בעבר, שר הביטחון יהיה רשאי על פי חוק להעניק

מאות, אלא באלפים של בני ישיבות לשעבר שחצו את הקו ויצאו מהישיבה לשוטט ברחובות, בבתי קולנוע, בחוצות העיר ובכל מקום שאין שם מקומו של בן ישיבה [...]. הגיעו מים עד נפש. לא מדובר עוד בשולי המחנה. גם הבתים המפוארים ביותר של אברכים יקרים, מורים בישיבות, משגיחים ורחניים וראשי ישיבות מצאו עצמם באותה שוקת שבורה", ואילן הוסיף: "אפשר היה להקים חטיבה שלמה מאותם הבחורים המשוטטים בחוצות" (אילן, 2000, עמ' 175).

45 תוכנית הנח"ל החרדי לא הייתה התוכנית הראשונה שהוקמה עבור חרדים בהיסטוריה של צה"ל. כבר בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה הוקמה תוכנית של נח"ל חרדי, ובה שילבו שירות צבאי עם עבודה חקלאית בקיבוצים של פועלי אגודת ישראל. התוכנית הופסקה בשנת 1974 עקב הרשמה נמוכה.

דחיות שירות לכני תורה העוסקים בתורה יום שלם. בחורי ישיבות בני 18 ומעלה יהיו רשאים לדחות את שירותם שנה אחרי שנה, עד הגיעם לגיל שבו יהיו זכאים לקבל פטור מלא, או עד שגודל המשפחה שלהם יזכה אותם בפטור זה. כמו בעבר, בחורי ישיבות יחויבו להגיע כל שנה ללשכת הגיוס ולבקש לדחות את השירות, ויהיה עליהם להביא מכתב מראש הישיבה המצהיר שהם לומדים תורה בישיבה יום שלם.

החידוש שהוצע על ידי הוועדה חל על בחורי ישיבות בני 23 ומעלה: לאחר שלמדו לפחות ארבע שנות לימודים בישיבה, הם יורשו לצאת ל"שנת הכרעה", שבמהלכה יורשו לעזוב את הישיבה וללמוד מקצועות חול, לעבוד או לקבל הכשרה מקצועית, בלי לסכן את זכאותם לדחיית הגיוס, שתוקפא למשך שנה. בסוף השנה יהיה על הבחורים לבחור בין שלוש אפשרויות: לחזור לישיבה ולהמשיך בלימודיהם ולקבל שוב דחיית גיוס, להתגייס ולשרת בצה"ל שירות מקוצר בהתאם למצבם המשפחתי,⁴⁶ או לשרת שנה אחת של שירות לאומי-אזרחי, שיוכר כחלופה לשירות צבאי. במהלך השירות הלאומי-אזרחי הם יורשו לעבוד או ללמוד באופן חלקי.⁴⁷

"שנת ההכרעה" שהוצעה התבססה על מחקרים שהוצגו לוועדה בנושא דפוסי העבודה והלימודים של צעירים חרדים בבריטניה ובארצות הברית. לפי מחקרים אלה, גם בבריטניה וגם בארצות הברית נישאו הגברים בעודם צעירים, אך לעומת המצב בישראל רובם עזבו את הישיבות כשהגיעו לגיל 24-25 כדי לצאת לעבוד או ללמוד מקצוע. הסיבה העיקרית לכך שחרדים בישראל פעלו לפי דפוס אחר ולמדו בישיבות עד גיל 40 הייתה חוק הגיוס. אם יוסר איום הגיוס, הוצע במחקרים, גם בישראל יעזבו החרדים את לימודי הישיבה מוקדם יותר ויצטרפו גם הם לכוח העבודה.⁴⁸

"שנת ההכרעה" נועדה לבחון השערה זו. בחורי ישיבות יוכלו לנסות את החיים מחוץ לכותלי הישיבה, בלי להעמיד בשאלה את זכאותם לקבל דחיית

46 בחורי ישיבות בני 25 ומטה וללא ילדים שדחו את שירותם ישרתו 16 חודשים בשירות צבאי, ובני 26 ומעלה או נשואים עם ילדים יופנו לשירות לאומי; על פי מכתב מלשכת ראש המטה הכללי, מזכירות הפיקוד העליון, 31 בדצמבר 2006.

47 ראו את עדותו של ראובן גל בדו"ח ועדת טל, עמ' 103-104.

48 עדותו של שחר אילן בדו"ח ועדת טל, עמ' 110.

גיוס. בנוסף, אם צה"ל והשירות הלאומי-אזרחי יקימו תוכניות שירות "כשרות למהדרין", מוגנות מפני "סכנות רוחניות", רבים יותר עשויים לבחור לשרת. המטרה הסופית של הרפורמה הייתה לעודד יותר חרדים לעזוב את חיי הלימוד ולהצטרף לכוח העבודה. כך לשירות הצבאי ולשירות האזרחי תהיה למעשה מטרה כפולה: החרדים ישרתו את המדינה כמו בני גילם האחרים, ותקופת השירות תשמש תקופת מעבר והכשרה שתכין אותם ללימודים אקדמיים או לתעסוקה.

ועדת טל המליצה המלצות מרחיקות לכת לגבי השירות הלאומי-אזרחי. כפי שראינו בפרקים הקודמים, מלכתחילה יועד השירות הלאומי לבנות דתיות בלבד, ורק משנת 2001 יכלו בנים ובנות, שקיבלו פטור מצה"ל מסיבות אחרות ללא קשר לדת, לשרת בשירות הלאומי. ועדת טל הציעה להרחיב את השירות הלאומי כך שיקלוט גם גברים חרדים. לבחורי ישיבות נשואים, בני 26 ומעלה, הוצעה האפשרות לשרת שנת שירות לאומי אחת בקהילות שלהם - בתחומי הבריאות, הרווחה, כיבוי האש וההוראה המתקנת, וכל זאת בסביבה דתית מתאימה - במקום לשרת בצה"ל. הוועדה הקפידה מאוד לשמר את סמכותו העליונה של צה"ל לקבוע מי ישרת בצבא ומי בשירות הלאומי: גברים רווקים בני 18-26 וגברים נשואים בני 26 ומטה, עם ילד אחד בלבד, לא יהיו זכאים לשרת בשירות הלאומי-אזרחי, אלא אם כן קיבלו פטור קודם מצה"ל על בסיס בחינת כל מקרה לגופו.

הממשלה אישרה את המלצות הוועדה, וחוק גיוס חרש, המכונה "חוק טל" (חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002), עבר בכנסת ביולי 2002 כהוראת שעה, לתקופת ניסיון של חמש שנים - מתוך כוונה שלאחריה יעבור החוק הערכה מחדש. החוק אִכּוּב פעילים חילוניים רבים, אשר קיוו שהוא ישים קץ לדחיות השירות לבחורי הישיבות. חבר הכנסת יוסף לפיד ממפלגת שינוי החילונית כינה את החוק "חוק למשתמטים". חבר הכנסת מוסי רז ממפלגת מרץ לעג לחוק ואמר שהוא קובע למעשה ש"דם חרדי אדום יותר מדם חילוני". הוקמה גם תנועת סטודנטים חדשה, בשם "התעוררות", כדי למחות על החוק ולהתגייס לביטולו.⁴⁹

תגובתם של הרבנים החרדים הייתה מעורבת. מצד אחד, רווח להם שהחוק אפשר למדיניות הדחיות להמשיך ללא מכסות וללא סנקציות. מי שביקש ללמוד היה יכול להמשיך לעשות זאת ללא חשש מגיוס. מצד שני, לא נחה דעתם מ"שנת ההכרעה" שהוצעה לבחורי הישיבות.⁵⁰ הם ראו בכך תכסיס שטני של הממשלה לעודד בחורי ישיבות לעזוב את לימודיהם - ובצדק, כי זו אכן הייתה מטרת התוכנית. הרבנים חששו ש"שנת ההכרעה" והאפשרות האטרקטיבית של שנה אחת של שירות לאומי-אזרחי, במקום שירות צבאי, יפתחו את הסכרים בפני מי ששוקל לעזוב את הישיבה. העיתון החרדי "יתד נאמן" גינה את החוק וטען שהצעות הוועדה הן "תקדימים משפטיים מסוכנים, רפורמה מהפכנית בגישה לעולם הישיבות, ביוזם ערך התורה והטפה ל'השתלבות' בחברה החילונית. בשכונות החרדיות הופיעו עלונים שהאשימו את חברי הוועדה בהבאת "שואה" (כך במקור) על עולם הישיבות.⁵¹

למעשה, חוק טל זרע את הזרעים לגישה קהילתנית יותר של האזרחות וחובותיה. במקום לאמץ מדיניות ליברלית - המחייבת שוויון בשירות תוך התעלמות מהבדלי תרבות ואורחות חיים בין קבוצות במדינה, ומאלצת את החרדים לשרת (כפי שדרשו חיילי המילואים) או משיבה על כנה את מערכת המכסות השנואה (שנחקקה כאמור על ידי מפלגת העבודה בשנות השישים והשבעים) - בחרה הוועדה לבוא לקראת הקהילה החרדית ולהציע חלופות שכיבדו את הנורמות ואת הערכים שלה, אך עדיין אפשרו התחלה של שינוי. הוועדה עודדה את אלה ששקלו לעזוב את הלימודים בישיבה לעשות זאת ללא מורא על ידי מתן אפשרות של שירות צבאי מקוצר או שנה אחת של שירות לאומי בסביבה חרדית. במקביל, בחורי ישיבות רציניים, שרצו להמשיך ללמוד, לא יצטרכו לדאוג לגבי חובת הגיוס. אומנם הוועדה לא סיפקה את

50 הרב אשר טננבאום, מנהל "ועד הישיבות" - ארגון גג המייצג את הישיבות החרדיות - ישב בוועדת טל לאורך כל הדיונים, אך פרש בשלב המסכם כמחאה נגד הכנסת האפשרות של "שנת ההכרעה" בהצעה, ולא חתם על דו"ח הוועדה הסופי. הרב מרדכי קרליץ, ראש עיריית בני ברק, שהיה החרדי השני בוועדה, כן חתם על הדו"ח, והוא הותקף קשות על ידי הרבנים על כך שהסכים ל"שנת ההכרעה"; ראו: שם, עמ' 123-124.

רצונם של מי שרצו מדיניות גיוס כללית ושוויונית, אך היא כן הציעה צעדים מחוללי שינוי הדרגתיים בקהילה החרדית.

יישום חוק טל: הממשלה "גוררת רגליים"

יישום חוק טל החל באיטיות. גם הממשלה וגם החרדים לא היו להוטים במיוחד להקים את המסגרות החדשות. לאחר שחוקקה את חוק טל ירד הלחץ הפוליטי במידת מה, ולאחר שנמנעה זמנית התערבותו של בג"ץ, הממשלה בראשותו של אריאל שרון כמעט שלא עשתה דבר כדי לבנות תוכנית של שירות לאומי-אזרחי לחרדים - וגם לא הקצתה כספים לכך.⁵² הממשלה גם לא נקטה צעדים כלשהם כדי להפיץ את ההוראות של חוק טל בקרב הקהילה החרדית. רוב בחורי הישיבות לא היו מודעים לכך שכעת מוצעת להם "שנת הכרעה", המאפשרת להם לעזוב את לימודיהם לשנה - בלי לאבד את זכאותם לדחיית השירות. העיתונים החרדיים לא דיווחו על האפשרויות החדשות.⁵³ למעטים שכן ידעו על התוכנית ושאלו עליה בלשכת הגיוס, נאמר להשאיר את שמותיהם ואת פרטי הקשר שלהם, אך דבר לא נעשה איתם.

הממשלה פעלה באיטיות בכל הקשור לבניית התשתית המנהלית הדרושה להפעלת תוכנית השירות האזרחי. בשנת 2004 מינה שר הביטחון שאול מופז ועדה נוספת (ועדת עברי), במטרה ללמוד כיצד ליישם את השירות הלאומי-אזרחי בקהילה החרדית. לאחר דיונים שנמשכו יותר משנה, פרסמה הוועדה את

52 על פי בקשת שר האוצר בנימין נתניהו, בשנת 2003 תיקנה הממשלה את חוק טל כך שיתאפשר לבחורי ישיבות הלומדים יום שלם וסיימו ארבע שנות לימוד בכולל - לעבוד במשרה חלקית. שינוי זה נועד לפצות את בחורי הישיבות על הפחתת קצבאותיהם עקב "תוכנית החירום הכלכלית" של הממשלה. למעשה, שינוי זה פגע בעיקרון חשוב בחוק טל, שאסר על בחורי ישיבות לעבוד (באופן חוקי) עד לאחר שימלאו את חובת השירות הצבאי או הלאומי.

53 אילן, 2004. כך עלה גם בריאיון עם מר מלכיאל דהאן, ראש חטיבת השירות האזרחי לחרדים במנהלת השירות האזרחי-לאומי, ב-19 בפברואר 2009 בירושלים.

המלצותיה בשנת 2006 (ארבע שנים לאחר שחוקק חוק טל). הוועדה המליצה לאפשר שירות לאומי ואזרחי לכל תושבי ישראל שאינם נקראים לשירות בצה"ל או פטורים ממנו. כדי להוציא לפועל המלצה זו המליצה הוועדה להקים שני מסלולים נוספים של שירות לאומי, אחד לחרדים והשני לערבים. על אף תמיכתה בעיקרון של שירות צבאי או אזרחי חובה לכל הצעירים במדינה, היא הכירה במורכבות העניין ובנפישותו בשני מגזרים אלה, החרדי והערבי, ולכן המליצה ששירות זה יהיה בהתנדבות. הוועדה קראה לממשלה להקים מנהלה חדשה, מנהלה לשירות אזרחי-לאומי, כדי שתנהל את כל שלושת המסלולים - לרבות המסלול לבנות דתיות ולפטורים מצה"ל - ולהקצות לה תקציב למימון תוספת של 500 תקנים ותקציב למנהלה שתוקם.⁵⁴

הממשלה אימצה את המלצות ועדת עברי בדצמבר 2006, והחלה ליישם אותן באוגוסט 2007. היא הקימה את מנהלת השירות האזרחי-לאומי (במשרד ראש הממשלה), שתפקידה היה לנהל את מערך השירות האזרחי. צוות ההקמה החל לפעול במרץ 2007 וסיים את עבודתו בינואר 2008, כאשר התחילה עבודתה של המנהלה. הוקצב מימון למאתיים שיבוצים לחרדים בשירות האזרחי.⁵⁵ המסלול לחרדים נקרא "שירות אזרחי" ולא שירות "לאומי" כמו אצל הבנות הדתיות - מתוך התחשבות בעמדה האידיאולוגית של החרדים, שאינה רואה ערך בלאומיות או בציונות.

בשנת 2007 האריכה הכנסת את חוק טל לחמש שנים נוספות. העיכוב מצד הממשלה בהפעלת חוק טל והאיחור בהקמת מנהלת השירות האזרחי-לאומי הביאו להגשת עתירות לבג"ץ, שדרשו את ביטולו של חוק טל. בג"ץ, שכבר איכר את סבלנותו והתרשם שהממשלה אינה מעוניינת לנקוט צעדים ממשיים ליישום החוק, הזהיר באותה שנה שהוא עלול לפסול את החוק בעתיד, אם הממשלה לא תגדיל במידה ניכרת את מספר החרדים שיגויסו לצה"ל או שישרתו בשירות האזרחי.⁵⁶

54 מי-עמי, 2007, עמ' 40-43.

55 שם, עמ' 31.

56 בג"ץ אישר את חוקיותו של חוק טל במאי 2006, ודחה את העתירות של התנועה לאיכות השלטון, של מפלגות מרץ ושינוי, ושל יהודה רסלר, עורך דין שעתר כמה פעמים בעבר על מדיניות דחיית השירות; ראו: דקלו, 2006.

לאחר אזהרתו של כג"ץ האיץ צה"ל את יישומו של חוק טל. הוא הגדיל את היחידה הקרבית "נצח יהודה" של הנח"ל החרדי, מפלוגה אחת לשתי פלוגות.⁵⁷ לאחר שהבחין במספר הולך וגדל של בחורי ישיבות שלומדים תכנות מחשבים בתוכניות ערב,⁵⁸ הקים צה"ל יחידות טכנולוגיות מיוחדות לחרדים בתחומי הסייבר, כדי שהמיומנויות שרכשו בשירות ישמשו להם "כרטיס כניסה" לתעסוקה לאחר תום השירות. לצורך זה הוקמה תוכנית שח"ר (ראשי תיבות של "שילוב חרדים") - תוכניות טכנולוגיות בחיל האוויר, בחיל הים, בחיל המודיעין ובחיל הלוגיסטיקה. חרדים נשואים בני 22-27, שהשלימו ארבע שנות לימוד בישיבה, היו זכאים להגיש מועמדות להצטרף לתוכנית.⁵⁹ כמו כן, התוכניות כללו קורסי הוראה מתקנת באנגלית ובמתמטיקה, כדי לצמצם את הפערים שנוצרו בינם לבין בני גילם שלמדו במוסדות לימוד ממלכתיים - פערים שנבעו מלימודיהם בחינוך החרדי.

לדוגמה, "שח"ר כחול" היא תוכנית טכנולוגית שהוקמה על ידי חיל האוויר בעבור חרדים. המתגייסים אליה משלימים טירונות ולאחר מכן עוברים קורסי השלמה במתמטיקה, באנגלית ובמחשבים, ואז לומדים קורסי אלקטרוניקה, תכנות מחשבים ומערכות מידע. אחרים מקבלים הכשרה כטכנאים וכמכונאים, ולאחר מכן מוצבים לעבודות תחזוקה במערכות המטוסים וכלי הנשק המתוחכמים ביותר בחיל האוויר.⁶⁰

57 היחידה החרדית הוכיחה את עצמה במשימה הראשונה שהוטלה עליה בבקעת הירדן, וזכתה להערכה רבה מהפיקוד. מאז הוטלו עליה משימות מאתגרות רבות, ובשנת 2009 הורחבה לגודל. באותה שנה 70% מהחיילים ביחידה היו חרדים, ו-30% היו מרקע דתי-לאומי, שבחרו לשרת במסגרת דתית מקפידה יותר; על פי ראיונות עם המפקד לשעבר של יחידת "נצח יהודה" ועם קצין צה"ל האחראי לשילוב החרדים, בינוי 2009 באריאל.

58 קורסים ניתנו על ידי מכון ברוקדייל מארגון הג'וינט העולמי ועל ידי "המכללה החרדית". מכללה זו, הראשונה מסוגה בישראל, הוקמה בשנת 2001 על ידי ערינה בר שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של מפלגת ש"ס. המכללה הציעה תוכניות אקדמיות לחרדים במגוון תחומים ובכיתות נפרדות לגברים ולנשים בסביבה חרדית לחלוטין. המכללה נסגרה בשנת 2016 עקב שיעור הרשמה נמוך וגירעון בתקציב; ראו: סקופ, 2016

59 תוכניות "שח"ר" היו פתוחות גם לחיילים דתיים-לאומיים שדחו את השירות בארבע שנים בזמן לימודיהם בישיבות גבוהות.

60 אילן, 2008; מלחי, 2017, עמ' 46-51.

תוכניות דומות מוצעות לחרדים על ידי חיל הים ועל ידי חיל המודיעין הצבאי. חיל הלוגיסטיקה של צה"ל מכשיר חרדים כמכונאי רכב, כנהגי משאיות וכחשמלאים. המתגייסים מורשים לגור בבתיהם לאורך כל השירות, ומסופקת להם סביבת עבודה חרדית "סטריילית", כלומר ללא כל מגע עם חיילות.⁶¹ החיילים בתוכניות שח"ר, כולם נשואים ובעלי משפחות, קיבלו מצה"ל קצבאות מחיה נדיבות במהלך שירותם. על פי הערכות, עלותו של חייל בתוכנית שח"ר כפולה מעלותו של חייל סדיר. בשנת 2013 היא נאמדה בכ-9,500 ש"ח לחודש, ואילו עלותו של חייל סדיר המשרת ביחידה לא קרבת נאמדה בכ-4,000 ש"ח לחודש;⁶² השכר נטו הוא בערך פי שבעה מהשכר של חייל סדיר.⁶³ בשנת 2016 היו 2,850 חיילים חרדים ששירתו בצה"ל, ו-805 מהם שירתו בתוכניות שח"ר.⁶⁴

שירות אזרחי בקהילה החרדית בשנים 2007–2012

לתוכנית השירות האזרחי לחרדים היו תוצאות מעורבות. מצד אחד, בשנת 2007 הוקמה מנהלת השירות האזרחי-לאומי עם מימון ממשלתי משמעותי: חרדים ששירתו בשירות אזרחי קיבלו קצבה חודשית בהתאם למצבם המשפחתי, והקצבה הייתה גדולה יותר מזו ששולמה לבנות דתיות. בתחילת הדרך, כדי לגרום לעמותות לקבל מתנדבים חרדים, הבטיחה הממשלה מימון מיוחד נוסף.⁶⁵ על מנת לעודד את החרדים לשרת ניתנה להם האפשרות לשרת

61 "בני ישיבות: מסלול שח"ר (מסלול מגן)", אתר מתגייסים, <https://bit.ly/3VykekT>

62 פרץ, 2013.

63 "בלוף הגיוס - ד"ר אבישי בן חיים", פורקאסט "עושים פוליטיקה" עם דפנה ליאל, https://www.osimhistoria.com/osim-politica/osimpolitica_ep71

64 מבקר המדינה, דוח שנתי 668 (מרץ 2018), עמ' 70, https://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Report_620/ReportFiles/fullreport_2.pdf

65 כדי לעודד את עמותות השירות הלאומי-אזרחי לקבל מתנדבים חרדים, הממשלה הקצתה כספים מיוחדים לסבסוד השיבוצים של החרדים בשירות אזרחי: עמותה שקיבלה מתנדב חרדי שילמה רק 400 ש"ח לחודש על הקצבה שלו, והמדינה שילמה את השאר (כ-2,000 ש"ח); לשם השוואה, בת מן המגזר הדתי-לאומי ששירתה באותו

במשך שנה אחת בהיקף מלא (40 שעות בשבוע), או לשרת במשך שנתיים בחצי היקף (20 שעות בשבוע). האפשרות השנייה אפשרה להם לעבוד תוך כדי השירות, להמשיך את לימודיהם בישיבה או ללמוד מקצוע.

מצד שני, ועל אף התמריצים האלה, מנהלת השירות האזרחי-לאומי נתקלה בקשיים רבים בניסיונותיה לשווק את השירות האזרחי בקהילה החרדית. בשונה מהבנות הדתיות, שהיו חדרות מוטיבציה לשרת מתוך הזדהות עם ערכים רפובליקניים ציוניים ומתוך תחושת מחויבות, רוב החרדים דחו את השיח הציוני והסתייגו מרעיון השירות למדינה יהודית חילונית. בין אלה שכן החליטו לשרת, רבים ראו בשירות שלהם קיום מצוות "גמילות חסדים", ואחרים ראו בו אמצעי אינסטרומנטלי להשגת מטרות אחרות, כלומר לשרת שירות קל ולקבל אישור שמילאו את חובתם לשרת. עם אישור זה הם יכלו לצאת לשוק העבודה בלי חשש.⁶⁶

מנהלת השירות האזרחי-לאומי בחרה אסטרטגיה שיווקית מאופקת, ונמנעה מפרסום נרחב בחוצות השכונות החרדיות, כדי למנוע תגובת נגד. אומנם עלונים שתיארו את אפשרויות השירות האזרחי הוצבו בלשכות הגיוס על הדלפק ליד התור של בחורי ישיבות שבאו לבקש דחיות שירות, אך הם לא הופצו בישיבות או בבתי הכנסת. מנהלת השירות האזרחי-לאומי נמנעה מכל יחסי ציבור - חיוביים או שליליים. במכוון היא לא פנתה לרבנים חשובים בקהילה החרדית לאישור התוכנית, מחשש שאלה יוציאו פסק הלכה שאוסר על כל סוגי השירות למיניהם. הגיוס נעשה בעיקר מפה לאוזן, והסכמת הרבנים הושגה בשקט, כל מקרה לגופו.⁶⁷

מנהלת השירות האזרחי-לאומי הציגה את התוכנית בצורה שונה במגזר החרדי. על מנת להפחית את ההתנגדות האידיאולוגית לשירות, היא מיתגה מחדש את התוכנית החרדית כ"שירות אזרחי" במקום "שירות לאומי", כדי

שירות עלתה לעמותה שלה 1,800 ש"ח בחודש. כדי למנוע מצב שבו עמותות יעדיפו חרדים על פני בנות דתיות, נקבעה תקרה למספר החרדים שעמותה תוכל לקבל; ריאיון עם מר מלכיאל דהאן, מנהל השירות החרדי ברשות השירות האזרחי-לאומי, ב-19 בפברואר 2009 בירושלים.

שם 66

שם 67

לכדל אותה מפרויקטים לאומיים או ציוניים.⁶⁸ היא גם ויתרה וקיבלה את דרישת הרבנים, לפיה רוב השיבוצים של החרדים יהיו בתוך קהילות חרדיות או בעמותות חרדיות,⁶⁹ ויתנהלו על פי כללים דתיים קפדניים במיוחד. לדוגמה, בחור חרדי לא יוצב לשירות בבית חולים ישראלי כללי, כדי שלא יידרש לסייע גם לנשים מטופלות. במקום זאת, הוא יוצב בבית החולים לניאדו בנתניה, מוסד בחסות חרדית. חרדים שובצו כמדריכים במוסדות חרדיים לעבריינים צעירים ובפנימיות לילדים במצוקה, וכן בסיוע לחרדים קשישים, נכים או בעלי לקויות נפשיות. הם שובצו גם בארגוני צדקה המנוהלים על ידי חרדים, כגון ארגונים המספקים ארוחות וחבילות מזון לנזקקים, או בעמותות אחרות המשרתות את הקהילה החרדית. ריכוז השיבוצים בתוך החברה החרדית מנע את השגתה של אחת המטרות החשובות והמהותיות של השירות האזרחי - "יצירת הון חברתי מגשר" שיקרב בין אוכלוסיות שונות בחברה הישראלית.⁷⁰

עם זאת, זרעי השינוי החלו להכות שורשים בקהילה החרדית, גם אם באיטיות ניכרת. בשנת 2009 רובם המכריע של בחורי הישיבות (51,000) בחרו להמשיך בלימודיהם ולדחות את השירות כמו בעבר. רק 3,800 בחורים ניצלו את "שנת ההכרעה" בשנים 2003-2009: 1,254 מהם שירתו תקופה קצרה בצה"ל, ו-1,752 שירתו בשירות האזרחי. זו אכן הייתה התקדמות איטית, אך חשוב לציין ששינוי חברתי דורש זמן, בפרט אם השינוי מושג ללא כפייה. מספר החרדים המשרתים בצבא ובשירות האזרחי עלה משנה לשנה. המשמעות של עלייה זו היא שבקהילה החרדית המתבדלת, שהתנערה מכל סוג של שירות למדינה, היו כמה אלפי משפחות שאחד מבניה שירת או משרת בשירות צבאי או אזרחי. עצם קיומם של משרתים אלה עשוי לגרום אפקט אדווה בקהילה,

68 ש.ם.

69 ריאיון עם מר נחום בנדיקט, יועץ לענייני חרדים ברשות השירות האזרחי-לאומי, ב-19 בפברואר 2009 בירושלים.

70 Bick, 2010. כדי לצמצם את מספר החרדים שמשרתים בקהילות שלהם ונמנעים מקשר עם הציבור הרחב, מנהלת השירות האזרחי-לאומי התנתה שעמותות חרדיות המעוניינות במתנדבים יצטרכו לשרת את כל הציבור (כלומר בבתי תמחוי או בחלוקת חבילות מזון). חרדים שירתו גם במגן דוד אדום ובמשרדי ממשלה, אך שיבוצים אלה היו בדרך כלל בערים חרדיות (ביתר עילית, אלעד ומודיעין עילית) או בשכונות חרדיות בערים הגדולות, ובסביבת עבודה מתאימה.

ואף לחולל שינוי בגישתה כלפי המדינה ומוסדותיה וכלפי השירות. יתרה מכך, ממחקרים שנערכו בקרב אלה ששירתו בשירות האזרחי או בשירות הצבאי, עולה שאחוז גבוה יותר מבין אלה ששירתו יצאו לאחר מכן לעבודה בהשוואה לאלה שלא שירתו. ממצא זה תומך בהנחת היסוד של ועדת טל ושל החוק הקרוי על שמה - השירות יגרום ליותר חרדים להיכנס למעגל העבודה.⁷¹

התקה של מדיניות ועימות: בג"ץ מתערב

מתנגדי חוק טל עתרו שוב לבג"ץ באוגוסט 2009, וערערו על עצם החוקתיות שלו כפוגע בעיקרון השוויון. בג"ץ החליט שלא להתערב לעת עתה, אך הזהיר את הממשלה שיבטל את החוק בעתיד אם הוא לא יביא לשוויון רב יותר בשירות. בכך בג"ץ נתן למעשה לממשלה להבין שאי-הגדלה ניכרת של מספר החרדים המשרתים תזמין את התערבות בית המשפט העליון.

ואכן, כך עשה בג"ץ בפברואר 2012. בפסק דין שהתקבל ברוב של שישה שופטים ששמכו בו לעומת שלושה שהתנגדו לו, בג"ץ קבע שהחוק שהתקבל לפני עשור אינו חוקתי, ושהכנסת לא תוכל להאריך את החוק במתכונתו הנוכחית לאחר אוגוסט 2012, מועד פקיעת תוקפו.⁷² בחוות הדעת של הרוב, נשיאת בית המשפט העליון, דורית ביניש, מתחה ביקורת על תוכן החוק ועל התוצאות שהושגו. היא הביעה את אכזבת בית המשפט מן המספר הנמוך של חרדים ששירתו בצה"ל בשנת 2011 (1,280) ובשירות האזרחי (1,070), ומן ההתקדמות המעטה שהושגה מאז שהתקבל החוק. ביניש ציינה כי לאורך שנים רבות נמנע בג"ץ מנקיטת צעדים דרסטיים, כגון ביטול מוחלט של מדיניות דחיות השירות לכחורי ישיבות, אך הוא כבר אינו יכול שלא להתערב. ובלשונה:

71 48.6% מהחרדים שהשלימו שירות אזרחי עבדו לאחר השירות, לעומת 23.2% בלבד שעבדו לפני השירות, ולעומת כלל הגברים החרדים העובדים (41.5%); ראו: לשכת המנכ"ל במשרד ראש הממשלה, "עידוד תעסוקה וקידום השירות הצבאי והאזרחי במגזר החרדי" (ירושלים 2011).

72 בג"ץ 6298/07 יהודה רסלר נ' כנסת ישראל.

משך שנים יכולה הייתה החברה בישראל לשאת את דחיית השירות הגורפת, כל עוד מדובר היה בקבוצה מצומצמת של דחויי שירות. אך יכולתה של חברה לשאת מצב בו קבוצה מסוימת פטורה מחובה המשותפת לכל, הינה מוגבלת. ההכרה בחשיבות שיש לשמירה על זכויות קהילתיות, דתיות ותרבותיות, הינה חלק מתפיסתנו הדמוקרטית לפיה זכויות אלה ראויות להגנה. עם זאת, ההגנה על זכויות אלה אינה מוחלטת. ההכרח בקיום חיים חברתיים מחייב איזון בין זכויות אלה ובין חובתה של המדינה להבטיח הסדרים שוויוניים בניהול החיים במדינה. אלה אינם ניכרים בחוק דחיית השירות. הסדריו - רובם ככולם - מהווים תשליל של ההסדרים החלים על צעירים שאינם חרדים. ביסוד חקיקת החוק עמדה תקווה שהחוק יעורר תהליך חברתי שיביא לכך שאף ללא כפייה ואף ללא הטלת חובה כלשהי, חרדים יבקשו להתגייס או להצטרף לשירות אזרחי. התקווה שתלו בחוק נכזבה.⁷³

אומנם בית המשפט הכיר בכך ששינויים בתהליכים חברתיים דורשים זמן ורגישות, בייחוד בסוגיית הגיוס הנפיצה במיוחד, אך הגיע למסקנה שהחוק כפי שהוא לא יביא את השינוי המיוחל. בפועל, ציינה הנשיאה ביניש, מספר החרדים המצטרפים להסדר "תורתו אומנותו" עלה בהתמדה מדי שנה מאז שנחקק החוק, והלכה למעשה יותר חרדים בוחרים להצטרף להסדר "תורתו אומנותו" מדי שנה, מאלה שבחרים לשרת בשירות צבאי או אזרחי.

חוק טל אינו מקדם את השוויון, ומשום כך הוא מהווה הפרה של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, המחייב שוויון של האזרחים בפני החוק. לדעת הרוב, המספרים הנמוכים של גיוס החרדים לצה"ל ולשירות האזרחי נובעים מליקויים הטבועים בחוק ולא רק מיישומו האיטי והלקוי מצד הממשלה, אשר ללא ספק היה גם הוא גורם משפיע. בסיכום פסק הדין קבע בג"ץ שהחוק מנציח למעשה את המדיניות המפלה נגד החיילים הרבים שמשרתים באמונה, ומשום כך אין אפשרות להאריכו.

מעניין לציין את דעתם של שלושת השופטים שהיו בדעת מיעוט: אומנם גם הם, כמו עמיתיהם, לא היו שבעי רצון מן ההתקדמות המוגבלת שהושגה בעקבות חוק טל, אך הם סברו שמוקדם מדי להכתיר את החוק ככישלון. הם הדגישו שיש להתחשב בעובדה שנדרש זמן לבצע שינויים חברתיים, ושאינן לצפות שהם יושגו בן-לילה. לדעתם, יש להמתין זמן רב יותר לפני שיתאפשר לקבוע את יעילותו של החוק, בייחוד מאחר שבחמש השנים הראשונות לאחר שהועבר החוק עשתה הממשלה מעט מאוד כדי להבטיח את יישומו.

למעשה, בביטול חוק טל אילץ בג"ץ את הממשלה לאמץ גישה אגרסיבית יותר, צעד שחזוה עימות חזיתי עם החרדים. ישראל ערכה בחירות בינואר 2013. מפלגה חדשה, מפלגת יש עתיד, בראשותו של העיתונאי ואיש הטלוויזיה יאיר לפיד, נכנסה לקלחת הפוליטית, עם קמפיין בחירות נוקב ובוטה נגד דחיית השירות ונגד הקצבאות של בחורי הישיבות. לפיד הגדיר את מפלגתו כמפלגה המייצגת בעיקר את החילונים בני מעמד הביניים, שנמאס להם מן ההתרפסות וההתקפלות המתמשכת של הממשלה בפני המפלגות החרדיות. הוא גינה את הימנעות הממשלה מעימות עם החרדים, וקרא לה לשים קץ לדחיות השירות ולתלותם של החרדים בנדבות מהממשלה. המסר שלו היה ברור: ישראלים צעירים, משכילים, חילונים, בני מעמד הביניים, נושאים בנטל השירות במשך זמן רב באופן בלתי הוגן, ועוד משלמים את חלק הארי של המיסים. על הממשלה לשנות את סדר העדיפות שלה ולהפסיק לסבסד את אלה שאינם משרתים ואינם עובדים (כלומר החרדים), ולהפנות את המשאבים אל מעמד הביניים החילוני, התורם רבות לחברה. המסר של לפיד כוון לזוגות צעירים חילונים, שעובדים קשה אך אינם מצליחים "לגמור את החרדש" ללא חובות, שלא לדבר על היעדר הסיכוי שלהם לרכוש דירה. הוא הבטיח שאם תיבחר מפלגתו היא לא תסכים לשבת בממשלה יחד עם המפלגות החרדיות.

המסר של לפיד פרט על מיתרי ליבם של ישראלים חילונים בני מעמד הביניים. מפלגתו זכתה ב־19 מנדטים באותן בחירות, והפכה להיות הסיעה השנייה בגודלה בכנסת – הישג מטאורי למפלגה חדשה. בנימין נתניהו, שמפלגתו (הליכוד-ישראל ביתנו) זכתה ב־31 מנדטים בבחירות, הקים קואליציה עם מפלגת יש עתיד ועם מפלגת הבית היהודי (12 מנדטים),

ולראשונה מזה 25 שנים השאיר את המפלגות החרדיות - ש"ס (11 מנדטים) ויהדות התורה (7 מנדטים) - באופוזיציה. לפיד התמנה לשר האוצר של הממשלה החדשה. בכניסתו לתפקיד הודיע מייד שיקצץ את הקצבאות של תלמידי הישיבות ויפחית את קצבאות הילדים למשפחות גדולות, אשר רבות מהן היו חרדיות.⁷⁴

שירות צבאי ואזרחי לחרדים: חוק השירות השני

הממשלה החדשה נשארה ללא חוק גיוס המסדיר את דחיות השירות של בחורי הישיבות, לאחר שפג תוקפו של חוק טל באוגוסט 2012. ראש הממשלה בנימין נתניהו מינה ועדת שרים מיוחדת (ועדת פרי) כדי לנסח חוק חדש שיעמוד בדרישות בג"ץ. הוועדה ערכה שימועים והתייעצה עם מומחים, וניסחה חוק מרחיק לכת אף יותר מן החוק הקודם. הממשלה קיבלה את הצעת הוועדה והביאה אותה אל הכנסת לאישור. הכנסת אישרה את החוק החדש, תיקון 19 לחוק שירות הביטחון (חוק "השוויון בנטל") בפברואר 2014, בהצבעה של 67 נגד 1. האופוזיציה, לרבות המפלגות החרדיות ש"ס ויהדות התורה, החרומו את ההצבעה.

תיקון 19 הכניס מושג חדש למדיניות הגיוס - אחריות קהילתית קולקטיבית. בשונה מחוק טל, שהתייחס לכל בחור ישיבה כיחיד והציע לכל אחד כמה אפשרויות בחירה ("שנת הכרעה", שירות צבאי, שירות אזרחי או המשך הלימודים בישיבה), החוק החדש התייחס לחרדים כקהילה, והטיל עליהם כקבוצה את האחריות לעמוד ביעדי הגיוס, הן לשירות האזרחי והן לשירות הצבאי. מנהיגי הקהילה, כלומר הרבנים וראשי הישיבות, הם אלה שיקבעו מי ימשיך ללמוד בישיבה ומי ילך לשרת, כדי שהמכסה שקבעה הממשלה תמולא. אם המכסה לא תמולא, שר הביטחון יהיה מוסמך לגייס את כל החרדים בגיל גיוס, למעט מספר בחורי ישיבות נבחרים, ולהטיל עונשים על אלה שסרבו להתגייס.

הצבת יעדי גיוס לא הייתה תפיסה חדשה במדיניות הגיוס. כבר בשנת 2013 קבעה הממשלה יעדי גיוס לא מחייבים לחרדים: 2,000 גברים לשירות צבאי ו-1,300 לשירות אזרחי. היעדים הוגדלו מדי שנה והגיעו עד ל-5,200 משרתים בשנת 2016: 3,200 בשירות צבאי ו-2,000 בשירות אזרחי. החידוש בחוק החדש היה הסנקציות, העונשים שיחולו אם הקהילה לא תעמוד ביעדים: מי שלא יתייצב לשירות - ייענש.

אין לראות בגישה ה"קהילתית" החדשה הזאת צעד לכיוון קהילתנות גדולה יותר בישראל. ההפך הוא הנכון. במקום לעודד את שילובה של הקהילה בתוך החברה, מרכיב מרכזי בגישה הקהילתנית, החוק הרחיק את הקהילה והתרה בה שהיא זו שאחראית באופן קולקטיבי לעמידה במכסות שייקבעו לה, ושם לא תציית לתכתיבים אלה - היא תיענש באופן קולקטיבי.

תיקון 19 כלל שתי תקופות הסתגלות. במהלך התקופה הראשונה (2014-2017) לא יינקטו פעולות עונשין אם יעדי הגיוס לא יושגו. אולם אם במהלך התקופה השנייה (2018-2020) לא יושגו היעדים, לשר הביטחון תהיה סמכות לגייס את כל בחורי הישיבות בני 21 ומעלה, ולהטיל סנקציות על אלה שסרבו להתגייס. היו בחוק חידושים שפגעו בעקיפין בשירות האזרחי. במהלך תקופת ההסתגלות הראשונה לאחר כניסת החוק לתוקף (20 במרץ 2014), ניתן פטור מלא לבחורי ישיבות שמלאו להם 22 שנים ויותר, אלא אם כן הם יבחרו מרצונם לשרת בשירות אזרחי או בשירות צבאי. הרציונל מאחורי תנאי זה היה האינטרס האמיתי של הממשלה לעודד חרדים להיכנס לשוק העבודה. מאחר שגברים אלה יהיו פטורים משירות כאשר יעדי הגיוס יהפכו להיות חובה בעוד שלוש שנים, כלומר אם ילמדו בישיבה עד גיל 26, החליטו מנסחי החוק להציע להם את האפשרות לעזוב את הישיבות כבר בגיל 22 - ללא חובת גיוס או שירות אזרחי וללא סנקציות. ההשלכה של הצעה זו הייתה שמייד עם כניסת החוק לתוקף בשנת 2014, יינתן פטור גורף מכל שירות שהוא למאות גברים חרדים בני 22-26 (לעומת חוק טל, אשר חייב את הגברים בגילים אלה לשרת). בנוסף, במסגרת תיקון 19, בחורי ישיבות שיהיו בני 18-22 ביום כניסת החוק לתוקף (20 במרץ 2014) יהיו זכאים לפטור מלא משירות צבאי או משירות אזרחי - אם ימשיכו ללמוד בישיבה עד גיל 24. אם יעזבו את הישיבה לפני גיל 24, יידרשו לשרת בצבא או בשירות האזרחי.

במהלך תקופת ההסתגלות השנייה (2018-2020), צעירים חרדים בני 18-21 יהיו רשאים ללמוד בישיבה, ללא קשר ליעדי הגיוס של אותן שנים,⁷⁵ אך לאחר גיל 21 דחיית השירות שלהם תותנה בהשגת יעדי הגיוס שייקבעו על ידי הממשלה. אם מספר המתגייסים החרדים יספיק להשגת היעד, שר הביטחון יהיה רשאי לדחות את השירות של האחרים; אך אם היעד לא יושג, שר הביטחון ידרוש לגייס את כל בחורי הישיבות בני 21-26, למעט 1,800 לומדים הנחשבים עילויים והרבנים המליצו שלא לגייסם. אלה שצה"ל יקבע שאינם מתאימים לשירות צבאי, יחויבו לשרת בשירות אזרחי במשך שנתיים. החוק כלל סנקציות פליליות, לרבות מאסר, לאותם בחורי ישיבות שסרבו להתייצב בלשכות הגיוס כאשר ייקראו. החוק גם כלל תמריצים מיוחדים כדי לעודד חרדים צעירים להתגייס לצבא. נקבע בו שאם 1,000 חרדים בני 20 ומטה יתגייסו כחיילים קרביים בשנה אחת, שני חיילים קרביים חרדים ייחשבו כשלושה חיילים חרדים לצורך חישובי יעדי הגיוס, ובכך ישוחררו משירות בחורי ישיבות רבים יותר (בני 22-26). הצבא הציע תמריץ זה כי העדיף לגייס חיילים צעירים ורווקים שעלות הקצבת המחיה שלהם נמוכה במידה ניכרת. החרדים הגיבו בזעם על תיקון 19, בייחוד עקב העונשים הפליליים הכלולים בו בגין אי-ציות. ח"כ משה גפני מיהדות התורה, נסער כולו לאחר אישור תיקון החוק, אמר בזעם:

מדינת ישראל איבדה היום את הזכות להיקרא מדינה יהודית ואיבדה את היכולת להיקרא מדינה דמוקרטית [...] הציבור החרדי לא ישכח ולא יסלח לנתניהו ושותפיו על שעוללו ברגל גסה לציבור החרדי, לפגיעה הפומבית בלומדי התורה ולמרקם העדין שבין הציבורים השונים בישראל. זהו יום שחור למדינה ולממשלה הרעה הזאת ואף בחור ישיבה לא יתגייס לצבא. לא היום ולא בעתיד.⁷⁶

75 בחורי הישיבות נדרשו ללמוד לפחות 40 שעות בשבוע (45 שעות לרווקים), ולהגיש הצהרה למשרד הביטחון שהם אכן מגיעים לישיבה ולומדים בה. הרבנים גם נדרשו לחתום על מסמך המצהיר שהם אכן מגיעים יום יום ללימודים בישיבה.

החרדים הוקיעו את החוק, וכמה רבנים חרדים בולטים אף אסרו לציית לו. הרב שמואל אוירבך, המנהיג של הפלג הירושלמי (6.5% מהחרדים),⁷⁷ קרא בבוטות למרי אזרחי והורה לתלמידיו: "היות שגזירת הגיוס היא גזירת שמד ועקירת הדת, ובוודאי שכל עניין ההתייצבות עתה אינו אלא מיון ושיבוץ לצורך חובת הגיוס בפועל ממש, אין להתייצב כלל".⁷⁸ בשיחה לפני קהל של מאות מחסידיו אמר הרב אוירבך:

עכשיו שהגזירה מגיעה מהאחים הטועים. אבל לא יוכלו לעשות מאומה אם אנחנו נעמוד על נפשנו בכל החוק, נכריז שהדברים ברורים כשמש, שזו גזירת שמד שהיא בייהרג ואל יעבור. אלה דברים פשוטים וברורים שלא יכול להיות קיום לדת אם לא יהיו הישיבות הקדושות, בלי כחל ובלוי סרק ובלוי שום הגבלות, שלא תהיה חס ושלום שום הווה אמינא ומחשבה כזאת שעוד כמה שנים צריך לצאת.⁷⁹

הרב אוירבך הנחה את שומעיו להיכנס לכלא ולא לציית, ושיבח את הנעצרים כעושי מעשי גבורה המקדשים שם שמיים. תלמידי הרב אוירבך היו בדרך כלל האלימים ביותר בהפגנות נגד הגיוס, ואף לאחר מותו של הרב בשנת 2018 המשיכו בהפגנות סוערות ובסירובם להתייצב בלשכות הגיוס.

הדיון בחוק העמיק את הפילוג בתוך הסיעה הליטאית של החרדים, פילוג שהחל עם פטירתו של הרב יוסף שלום אלישיב ועם מאבק הירושה שבא בעקבותיה, מאבק שבו הפסיד הרב אוירבך לטובת הרב אהרן לייב שטיינמן. הרב שטיינמן, על אף שגם הוא התנגד לחוק, הורה לתלמידיו לציית לחוק ולהתייצב בעת שייקראו, בתקווה שלאחר הבחירות הבאות יחזרו המפלגות החרדיות לממשלה בכוח רב אף יותר ויצליחו לבטל את החוק. בינתיים, מהאופוזיציה ארגנו החרדים הפגנות המונים נגד החוק. הגדולה שבהן הייתה תפילה המונית בירושלים שבה השתתפו 300,000 איש.⁸⁰

77 מלאך, 2019.

78 טסלר, 2013.

79 פרקש, 2013.

80 "בתום הפגנת החרדים: קריאה לא להתגייס", ישראל היום, 2 במרץ 2014, <https://>

החוק עורר כעס רב מאוד בקרב הקהל החרדי, והעמיק עוד יותר את התנגדותם לשירות מכל סוג שהוא. אם על פי חוק טל חל שינוי חיובי אך איטי כלפי השירות, ומאות חרדים החלו לשרת בצה"ל ובשירות האזרחי, החוק החדש הצליח להפוך את כל מגמת ההתקדמות שהושגה. יתר על כן, חיילים חרדים במדים אוימו ואף הותקפו פיזית בשכונותיהם. הם חוו אלימות מילולית בדרכם הביתה מהבסיס, וילדים חרדים קראו אחריהם "חרדקים", ראשי תיבות של "חרדי קל דעת".⁸¹ כרזות ענק נתלו ברחובות השכונות החרדיות ברחבי הארץ, המזהירות את החיילים החרדים שלא להיכנס לשכונה "במדים המטונפים" שלהם, ואף נתלו קריקטורות של "חרדקים" מוצגים כחרקים וכחזירים.⁸² בשכונות החרדיות בבית שמש נתלו כרזים המצהירים "אזור נקי מחרדקים". מגייסים צבאיים, שהיו בעצמם חרדים, ספגו איומים ו"שיימינג" – שמותיהם ותמונותיהם הודבקו על לוחות מודעות, ומתחתם נרשם "בוגדים מסוכנים". מתנגדי הגיוס אף הוציאו חוברת הסתה נגד המגייסים החרדים שבה הופיעו תמונותיהם ופרטיהם האישיים, והם אף כונו "ציירי הנשמות אשר מכרו נשמתם לשטן".⁸³

ישראלים חילונים, שקיוו לחוק גיוס מרחיק לכת יותר, התאכזבו גם הם מתיקון 19, כיוון שהוא היה שופע פטורים. הם הבינו שלאור תיקון 19 רק אחוז קטן מהאוכלוסייה החרדית יידרש למעשה לשרת, וגם זאת רק החל משנת 2020.⁸⁴ יעד גיוס של 5,200 חרדים, שקבעה הממשלה הן לשירות אזרחי והן לשירות צבאי, כלל טווח גילים רחב והיה צפוי להשפיע על כ-13% מתוך 40,000 בחורי ישיבות בני 21-26. יתרה מכך, היה ברור מניסיון העבר שרבים מהחרדים שמשרתים בצה"ל אינם מהגרעין הקשה של הקהילה החרדית, אלא כאלה שגדלו בבית חרדי אך כבר אינם שומרים על אורח חיים חרדי כיום. על פי התקנות החדשות מתגייס הוגדר "חרדי" אם היה רשום במשך שנתיים

במוסד לימודים על-יסודי "חרדי", ולא על פי מידת אדיקותו הדתית בעת הגיוס.⁸⁵ מאוכזבי החוק הבינו שאם יעדי הגיוס יתמלאו בחרדים לשעבר או בכאלה המכונים "שבכניקים", החוק לא ישיג את מטרתו.

תיקון 19 הציע לבחורי ישיבות את האפשרות לשרת בשירות לאומי-אזרחי החל מגיל 21, בהתאם לאישורו של צה"ל, אולם לא היה חוק שהגדיר את תנאי השירות, את תקנותיו ואת ההטבות שמגיעות בגין השירות. כמו כן, לא היו הנחיות מעוגנות בחוק שיסדירו את פעילותם של הגופים המפעילים. במרץ 2014 השלימה הכנסת את העבודה והעבירה את חוק השירות הלאומי-אזרחי, המתייחס ספציפית לשירות אזרחי של חרדים. גם בחוק זה מותגו המסלולים לחרדים כשירות "אזרחי" ולא כשירות "לאומי" – מתוך התחשבות בהשקפתם הלא ציונית. החוק חייב את מחויבי הגיוס, שקיבלו פטור מצה"ל, לשרת שנתיים בשירות אזרחי – ולא שנה אחת, כפי שנדרש בעבר על פי חוק טל.

בחוק נכללה הקמת שני מסלולי שירות: שירות אזרחי בשירותים חברתיים⁸⁶ ושירות אזרחי ביטחוני בשירותי הביטחון והמודיעין, בבתי כלא, במשטרה, במכבי אש ובשירותי בריאות והצלה. אלה שיצטרפו לשירותים החברתיים יידרשו להשלים שירות הכולל 30 שעות שבועיות בפרק זמן של שנתיים, או 20 שעות שבועיות בפרק זמן של שלוש שנים. בתוכנית שנמשכת שלוש שנים תוצע אפשרות לעבוד חלקית או ללמוד בישיבה בחלק מהיום. אלה שיתגייסו למסלול הביטחוני יידרשו להשלים 36 שעות שירות בשבוע במשך שנתיים ובתמורה יקבלו קצבה גבוהה יותר. במסגרת השירות הם יקבלו הכשרה מקצועית שתועיל להם במציאת עבודה לאחר השירות, לעיתים באותו ארגון. השיבוצים במסלול החברתי יהיו בעיקר בארגוני רווחה חרדיים, המשרתים את כלל הציבור, או במשרדי ממשלה המשרתים את הקהילה. בשני המסלולים

85 מנתונים סטטיסטיים שפרסם צה"ל עולה שבקרב 3,070 חרדים ששירתו בצה"ל בשנת 2017, 2,478 שירתו ביחידות קרביות חרדיות מיוחדות או בתוכניות שח"ר, ו-592 שירתו ביחידות רגילות – נראה שהם כבר לא היו חרדים, אך עדיין נכללו בנתונים הסטטיסטיים של החרדים; ראו: אלמסי, 2018, עמ' 14.

86 בחוק מפורטים תחומי השירות הבאים: רווחה, חינוך, בריאות, קליטת עלייה, הגנת הסביבה, סיוע לקשישים, בטיחות בדרכים, בטיחות הציבור, תעסוקה, מידע על זכויות האזרח, הארכיון הלאומי והגנה אזרחית.

גברים נשואים בעלי משפחות יקבלו קצבה חודשית גבוהה יותר מאשר המשרתים הרווקים.⁸⁷

המפלגות החרדיות חוזרות לממשלה: חוק השירות השלישי

כפי שקיוו המנהיגים החרדים, ראש הממשלה בנימין נתניהו הכריז על בחירות חדשות פחות משנתיים לאחר הקמת הממשלה, בטענה שלא ניתן להמשיך ולקיים את הקואליציה עם מפלגת יש עתיד. הוא פיטר את השר יאיר לפיד, יו"ר מפלגת יש עתיד, ואת השרה ציפי לבני, יו"ר מפלגת התנועה, בטענה שפעלו בסתר להקים ממשלה חלופית לממשלתו. הבחירות התקיימו במרץ 2015. לאחר הבחירות פנה נתניהו למפלגות החרדיות יהדות התורה ו"ס, וקרא להן להצטרף לממשלה חדשה שתהיה ללא מפלגת יש עתיד. כצפוי התנו המפלגות החרדיות את הצטרפותן לממשלה בביטול סעיף הסנקציות הבעייתי בתיקון 19 בתוך שישה חודשים, ובדחיית יישום החוק. בנוסף, הם דרשו שתינתן לשר הביטחון הסמכות להפעיל שיקול דעת להמשיך להעניק דחיות שירות לכחורי ישיבות, גם אם יעדי הגיוס לא יושגו במלואם. נתניהו הסכים לתנאיהם והממשלה הוקמה.⁸⁸

בנובמבר 2015 העבירה הכנסת את תיקון 21 לחוק שירות הביטחון, בהתאם להבטחות שניתנו למפלגות החרדיות. תקופת ההסתגלות הראשונה, שבה היעדים אינם יעדי חובה, הוארכה בשלוש שנים נוספות - עד 2020; תקופת ההסתגלות השנייה, שבה יחולו יעדי החובה, נדחתה ל-2020, והיא אמורה להימשך שלוש שנים בלבד. למעשה, יישום החוק נדחה עד לאחר סיום כהונת אותה ממשלה. התיקון לחוק גם העניק לשר הביטחון סמכות להפעיל שיקול דעת באשר לגיוס כחורי ישיבות נוספים, אם המכסות לא ימולאו. ברור שסמכות זו, הניתנת לשר הביטחון, תאפשר לשיקולים פוליטיים להשפיע

87 החוק היה זמני עד יוני 2020, ונקבע בו שבחודש זה תידרש הכנסת להעריך את תוצאותיו.

88 כהן, 2015.

על החלטתו. לבסוף, הוסר הסעיף הקובע סנקציות פליליות למי שלא ייענה לקריאת הגיוס.⁸⁹

התוצאות היו צפויות. אם בשנת 2014, לאחר שחוק טל לא חודש, קיבלו 18,900 בחורי ישיבות דחיית שירות מהצבא, בשנת 2016 הגיע מספר מקבלי הדחייה בני 18-24 ל-26,000, ובשנת 2017 ל-37,200 - עלייה של 43% לעומת השנה הקודמת. על אף ההתלהמות של נציגי החרדים נגד תיקון 19 ונגד תיקון 21, תיקונים אלה אפשרו למעשה לבחורי ישיבות רבים יותר לדחות את השירות הצבאי או האזרחי ולהיפטר כלל משירות, בהשוואה לתקנות של חוק טל.⁹⁰ בכל שנה התרחב הפער בין יעדי השירות שקבעה הממשלה ובין מספר החרדים ששירתו בפועל בצה"ל ובשירות האזרחי.⁹¹

בג"ץ מתערב שוב (ספטמבר 2017)

התנועה לאיכות השלטון, הפורום לשוויון בנטל השירות, מפלגת יש עתיד ואגודת הסטודנטים הישראלית הגישו עתירות לבג"ץ בבקשה לבטל את תיקון 19 ואת תיקון 21, בטענה שהם מנציחים את השיטה הבלתי צודקת של דחיות שירות ומתן פטורים לבחורי הישיבות.⁹² בג"ץ בחר להגיב על כל ארבע העתירות יחד. בספטמבר 2017 הרכב מורחב של תשעה שופטים פסק כמעט פה אחד (שמונה תומכים לעומת מתנגד אחד) לבטל את תיקון 19 ואת תיקון 21, מכיוון שהם המשיכו ואף החריפו את חוסר השוויון בין המשרתים בצה"ל

89 שומפלבי, 2015.

90 אילן, 2018.

91 מבקר המדינה, דוח שנתי 68 (לעיל הערה 64), עמ' 67-74. מבקר המדינה מתח ביקורת על משרד הביטחון ועל צה"ל על כך שלא מילאו את המכסות שקבעה הממשלה - היה פער של 11% בין מספר המתגייסים הצפוי (3,200) מהקהילה החרדית בשנת 2016 לבין מספר החרדים שהתגייסו בפועל (2,850). המבקר קבע שמשרד הביטחון לא יישם את תוכניות הגיוס שעליהן החליטה ועדה בין-משרדית שהורכבה ממנכ"לי המשרדים בשנת 2016, ושהממשלה אפילו לא דנה בתוכנית להעלאת שיעורי הגיוס במגזר החרדי, שהוגשה לה על ידי שר הביטחון בפברואר 2017.

92 בג"ץ 1877/14 התנועה לאיכות השלטון בישראל נ' הכנסת ואחרים.

לבין החרדים. בג"ץ הצהיר את המוכן מאליו: הגרסה העדכנית ביותר של החוק הגבירה עוד יותר את הנטל על המשרתים, בדיוק להפך מכוונתו המוצהרת וללא בסיס חוקתי.

בג"ץ נימק את פסיקתו בכך שניתן להצדיק את ההיבטים המפלים של החוק רק אם הם הכרחיים להשגת מטרה נעלה יותר. אם אי-השוויון המותר בחוק (דחיית שירות לחלק מבחורי הישיבות) היה מגדיל את מספר החרדים המשרתים בצבא או בשירות האזרחי, הוא היה עומד בהתניות הנמנות בסעיף 8 של חוק היסוד: כבוד האדם וחירותו; הסעיף אוסר הפרת זכויות, למעט על ידי חוק "ההולם את ערכיה של מדינת ישראל, שנועד לתכלית ראויה, ובמידה שאינה עולה על הנדרש". אולם תיקון 19 ותיקון 21 לחוק שירות הביטחון יגדילו את אי-השוויון בשירות ולא ישיגו מטרה נעלה יותר.

בחוות דעת הרוב, נשיאת בית המשפט העליון, מרים נאור, בחנה בקפידה את מספרי המתגייסים בקרב החרדים מזמן כניסתו לתוקף של תיקון 19 בשנת 2014, וסיכמה שהתיקון השיג את ההפך מן המטרה שבשבילה נועד: פחות חרדים מהצפוי התגייסו לצה"ל ולשירות אזרחי לאחר שחוקק החוק, והיעדים שנקבעו על ידי הממשלה לא הושגו. אומנם בית המשפט הכיר בכך שחוק שיבטל לחלוטין את דחיית השירות של בחורי הישיבות לא יהיה ריאליסטי ולא יתאפשר לאוכפו בנסיבות הקיימות, וגם הכיר בערך לימוד התורה במדינה המוגדרת יהודית, אך הוא לא היה יכול להתעלם מן ההיבטים המפלים של החוק. למעשה, תיקון 19 ותיקון 21 הגדילו את מספר בחורי הישיבות שקיבלו פטור משירות; יתרה מזו, ביטול הסנקציות הפליליות הסיר את הלחץ מראשי הישיבות להשיג את יעדי הגיוס. תיקון 21 גם לא קבע מה יהיה בשנת 2023, השנה שבה אמור החוק לפקוע. עובדה זו, לדעת בית המשפט, חשפה את המניע האמיתי של הממשלה: "להרוויח זמן" ולהימנע מעימות עם החרדים, במקום לטפל באופן ישיר ויסודי בסוגיה. הנשיאה הוסיפה שלבית המשפט לא הייתה ברירה אלא לפסול את תיקון 19 ואת תיקון 21. בג"ץ העניק לכנסת פרק זמן של שנה לנסח חוק צודק יותר.⁹³

93 שם. השופט נועם סולברג טען בדעת מיעוט יחידה שאומנם החוק לא הצליח ליצור מנגנון הולם שיבטיח את השגת יעדי הגיוס, אך מוקדם מדי לקבוע שהוא כישלון ושלכן הוא גם בלתי חוקתי. הוא הציע שבית המשפט יתערב רק לאחר תקופת ההסתגלות השנייה, כאשר יתברר אם יעדי הגיוס אכן הושגו.

פסילת החוק על ידי בג"ץ יצרה תסיסה בקרב הקהילה החרדית. הרב שמואל אוירבך, שהוביל כאמור את המחאות נגד החוק בשנת 2014, שלח שוב את תלמידיו להפגין ברחובות, והורה להם להתעלם מצווי הגיוס. כאשר תלמידיו נעצרו הוא הכריז עליהם כעל "קדושים מעונים הנלחמים למען התורה". הפגנות רבות היו אלימות – שוטרים ומפגינים נפצעו בהן. כמו כן, רבו המקרים שבהם חיילים חרדים שחזרו הביתה מהצבא הותקפו פיזית בשכונותיהם. שוב נתלו בובות של חיילים בחוצות מאה שערים, ומסע ההכפשות נגד חיילים חרדים חזר ביתר שאת.⁹⁴

השירות האזרחי של החרדים בעקבות חוק שירות הביטחון ובעקבות תיקון 19 ותיקון 21

בשנת 2009 ראינתי את האחראים על תוכנית השירות האזרחי לחרדים בתקופה שבה חוק טל היה בתוקף, ושבתי לראיין אותם בשנת 2018. מנהלת השירות האזרחי-לאומי עברה בינתיים שינוי מנהלתי: בהתאם לחוק השירות הלאומי-אזרחי 2014 הוקמה רשות סטטוטורית – "רשות השירות הלאומי-אזרחי", במקום המנהלה הקודמת. בעוד שמנהלי התוכנית לא התחלפו בשנים 2009–2018, דעתם על השירות האזרחי ועל עתידו, וכן הלך רוחם, השתנו במידה ניכרת. ב־2009 מנהלים אלה היו חדורי מוטיבציה ומלאי אופטימיות ביחס לשירות האזרחי לחרדים. הם סברו שהתוכנית מבטיחה מאוד, ותיארו בגאווה כיצד הצליחו לגייס מאות מתנדבים חרדים לשירות. הם הביעו אמון כי לשירות האזרחי תהיה השפעה משמעותית על שילוב החרדים בחברה הישראלית ועל כניסתם לשוק העבודה.

כשחזרתי לראיין את אותם מנהלים בשנת 2018, הם היו ציניים ונטולי התלהבות. הם ציינו בצער את הירידה ההולכת וגוברת במספר המתנדבים החרדים, אשר לדעתם נבעה ישירות מביטולו של חוק טל על ידי בג"ץ ומאיומן תיקון 19 במקומו. לאחר מכן, ביטול תיקון 21 על ידי בג"ץ הגביר עוד יותר

את זעמו של המגזר. לדעתם, חוק טל באמת הבטיח שינוי חיובי וזרע זרעים למהפכה בקרב הציבור החרדי – איטית אך בטוחה. ביטולו על ידי בג"ץ גרם נסיגה רצינית, שאת השלכותיה הם רואים עד היום. חקיקת תיקון 19 הובילה לירידה חדה במספר החרדים שהצטרפו לשירות האזרחי החל משנת 2015. רק מחצית ממספר המתנדבים הצפוי נרשמו לשירות האזרחי.⁹⁵ בשנת 2016 נרשמו בממוצע רק 70 גברים צעירים בחודש ופחות מ-900 בשנה – מספר רחוק מן היעד שקבעה הממשלה: 2,000 משרתים חרדים.

למעשה, תיקון 19 תקע מקלות בגלגלי השירות האזרחי, מכיוון שהוא הציע פטור מלא מכל סוג של שירות לבחורי ישיבות בני 24 ומעלה, ואם ניתנת אופציה של פטור מלא מכל סוגי השירות בגיל 24 – מדוע שבחור בגיל הזה ירצה להצטרף לשירות האזרחי? גורם נוסף שהשפיע על מספרי המשרתים, לדעת המנהלים, היה השינוי שחל בדעת הקהל החרדי בעקבות תיקון 19. סעיף הסנקציות הפליליות הצליח לאחד את הקהילה החרדית נגד השירות, הן בצה"ל והן בשירות האזרחי, והוא הגביר את הלחץ החברתי שלא לשרת על אלה שכן שקלו לשרת. המחוקקים התעלמו מאזהרותיהם של מנהלי רשות השירות הלאומי-אזרחי, שהזהירו כי התיקונים המוצעים יפגעו קשות בגיוס החרדים לשירות האזרחי ויביאו לנסיגה מן ההישגים שהושגו. לדעתם של אותם מנהלים, הירידה החדה במספר הנרשמים לשירות אזרחי הייתה אפוא צפויה.⁹⁶

אבינועם מאיר, מנהל המסלול החרדי ברשות, הצביע על גורמים נוספים שהניאו את החרדים מלשרת בשירות האזרחי. גורם חשוב בעיניו הוא הפער בין התנאים והתועלות לעתיד שמבטיח השירות הצבאי, ובין אלה שבשירות האזרחי. הצבא נותן למתגייסים הכשרה מקצועית רבת ערך, שמבטיחה תעסוקה עתידית בתעשייה או בהייטק, וקצבאות המחיה שמשלם צה"ל למתגייסים נשואים, אבות לילדים, הן גבוהות במידה ניכרת מאלה שמוצעות למשרתים בשירות האזרחי – בייחוד לאלה המשרתים במסלול החברתי. על

95 פרוטוקול ועדת שקד, 24 בנובמבר 2014.

96 ריאיון עם מר אבינועם מאיר, מרשות השירות הלאומי-אזרחי, ב-15 ביוני 2017 בירושלים; שיחה עם מר מלכיאל דהאן, מרשות השירות הלאומי-אזרחי, באותו יום בירושלים.

השאלה מדוע בכל זאת יש שבוחרים להמשיך לשרת במסלול החברתי בשירות האזרחי, למרות הפטורים על פי החוק החדש, ולמרות הקצבה הנמוכה יותר, השיב מאיר כמה תשובות: גמילות חסדים היא ערך חשוב אצל החרדים; חלק מהמתנדבים התנדבו בקהילה בעבר, ושמחו להמשיך להתנדב במסגרת של השירות האזרחי וגם לקבל נקודות זכות על כך; אחרים רצו שיירשם בקורות החיים שלהם, לקראת היציאה לעבודה, שהם שירתו בשירות אזרחי, והעדיפו לשרת בשירות החברתי כי זה שירות פחות מסוכן משירות בצבא, והוא כרוך בדרישות משמעת פחותות בהרבה; היו כאלה שרצו להמשיך בלימוד תורה בישיבה, תוך כדי שירות שמתאפשר רק במסלול החברתי בשירות האזרחי, וכן הצטרפו אליו בעיקר נשואים עם ילדים. רבים מאלה שבחרו לשרת במשטרה, במכבי האש או במסלול של שירותי בריאות חירום, תכננו להמשיך לעבוד בגופים אלה גם לאחר השירות.⁹⁷

כתבה שהופיעה במרץ 2018 בעיתון ידיעות אחרונות חשפה אי-סדרים חמורים בשירות האזרחי במגזר החרדי. בכתבה דווח על מקרים רבים של היעדרויות חוזרות ונשנות, דיווחים כוזבים, ושימוש לרעה בכספים בחלק מהגופים שמפעילים מתנדבים במסלול החברתי. חוקרים גילו מקרים של רמאות וקנוניות בין ה"מתנדבים" לבין העמותות שבהן הוצבו. מספר ארגונים אפשרו למתנדבים להיות רשומים כמשרתים בשירות אזרחי בעמותת רווחה מבלי להגיע לעבודה כלל, או להגיע רק בימים שבהם נערכה ביקורת על ידי מפקחים של הרשות. ה"משרת" היה רשום בשירות האזרחי, וככזה היה זכאי להנחות בתשלומים לגני ילדים, לתחבורה ציבורית בחינם ולהנחה בתשלומי הארנונה, ועם סיום השירות היה זכאי לקצבה ולהטבות שהצטברו לסכום של 17,000 עד 24,000 ש"ח - וכל זה בלי שישירות כלל או בשירות מינימלי בלבד. כמו כן, לאחר ה"שירות" יירשם בקורות החיים שלו שהוא השלים בהצלחה את השירות האזרחי, עובדה שתקנה לו יתרון בעת חיפוש עבודה. התגלו מקרים שבהם הגוף המפעיל לקח את קצבת המחיה של המשרת או התחלק איתו חצי-חצי, בתמורה לאישור כוזב שסיים את השירות בהצלחה. חלק מהמשרתים קיבלו את הקצבאות ואת ההטבות מהשירות האזרחי, בזמן שהמשיכו ללמוד

97 ריאיון עם מר אבינועם מאיר (לעיל הערה 96).

באופן מלא בישיבה. השירות האזרחי שימש עוד דרך להוציא קצבה נוספת מהמדינה.⁹⁸ אי-סדרים אלה יכלו להתרחש מתחת לרדאר של רשות השירות הלאומי-אזרחי, עקב מספר מועט של מפקחים.⁹⁹

מכה נוספת לשירות האזרחי נחתה עליו מכיוון הרבנים. בינואר 2018 פרסם הרב יעקב אריה אלתר, הרבי מגור (החצר החסידית הגדולה ביותר, המונה כ-50,000 חסידים), פסק הלכה שאוסר על חסידיו בני 30 ומטה לשרת בשירות אזרחי במשטרה או בשירותים הפרה-רפואיים, כמו מגן דוד אדום ואיחוד הצלה, מפני שלדבריו תנאי השירות שם אינם מתאימים לאורח החיים החרדי. הרבי טען שחלק מהחרדים ששירתו בתחומים אלה חוו "ירידה רוחנית" בזמן השירות. פסק ההלכה לווה באיום של ענישה: מי שיפר את הפסק ישלם על כך מחיר כבד - ילדיו יגורשו מכל מוסדות החינוך של חסידות גור. הורים שביקשו לרשום את ילדיהם למוסדות גור, התבקשו לחתום על הצהרה שלא שירתו באחד מן הארגונים האסורים. הפסיקה הייתה ללא ספק ממשול נוסף לשירות האזרחי, מכיוון שפסיקה של מנהיג גור צפויה לזלוג אל פלגים חסידיים אחרים.¹⁰⁰ והתוצאה אכן לא איחרה לבוא: מספר החרדים ששירתו בשירות האזרחי בשנת 2018 ירד בהרבה מתחת ליעד שנקבע על ידי הממשלה (2,000) - רק 530 חרדים שירתו ב-2018 ו-550 ב-2019, כרבע מן המכסה שנקבעה על ידי הממשלה למשרתים חרדים חדשים.¹⁰¹

אסף מלחי ביצע מחקר על חרדים בוגרי השירות האזרחי, ועל חרדים שהיו באמצע השירות, וחשף כמה כשלים. אחד מן הכשלים הללו היה קשור לאי-יצירת הון חברתי מגשר, היות שרק מיעוט מן המשרתים החרדים (כ-20%) שירתו בארגונים שפעלו מחוץ לקהילה. כשר אחר היה אי-הגדלה משמעותית

98 שוחט ושטרנבך, 2018.

99 שם. רשות השירות הלאומי-אזרחי הודתה שהייתה בעיית נוכחות אצל חלק מהמשרתים החרדים ששירתו בארגונים החרדיים, אך להגנתה אמרה שלא התאפשר לפקח ביעילות על כל מקומות השיבוץ מאחר שמשרד האוצר הקצה כספים רק עבור שני מפקחים במגור החרדי, והמחסור בכוח אדם מנע מהם לבצע ביקורת סדירה.

100 כהן, 2018. וראו גם: מלחי, 2019, עמ' 43.

101 מבקר המדינה, דוח ביקורת שנתי 171 (מאי 2021), כרך ד, עמ' 1724-1725. הנתונים מתייחסים לנרשמים חדשים, ואין הם כוללים את אלה ששירתו שנה שנייה.

של מספר החרדים שהיו מועסקים בעבודות מקצועיות לאחר השירות: רק 47% מהבוגרים השתלבו בעבודה לאחר השירות, וכ-80% מהם בעיסוקים לא מקצועיים. בנוסף, 41% מהמשרתים דיווחו שהם עבדו גם לפני השירות, עובדה המצביעה על כך שהשירות לא השיג שינוי משמעותי בתעסוקה. השירות גם לא סייע באופן משמעותי לשיפור ההשכלה הפורמלית של המשרתים. מלחי ציין שרוב המשרתים סברו שהשירות לא תרם להם הרבה: רק 43% סברו שהשירות סיפק להם תועלת עצמית במידה רבה או רבה מאוד. השירות גם לא הכשיר אותם לתעסוקה לעתיד. חמור עוד יותר, וברומה לתחקיר של העיתון ידיעות אחרונות שהוזכר לעיל, היה שחלק מהמרוויינים ציינו כי בפועל כמעט שלא הגיעו לשירות, ושהם החתימו כרטיס נוכחות בטלפון.¹⁰²

מלחי המליץ לממשלה לבטל לחלוטין (באופן הדרגתי) את המסלול החברתי בשירות האזרחי, שכן בו מצא את רוב הכשלים, וכד בכד להשאיר ולתגבר את המסלול הביטחוני, אך להעביר את ניהולו ליחידת סמך מיוחדת במשרד הביטחון;¹⁰³ רק כ-16% מהמשרתים שירתו במסלול הביטחוני בשנת 2020. הוא גם הציע להוריד את תקרת הגיל להצטרפות לשירות האזרחי ל-24 (במקום 28), בדומה לגיל הפטור מגיוס לצה"ל.

ניסיונות כושלים לחוקק חוק שירות ביטחון בשנים 2021–2018

בעקבות פסיקת בג"ץ בספטמבר 2017 שפסל את תיקון 19 ואת תיקון 21 והסכים להשאירן בתוקף רק שנה אחת בלבד, הקים שר הביטחון אביגדור ליברמן ועדה מקצועית כדי לגבש הסדר בר-קיימה שימלא את צרכיו של צה"ל, יעמוד בדרישות הבג"ץ ויזכה להסכמה של רוב חברי הכנסת. המלצות הוועדה תורגמו להצעת חוק ממשלתית, שהונחה על שולחן הכנסת ב-20 ביוני 2017 לקריאה ראשונה. בהוראות החוק נכללו בין היתר המשך דחיית

102 מלחי, 2019, עמ' 70–73.

103 שם, עמ' 93.

השירות לתלמידי ישיבות בני 18-21, קביעת יעדי גיוס מפורשים בחוק לגיוס חרדים, והטלת סנקציות כלכליות על הישיבות החל מהשנה השלישית להעברת החוק אם מכסות הגיוס של החיילים החרדים לא ימולאו. נקבע בחוק שיצומצם היקף התמיכה הממשלתית הכוללת בישיבות אם שיעור הגיוס ייפול מתחת ל-95% מן המכסה שנקבעה בחוק (למעט לישיבות שבהן שיעורי הגיוס היו גבוהים יותר מן המכסה שנקבעה בחוק). בנוסף, הוצע להקדים את גיל הפטור משירות צבאי לאחר דחיית השירות מטעם "תורתם אומנותם" מגיל 26 לגיל 24, ולהקדים את הגיל ההצטרפות לשירות האזרחי לגיל 20 במקום 21 בעבור חרדים נשואים כדי שיוכלו להשתלב בעולם התעסוקה בגיל צעיר יותר.

ב-3 ביולי 2017 העבירה הכנסת את הצעת חוק שירות ביטחון 2017 בקריאה ראשונה על אף התנגדותם הנחרצת של המפלגות החרדיות, עם תמיכה מסיעת יש עתיד שהייתה באופוזיציה.¹⁰⁴ יש עתיד הודיעה שהיא לא תוסיף להצביע בעד החוק בקריאה שניה ושלישית. נתניהו, עם קואליציה צרה של 61, הבין שאין סיכוי שהחרדים יתמכו בחוק בגרסתו הנוכחית, ושישועתו לא תבוא לו מהאופוזיציה. ללא מענה לבג"ץ, שתבע תיקון לחוק, נתניהו החליט לפזר את הכנסת וללכת לבחירות חדשות, בתקווה שהבחירות יאפשרו לו להקים ממשלה רחבה ויציבה יותר, שתוכל להעביר את חוק הגיוס.

הכנסת אישרה את חוק התפזרות הכנסת ב-26 בדצמבר 2018, וקבעה שהבחירות לכנסת ה-21 יתקיימו ב-9 באפריל 2019. על אף שמפלגת הליכוד זכתה במספר מנדטים רב יותר בבחירות - 35 מנדטים לעומת 30 מנדטים בכנסת הקודמת - נתניהו לא הצליח להקים ממשלה. הקואליציה של הימין: הליכוד עם מפלגת כולנו (4 מנדטים), איחוד מפלגות הימין (5 מנדטים) והמפלגות החרדיות יהדות התורה וש"ס (16 מנדטים), הגיעה רק ל-60 מנדטים. מפלגות המרכז והשמאל (כחול לבן והעבודה) הצהירו שלא ישבו בממשלה שכנגד העומד בראשה עומד כתב אישום חמור. ישראל

104 חדשות הכנסת, "בתמיכת סיעת האופוזיציה יש עתיד: חוק הגיוס אושר בקראה ראשונה", 3 ביולי 2018, <https://main.knesset.gov.il/News/PressReleases/pages/press03.07.18.aspx>

ביתנו (5 מנדטים), שמבחינה אידיאולוגית הייתה קרובה לליכוד ומתאימה להצטרף לקואליציית הימין, התנתה את כניסתה לממשלה בהבטחות מוצקות שהממשלה תעביר חוק גיוס חרדים על פי המתווה שהציע העומד בראשה, אביגדור ליברמן, כשכיהן כשר הביטחון בממשלה הקודמת, מתווה אשר אמור היה לצמצם במידה ניכרת את מספר הדחיות והפטורים שניתנים לבחורי הישיבות.

הדילמה של נתניהו הייתה ברורה: הוא לא היה יכול גם להבטיח את אותו מתווה לליברמן וגם לשמור על השותפות עם המפלגות החרדיות. משלא הצליח להזיז את ליברמן או את המפלגות החרדיות מעמדתן, נאלץ נתניהו ליזום שוב את פיזור הכנסת ולקבוע סבב בחירות נוסף, שיתקיימו ב־17 בספטמבר 2019. הוויכוח על חוק גיוס החרדים שוב הביא את המערכת הפוליטית למבוי סתום.¹⁰⁵ המדינה נותרה עם ממשלת מעבר שמנועה מלהעביר חקיקה חדשה.

בפעם הזאת במצע הבחירות של מפלגת כחול לבן בראשות בני גנץ היו שני מסרים עיקריים. המסר הראשון היה שמפלגת כחול לבן לא תשב בממשלה עם נתניהו, כי רובץ עליו כתב אישום על עבירות חמורות; והמסר השני היה שאם מפלגת כחול לבן תנצח בבחירות, היא תקים ממשלה לאומית-חילונית, ללא חרדים וללא סחטנות, עם מפלגת הליכוד ומפלגת ישראל ביתנו של ליברמן. מסר זה היה מיועד למשוך קולות מישראל ביתנו, שזכתה בבחירות באפרייל לקולות רבים של צעירים חילונים, שנמאס להם מה"סחטנות של החרדים" ושאהבו את המסר התקיף של ליברמן נגדם.¹⁰⁶

גם בבחירות ספטמבר 2019 נגמרו בתיקו. מפלגת הליכוד שמרה על בלוק חוסם (60) עם המפלגות החרדיות (ש"ס ויהדות התורה) ועם מפלגת הבית היהודי. מפלגת כחול לבן שוב הצהירה שלא תשב עם נתניהו. שתי המפלגות, הליכוד וכחול לבן, התבצרו בעמדותיהן ולא הצליחו למצוא דרך להקים ממשלת אחדות, ואילו ליברמן שוב סירב לשבת עם החרדים בממשלה אחת. הנשיא נתן את המנדט לנתניהו להקים ממשלה, אך כשהוא נכשל במשימה פנה

105 זרחיה, 2019.

106 קרני ואזולאי, 2019.

לכני גנץ, יושב ראש כחול לבן, כדי שינסה להקים ממשלה בראשותו. בתום 28 הימים שניתנו לו הודיע גם גנץ לנשיא שלא עלה בידו להקים ממשלה.¹⁰⁷ בעקבות המבוי הסתום שוב הצביעה הכנסת על התפזרותה וקבעה מועד לבחירות חדשות, בפעם השלישית בתוך שנה, שיתקיימו במרץ 2020. בינתיים ממשלת מעבר בראשותו של נתניהו ניהלה את המדינה, ושוב הוארך תוקף חוק הגיוס על ידי הבג"ץ.

הבחירות במרץ 2020 התמקדו בעיקר בשאלת הצטרפות המפלגות לממשלה שבראשה עומד מי שמואשם באישום חמור על שוחד והפרת אמונים. גם הפעם תוצאות הבחירות לא הפתיעו, והן היו דומות מאוד לתוצאות הבחירות הקודמות. גוש תומכי נתניהו קיבל 58 מנדטים בלבד ולא הצליח להקים קואליציה. בהמלצת 61 חברי כנסת (כולל הרשימה המשותפת הערבית) פנה הנשיא ריבלין לח"כ בני גנץ, יושב ראש כחול לבן, והטיל עליו את המשימה להקים ממשלה. בגין התפרצות מגפת הקורונה החליט גנץ שצו השעה הוא להקים ממשלת אחדות עם נתניהו. על רקע החלטה זו התפצלה מפלגת כחול לבן – יאיר לפיד התנגד לשבת עם נתניהו ככל מצב שהוא, ופרש עם סיעתו יש עתיד. נתניהו וגנץ הגיעו להסכם פריטטי בין הליכוד לכחול לבן והקימו ממשלת חילוּפים, עם רוטציה בין שני האישים בתפקיד ראש הממשלה. נתניהו היה אמור לכהן כראש ממשלה בשנתיים הראשונות וגנץ אחריו, אך ממשלה זו לא הצליחה לשרוד עד למועד הרוטציה. מחלוקת על התקציב ואי־העברת חוק התקציב עד לתאריך האחרון שנקבע בחוק (22 בדצמבר), גרמו לפיזור הכנסת והכרזה על מועד חדש לבחירות (23 במרץ 2021). אזרחי ישראל נדרשו ללכת לקלפי בפעם הרביעית בשנתיים, ובג"ץ נאלץ לתת עוד הארכה לחוק הגיוס הקיים שהוא פסל.¹⁰⁸

גם לאחר הבחירות האלה התגבשו שני גושים: מפלגות גוש תומכי נתניהו עם 52 מנדטים (ליכוד, ש"ס, יהדות התורה והציונות הדתית) ומפלגות גוש מתנגדי נתניהו בראשות יאיר לפיד (יש עתיד, כחול לבן, יש תקווה, העבודה ומרץ) עם 45 מנדטים. נפתלי בנט, שעמד בראש מפלגת ימינה (7 מנדטים),

107 בנדר ורייבה־ברסקי, 2019.

108 בנדר ורייבה־ברסקי, 2020.

ומנסור עבאס, יושב ראש מפלגת רע"ם (4 מנדטים), לא התחייבו לפני הבחירות במי יתמכו. הנשיא פנה ראשון לנתניהו להקים ממשלה, אך גם בפעם הזאת הוא לא הצליח במלאכה. לאחר מכן פנה הנשיא ליושב ראש מפלגת יש עתיד, יאיר לפיד, לנסות את ידו במלאכה. עבאס החליט להצטרף לקואליציה של מתנגדי נתניהו. לאחר משא ומתן ארוך וקשה הצטרף ראש מפלגת ימינה, נפתלי בנט, לגוש מתנגדי נתניהו, וגם התמנה לראש הממשלה בממשלת חילופים עם לפיד: לפי הסכם הרוטציה שלה, לאחר שנתיים ישמש גנץ ראש הממשלה. הממשלה קיבלה את אמונה של הכנסת ב-13 ביוני 2021 ברוב של 60 מול 59 (ונמנע אחד).

ממשלת בנט מינתה ועדה של מומחים לדון שוב בנושא גיוס החרדים לצה"ל ולשירות האזרחי, ולהמליץ על ניסוח חוק שיעמוד בדרישות בג"ץ. הוועדה הגישה את המלצותיה, ולאחר דיון בממשלה הביא שר הביטחון את הצעת הממשלה לתיקון חוק שירות ביטחון (תיקון 26) לפני הכנסת, והיא עברה בקריאה ראשונה ב-31 בינואר 2022. התיקון הסדיר את גיוס החרדים לצה"ל ולשירות האזרחי. גיל הפטור לחרדים מגיוס החובה הורד בהצעה החדשה מ-24 ל-21 במשך שנתיים, ולאחר מכן הוא יתקבע בהדרגה לגיל 23, כדי לאפשר לבחורי הישיבות כניסה מוקדמת לתעסוקה. הנחת היסוד ברפורמה היא, שהורדת גיל הגיוס ל-21 יגרום לבחורים רבים לעזוב את הישיבות ולצאת לעבודה, מתוך הנחה שבגיל 21 רוב הבחורים החרדים כבר נשואים ואבות לילדים. גם בהצעה זו נקבעו יעדי גיוס לשירות בצה"ל ולשירות האזרחי (אם כי הם היו נמוכים יותר מהמכסות שנכללו בחוק הקודם), וגם בה הוטלו סנקציות כלכליות על הישיבות אם לא יעמדו ביעדי הגיוס לצה"ל ולשירות האזרחי שנקבעו לאותה שנה.

תיקון החוק שמר על העדיפות שניתנת לצה"ל על השירות האזרחי - מועמד לגיוס יוכל לבקש להתגייס למסלול השירות הלאומי אך הצטרפותו תהיה מותנית בהסכמתו של הפוקד. כמו כן, נקבע בו שיונהג שירות סדיר מקוצר (אך לא מחייב) לחרדים בני 21 ומעלה בכמה מסלולים חדשים. התיקון אפשר לבחור ישיבה שנדחה לו השירות להצטרף לשירות האזרחי בגיל 20 ולבחורים נשואים כבר בגיל 19, כלומר גיל ההצטרפות לשירות האזרחי הוקטן כדי לעודד בחורים שמצד אחד נרתעים משירות צבאי, אך מצד שני

אינם מוצאים את עצמם בלימוד אינטנסיבי בישיבה, לבקש לכתחילה לשרת בשירות האזרחי.¹⁰⁹

מעניין לשים לב להסבר שהתלווה להצעת החוק – נכתב בו שתכליות החוק הן שתיים, אך אינן תכליות שוות: הראשונה היא השגת יותר שוויון בנטל על ידי גיוס חרדים לצה"ל ולשירות האזרחי; והשנייה, המוגדרת כחשובה יותר, היא השתלבותם של יותר חרדים בתעסוקה איכותית ומרוויחה בגיל צעיר יחסית. הממשלה הציגה את התכלית האחרונה כיעד מועדף המצדיק מדיניות גיוס לא שוויונית, כלומר הורדת תקרת גיל הגיוס ל-21 כדי שחרדים רבים יותר יסיימו את לימודיהם בישיבה ויצאו לעבוד. זה שינוי תפיסתי די רדיקלי, שנותן עדיפות ברורה לתעסוקה של חרדים ביחס למילוי השווה של חובות אזרחיות ולשוויון בנטל. הערך הרפובליקני של הגנה על המדינה ותרומה לחברה נדחק אפוא בשל מטרה כלכלית. כך נכתב בדברי ההסבר להצעת החוק, שמיועדים לאוזני בג"ץ, כמעין הכנה לעתירה שתוגש בעתיד נגד התיקון:

לא יכולה להיות מחלוקת כי הפטור לתלמידי ישיבה מגיוס לצה"ל פוגע בזכות לשוויון, זכות חשובה הנגזרת ישירות מכבוד האדם. שנינו ולמדנו כי ככל שהזכות הנפגעת חשובה יותר, וככל שמידת הפגיעה בזכות קשה יותר יש להצביע על אינטרס ציבורי משמעותי שיצדיק את הפגיעה [...] הדרך בה ניתן למחול על הפגיעה הקשה בעקרון השוויון, היא אם נעמיד את ההשתלבות של חרדים בשוק העבודה האזרחי על ראש שמחתנו כתכלית כלכלית-חברתית שיש ליתן לה משקל עורף. תכלית כלכלית יכולה להיחשב כתכלית ראויה המצדיקה פגיעה בזכויות אדם [...] ובפרט כאשר עוסקים אנו בעתידו ובחוסנו של המשק הישראלי. השתלבות חרדים בשוק העבודה מגשימה גם

109 הצעת חוק הממשלה 1502, 19 בינואר 2022. על פי מחקר שערך נרי הורוביץ בשביל הרשות לשירות לאומי-אזרחי, יותר מ-90% מהחרדים המשרתים בשירות האזרחי אמרו שהם לא שקלו כלל את השירות בצה"ל כאפשרות. מתוך 1,217 המשרתים בשירות האזרחי בשנים 2021-2022, 933 היו נשואים עם ילדים, 170 נשואים בלי ילדים, ורק 146 היו רווקים; על פי דברי ראובן פינצקי, מנכ"ל השירות הלאומי-אזרחי, בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב-27 בפברואר 2022.

מטרה חברתית מהותית וצורך חברתי דוחק, אינטרסים שיש בהם כדי להצדיק את הפגיעה בשוויון.¹¹⁰

התיקון החדש לחוק גם העניק משקל שווה לשירות האזרחי כתורם משמעותי לחברה ולמדינה. בחור ישיבה שבוחר לשרת בשירות האזרחי יוכל לבקש לשרת בשירות זה מראש, ובאישור הפוקד יוסב לשירות האזרחי. גם המכסות לצה"ל ולשירות האזרחי יהיו גמישות יותר, כלומר אם מספר המשרתים בשירות האזרחי יהיה גבוה מן המכסה שנקבעה בחוק, ומספר המשרתים בצה"ל יהיה נמוך מן המכסה, עדיין יוגדר המצב כעמידה במכסה שנקבעה.

אלא שהכנסת ה-24 לא הספיקה להעביר את תיקון 26 בקריאה שנייה ושלישית בכנסת כי גם היא נאלצה להתפזר ב-30 ביוני, והשאירה את מלאכת חקיקת חוק שירות הביטחון החדש לכנסת הבאה. וכך למעשה, לאחר ביטול חוק שירות הביטחון על ידי בג"ץ בספטמבר 2017, היו בישראל ארבע ממשלות וארבע כנסות שלא הצליחו להעביר חוק המסדיר את גיוס החרדים לצה"ל ולשירות האזרחי עד לבחירת הכנסת הבאה.

בהקשר זה יש לציין שלצד התרעומת מצד החרדים נגד בג"ץ ונגד הניסיונות לגייס חרדים בכוח, ניתן להבחין בתהליכי שינוי שהתרחשו גם בקהילה החרדית. מספר קטן אך הולך וגדל של חרדים החלו לחפש את דרכם ללימודים אקדמיים ולתעסוקה. מסקר שנערך בשנת 2019, עולה כי מספר החרדים המגדירים את עצמם "מודרניים" (11%) או "מודרניים באופן חלקי" (29%) הולך וגדל. 67% מהחרדים ה"מודרניים" מועסקים בשוק העבודה (לעומת 34% מקרב אלה שמגדירים את עצמם חרדים "קלאסיים ושמרניים"), ו-59% אמרו שהם יעודדו את ילדיהם ללמוד לימודים אקדמיים, בנוסף ללימודי תורה. כמעט מחצית מהחרדים המגדירים את עצמם "מודרניים" אמרו שהם מזדהים עם המדינה ותומכים בהשתלבות רבה יותר בחברה הישראלית, ואילו 10% בלבד מהחרדים השמרניים מזדהים באופן זה.¹¹¹ סביר להניח שאלה המכונים "מודרניים" הם אלה שגם יקבלו

110 הצעת חוק הממשלה 1502, 19 בינואר 2022, עמ' 524.

111 Cahaner, 2019. להרחבה ראו: כהנר, 2020.

בכרכה אפשרות של תקופת שירות קצרה בצבא, או שירות בשירות אזרחי לאחר הלימודים בישיבה.

סיכום

כפי שראינו לעיל, הניסיונות להתוות מדיניות של שירות לאומי-אזרחי שוויוני בישראל, שיכלול את החרדים, לא צלחו. יותר מעשרים שנים של יוזמות חקיקה לא הצליחו להתוות מדיניות שתהיה מקובלת מבחינה פוליטית על הממשלה ושתעמוד בדרישות בג"ץ. בצה"ל ובשירות האזרחי פותחו תוכניות מיוחדות המיועדות דווקא לחרדים, אך היקפן נותר מצומצם ורק מיעוט קטן מהחרדים הצטרף אליהן בפועל. רוב בחורי הישיבות המשיכו בלימודיהם - לפחות עד הגיל שבו קיבלו פטור סופי מגיוס.

חוק טל היה הניסיון המבטיח ביותר להכללת החרדים בצבא ובשירות הלאומי-אזרחי, ומשם להכניסם לשוק העבודה. החוק אימץ גישה מתונה, שמשכה לשירות את הבחורים שלרוב "שוטטו" ולא למדו, ואפשר לתלמידים הרציניים להמשיך בלימודיהם ללא מפריע. לאלה שלא היו למדנים רציניים הציע החוק הזדמנות לשקול לעזוב את הישיבה, לשרת בצבא או בשירות האזרחי, ולאחר מכן להצטרף לשוק העבודה - ולא להישאר בישיבה עד גיל 35 כדי להתחמק משירות.

מנסחי חוק טל הבינו את הרגישויות הדתיות והתרבותיות של החרדים והם פעלו בזהירות. הם לא ניסו לכפות את האתוס הציוני הרפובליקני של "נתינה למדינה", וגם לא אימצו אתוס ליברלי שוויוני המחייב את כולם לשרת. במקום זאת הם אימצו גישה קהילתנית רב-תרבותית, מתונה ומציאותית. לאלה שכחרו להמשיך ללמוד תורה ניתנה האפשרות לעשות זאת. לאלה שחיפשו את דרכם מחוץ לכותלי הישיבה, החוק הציע מסלולים מיוחדים הן בשירות בצה"ל והן בשירות האזרחי. תוכניות השירות האזרחי עוצבו מתוך התחשבות בנורמות הדתיות האדוקות של הקהילה החרדית. הן אפשרו לחרדים לשרת בסביבה המתאימה לאורח החיים החרדי. גם צה"ל יצר תוכניות מיוחדות לחרדים והקים להם יחידות נפרדות וללא נוכחות של נשים, שהתאימו לדרישות

הצניעות הקפדניות של הקהילה. חוק טל גם העניק לחרדים צעירים "שנת הכרעה", שבמהלכה יכלו לשקול להשתלב במסלולים מחוץ לכותלי הישיבה – בלי לאבד את זכאותם לדחיית השירות כבחורי ישיבות אם יתחרטו. על אף התנגדותם של החרדים לחוק, שסברו שהמדיניות האופטימלית היא לא לשרת כלל – במבט לאחור חוק טל היה חוק מתון וחכם שהיה עשוי לחולל שינוי איטי אך משמעותי.

ביטול החוק על ידי בג"ץ נתן את אות הפתיחה למחלוקות מרות אף יותר על השירות, אזרחי וצבאי כאחד, מחלוקות שלא נפתרו עד לכתיבת שורות אלה (ספטמבר 2022). תיקון לוחמני יותר לחוק הגיוס (תיקון 19), אשר הועבר בכנסת בשנת 2014, בזמן שהמפלגות החרדיות היו מחוץ לממשלה, יצר קרע עמוק אף יותר עם הציבור החרדי, והחזיר לאחור את ההתקדמות שהושגה בעקבות חוק טל. תיקון 21, שבא לתקן את תיקון 19 לאחר שהחרדים חזרו לקואליציה ב־2015, וביטלו על ידי בג"ץ ב־2017, הותירו את המדינה ללא חוק המאפשר דחיית גיוס לבחורי הישיבות וללא מדיניות שירות מוסכמת לחרדים, ויותר מכול – הם הגבירו את הכעס של הקהילה החרדית ואת התנגדותה לשירות בצה"ל ולשירות האזרחי.

בעקבות ביטול חוק טל והתיקונים לחוק שירות הביטחון שחוקקו ונפסלו, ניתן לומר שמידת השתתפות החרדים במסלולי השירות האזרחי מאכזבת מאוד. עם חקיקת חוק טל הייתה התעניינות רבה בשירות האזרחי, וכן אופטימיות בקרב מנהלי התוכניות שאכן עומד להתחולל שינוי בחברה החרדית – איטי ככל שיהיה. התקווה הייתה שהחוק יביא לשינוי הדרגתי בגישת החרדים כלפי השירות וכלפי המדינה, ובטווח הארוך גם בנוגע ליציאתם לשוק העבודה.

למרבה הצער, אנו יכולים לאפיין את התקדמות השירות האזרחי בקהילה החרדית, כצעד אחד קדימה ושני צעדים אחורה. ניתן לייחס זאת לכמה גורמים: התחלתו האיטית וגרירת הרגליים מצד הממשלה ביישום חוק טל; הפיקוח הבלתי מספיק של הרשות לשירות לאומי-אזרחי על התוכניות בפועל; הוויכוח הפוליטי שלא נגמר על תיקון חוק שירות הביטחון; וההתערבות החוזרת ונשנית של בג"ץ, שהצעידה את גיוס החרדים אחורה ומחקה את כל ההתקדמות שהושגה. פסילת החוקים הותירה את המדינה ללא מדיניות גיוס מוסכמת והחריפה עוד יותר את המתחות עם החרדים.

פסילת חוקי הגיוס על ידי בג"ץ הייתה מכשול להתפתחותו של אתוס אזרחות קהילתני בישראל. כדי שאזרחות כזו תכה שורש, המנהיגות הפוליטית נדרשת להיות מחויבת לתהליך של שילוב קהילות מיעוט, לצד הקפדה על כיבוד אמונותיהן ואזרחות חייהן. קהילות המיעוט מצידן נדרשות גם הן לנקוט צעדים כדי לתרום את חלקן לחברה הכללית ולקדם את שילובן בחברה, תוך שימור ערכיהן ואזרחות חייהן הקהילתיים.

אך "האחריות הקהילתית", שנכללה בתיקון 19 ובתיקון 26 (2022), הטילה על הקהילה החרדית סנקציות כלכליות קולקטיביות אם היא לא תעמוד במכסות הגיוס שנקבעו. לא זו בלבד שאיומים אלו לא הועילו, אלא שהם אף הזיקו. "אחריות קהילתית" זו גרמה להתלכדות השורות נגד חוק שירות הביטחון ונגד כל שירות למדינה. ניסיון העבר מלמד שכאשר המפלגות החרדיות הן חברות בקואליציה ויציבות הממשלה תלויה בתמיכתן, לא תהיה חקיקה של חוק גיוס וחוק שירות אזרחי מרחיקי לכת הפוגעים בהמשך לימוד התורה של בחורי הישיבות - על אף פסיקות בג"ץ; וכשבחירות חדשות באופק, כפי שאירע פעם אחר פעם בשלוש השנים האחרונות, לא יהיה שינוי רדיקלי במדיניות גיוס החרדים. לעומת זאת, אם המפלגות החרדיות יהיו באופוזיציה והכנסת תעביר חקיקה ללא הסכמתן, נהיה עדים למחאות ולהפגנות של החרדים, שיבחרו לבדל את עצמם עוד יותר מן החברה הישראלית, כפי שאירע לאחר חקיקת תיקון 19 בשנת 2014. לכך יש להוסיף שחקיקה מתונה מדי והדרגתית, שאינה עומדת במבחן התוצאות, תיפסל על ידי בג"ץ, ואילו יוזמת חקיקה מרחיקת לכת, שתטיל סנקציות חמורות על ישיבות שאינן עומדות במכסות הגיוס, תזיק לתהליכי ההתקרבות והשילוב של החרדים, ותסיג את היחסים עימם לאחור. כלומר - מדובר במבוי סתום.

בשנה האחרונה (2021) הממשלה בראשותו של נפתלי בנט, שלא כללה את המפלגות החרדיות, הציעה תיקון מרחיק לכת לחוק שירות הביטחון, שמעניק עדיפות עליונה להשתלבות החרדים בתעסוקה, ובכך תרומתו לחברה ולכלכלה בישראל. השירות למדינה של החרדים, אם במדי צה"ל ואם בשירות האזרחי, הוגדר בחשיבות משנית באותה הצעת חוק, ועל כן הורד גיל הגיוס לשירות חובה לגיל 21 (ובעוד שנתיים הוא יועלה לגיל 23), כדי לאפשר לחרדים צעירים בעלי משפחות להשתלב במעגל התעסוקה כשהם עדיין צעירים.

ממבט רפובליקני ועקרוני, יש בהצעה זו ויתור מסוים על עקרון השוויון בשירות, וויתור על החובות האזרחיות שנדרשות מכל אזרח, וכן יש בה הכרה במציאות – הרוב הגדול של החרדים לא ישרתו כלל, ללא קשר לתנאים שיוצעו להם. הצעיר החרדי הממוצע יתחתן בגיל 19, ילמד בישיבה עד גיל 23, ולא ישרת כלל, לא בשירות האזרחי ולא בצה"ל. גם הצעת החוק הזאת תעמוד בפני שתי אתגרים גדולים: אם המפלגות החרדיות יהיו חברות בקואליציה בממשלה הבאה, האם הן ייתנו יד להצעת חוק זו במתכונתה הנוכחית? ואם הצעה זו כן תעבור בכנסת, האם החוק יעבור גם את מבחן בג"ץ?

בשנת 2015 תיאר נשיא המדינה לשעבר ראובן ריבלין את הפילוג החברתי החמור בישראל כמורכב מארבעה שבטים נפרדים בעלי אתוסים, נורמות וערכים שונים – ולעיתים אף מתנגשים: שבט הדתיים הלאומיים, שבט החילונים, שבט הערבים ושבט החרדים, ולכל אחד מהם הזדמנויות מעטות לפגוש ולהכיר את האחר. בפרקים הקודמים דנו בפוליטיקה של השירות הלאומי-אזרחי ביחס לקהילה הדתית-לאומית, לצעירים חילונים ודתיים שקיבלו פטור משירות בצבא, ולחרדים שדוחים שירות כדי ללמוד תורה. בפרק הבא והאחרון נפנה את תשומת ליבנו לשבט נוסף, לקהילת ערביי ישראל, ונבחן את מדיניות ממשלות ישראל בנושא שירותם בצבא או בשירות לאומי-אזרחי, ואת גישתם של ערביי ישראל אל חובה אזרחית זו.

פרק שישי

משירות אזרחי להתנדבות בקהילה: האזרחים הערבים והמחלוקת בנושא השירות הלאומי-אזרחי

שילוב ערביי ישראל¹ במארג הלאומי הוא אחד האתגרים הקשים ביותר של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. ערביי ישראל הם 21.1% מן האזרחים בישראל, והם מחולקים לכמה קבוצות דתיות ואתניות: כ-1.3 מיליון מוסלמים (82.9%), 146,700 דרוזים (9.2%) ו-125,600 נוצרים (7.9%). ערביי ישראל, למעט הדרוזים, אינם נקראים לשרת בצה"ל, ורק מיעוט קטן ביותר מתנדב לשירות לאומי-אזרחי.² כדי שנוכל להבין את מדיניות ממשלות ישראל כלפי המיעוט הערבי בסוגיית השירות, הצבאי והאזרחי כאחד, ואת התייחסותם של ערביי ישראל לנושא זה, נציג תחילה סקירה היסטורית קצרה. עם תחילת מלחמת העצמאות ובמהלכה, כ-80% מהערבים שהתגוררו בארץ ישראל היגרו, ברחו או גורשו מהארץ. רבים מבני האליטות הערביות עזבו את

1 המונח "ערביי ישראל" כולל הן את הערבים המזדהים כפלסטינים והמזדהים כערביי ישראל והן את הדרוזים. במהלך העשורים הראשונים הודו ערביי ישראל כערבים, אך בעשורים האחרונים מוסלמים ונוצרים רבים מגדירים את עצמם כפלסטינים. מונח זה לא אומץ על ידי כל ערביי ישראל ולא על ידי הרוב המכריע בקרב הדרוזים. בספר זה התואר "ערבי" נתפס כמובנו הרחב יותר, כפי שהוא משמש בנתונים הסטטיסטיים הרשמיים של ממשלת ישראל, וללא כל כוונה לשלול מערביי ישראל את זכותם להזדהות כפלסטינים ולהזדהות עם מאבקם הלאומי.

2 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021.

הארץ למדינות ערב או למערב. רוב הערכים שנשארו בתחום קווי שביתת הנשק לאחר המלחמה נותרו, בלית ברירה, תחת שלטון ישראלי, והם נחשדו בעיני מנהיגי ישראל כגיס חמישי.³ לאחר הסכמי שביתת הנשק הוטל שלטון צבאי על ערים וכפרים ערביים. מדיניות זו נמשכה עד נובמבר 1966, עם הקלות נקודתיות מוקדמות יותר בחלק מהערים והכפרים. לאורך שנות החמישים היו ניסיונות רבים מצד פלסטינים ממדינות שכנות להסתנן לישראל. חלק מהם היו פליטים שביקשו לחזור לבתים שננטשו, אשר אוכלסו על ידי ערבים אחרים, או בסכירות גבוהה יותר - על ידי יהודים עולים חדשים. אחרים היו מקבוצות הפדאיון - מחבלים שנתמכו על ידי מדינות ערב השכנות, ופגעו קשה באוכלוסייה האזרחית היהודית. גם היהודים וגם הערבים ציפו לסכב נוסף של לחימה, ובאווירה מתוחה זו חששו מנהיגי ישראל שערכי ישראל יספקו רשת מודיעין לאויב ויעניקו מחסה למחבלים ולפליטים שבים, או שיעסקו בעצמם בטרור.⁴ ראש הממשלה דוד בן-גוריון אמר בדיון בכנסת על הצעה של האופוזיציה לבטל את הממשל הצבאי על היישובים הערבים: "יש סכנת בטחון מבפנים. ויש לראותה באותה הבהירות והחרירות כסכנת הבטחון מבחוץ, וייתכן שמבחינת הזמן - הסכנה מבפנים קודמת וחמורה יותר";⁵ "הכרחי כוח מרתיע - גם כלפי השונא מבחוץ וגם כלפי השונא בפנים. כוח מרתיע זה הוא צה"ל וזרועו הפנימית - הממשל הצבאי".⁶

לאור החששות לגבי נאמנותם של האזרחים הערבים, אין זה מפתיע שממשלות ישראל נמנעו מלהעניק להם שוויון אמיתי. בעשורים הראשונים שלאחר קום המדינה, לזכויות המיעוטים היה מקום נמוך בסדר הקדימויות הלאומי - בניין האומה והקליטה המהירה של העולים הרבים שהגיעו לישראל קיבלו עדיפות גבוהה יותר ביחס לצורכי המיעוט הערבי. נוסף על כך, האתוס הלאומי הרפובליקני הדומיננטי, שהיה האתוס המקובל אצל היהודים בתקופה זו, לא היה רלוונטי כלל למיעוט הערבי. המגזר הערבי לא הזדהה עם "שיבת

Rekness, 1991 3

Krebs, 2006, p. 45 4

דברי הכנסת, 20 בפברואר 1963, עמ' 1215. 5

שם, עמ' 1218. וכן מובא אצל: Krebs, 2006, p. 57. להרחבה ראו: Landau, 1969, pp. 108-155 6

ציון" או עם קיבוץ הגלויות של היהודים, ולכן הוא הודר מן העשייה הלאומית. תקציבי ממשלה לפיתוח תשתיות הופנו להקמת יישובים יהודיים חדשים ועיירות פיתוח חדשות. התרומות מיהודים בגולה לקרן היסוד, לקרן הקיימת לישראל ולמגבית היהודית המאוחדת הושקעו בפרויקטים במגזר היהודי בלבד. על אף שהוענקה לערבים אזרחות פוליטית מלאה, הממשלה הקדישה להם תשומת לב פחותה, למעט בכל הקשור לביטחון. מעטים היו הניסיונות לנהל איתם דו-שיח לגבי צורכיהם או לדון איתם על פיתוח יישוביהם.⁷

כפי שנידון בפרקים הקודמים, בן-גוריון היה תומך גדול באתוס הרפובליקני וברעיון שמדינת ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי, והוא הביע עמדות אלו בהזדמנויות רבות. בנאום בשנת 1962 הצהיר בריש גלי: "בישראל, היהודים הם האומה; הם העם והם המדינה",⁸ ובכך התעלם מאזרחי ישראל הערבים. בהתאם לגישה לאומית ציונית זו, במהלך העשורים הראשונים למדינה גובשו תוכניות פיתוח בלעדיות לצורכי היהודים, ואדמות רבות בבעלות ערבית הופקעו על מנת להקים יישובים חקלאיים ועיירות פיתוח לעולים.⁹

שירות צבאי ואזרחות בעשורים הראשונים של מדינת ישראל

באותן שנים ראשונות לאחר קום המדינה נערך דיון פנימי בקרב צמרת ההנהגה הישראלית בנוגע לגיוס האזרחים הערבים לצה"ל. רבים, והבולט שבהם היה ראש ממשלת ישראל דאז, דוד בן-גוריון, ראו בערבים איום ביטחוני חמור ומתמשך, ומסיבה זו סברו שאין לגייסם. בן-גוריון חשש שמא יהפכו ערביי ישראל לגיס חמישי ויאיימו על ביטחון ישראל.¹⁰ בערים ובכפרים ערביים

Hitman, 2016, pp. 49-76 7

בויםל, 2007, עמ' 90. 8

Forman and Kedar, 2004; Holzman-Gazit, 2016, pp. 101-118 9

Kafkafi, 1998, p. 353. בן-גוריון ראה בגבולות קווי שביתת הנשק של 1949 גבולות זמניים, ואל האוכלוסייה הערבית שנשארה בישראל התייחס כאל אוכלוסייה ארעית. הוא צפה שתהיה התפרצות חדשה של פעולות איבה, ושכאשר הן יתרחשו - הערבים שנתרו בישראל ימלטו למדינות ערב. 10

הוקם ממשל צבאי כדי לעקוב אחר הערבים ולהגביל את גישתם למרכזים יהודיים. הם נדרשו להשיג היתרים מיוחדים כדי לנוע מכפריהם למקומות אחרים בארץ. הוטל עליהם פיקוח נרחב כדי למנוע אפשרות של התארגנות חוליות טרור, והוקמה רשת של מודיעים בתוך העיירות והכפרים הערביים שאליה גויסו תושבים ערבים תמורת גמול.¹¹

סיבה נוספת שהעלו מנהיגי המדינה להתנגדותם לגיוס ערבים הייתה סיבה "הומניטרית" כלשונם. הם טענו שמאחר שישראל הייתה במצב לחימה עם מדינות ערב המקיפות אותה, יהיה זה בלתי הוגן, ואפילו אכזרי, לדרוש מערביי ישראל להרים נשק נגד "אחיהם". כמו כן, נטען שאין לכפות על ערביי ישראל להילחם באחיהם, כפי שנכפה על היהודים באירופה במלחמת העולם הראשונה - יהודים בצבאות בנות הברית נאלצו להילחם ביהודים ששירתו בצבאות מעצמות המרכז. על פניו זו הייתה הבעת רגישות כלפי הערבים, עם מידה רבה של הכלה כלפיהם, אך למעשה מדובר בהבעת חוסר אמון בערבים ובהטלת ספק ביכולתם להיות אי-פעם נאמנים למדינה שמוגדרת "יהודית". תפיסה זו, שאין לצפות מהערבים להילחם נגד "אחיהם", שיקפה את הנחת היסוד של המנהיגים, ולפיה הערבים נאמנים בעיקר זה לזה ולמעשה מהווים אומה אחת. ההנחה הזאת התעלמה מהעובדה שערבים היו מעורבים בעבר בלחימה נגד ערבים אחרים, ובמקרים רבים מוסלמים נלחמו נגד מוסלמים אחרים.¹²

יאיר בוימל הציע שלמנהיגים הישראלים היה מניע נוסף להדרת הערבים מכל סוג של גיוס: אתגר בניין האומה חייב את מקימי המדינה להציב גבולות שיגדירו את האומה הישראלית. היה הכרחי בעיניהם למצוא דבר שיאחד סביבו את המוני העולים היהודים, שהגיעו אז לישראל מהתפוצות השונות, והשירות בצה"ל היה "נייר הלקמוס" שהבחין בין המשתייכים לאומה לבין המודרים ממנה. יהודים מכל הצבעים והתרבויות התקבלו בחיבוק וגויסו לשירות, ואילו לערבים, מעצם הגדרתם, לא הותרה הכניסה לשורות אלה.

מתן הפטור מגיוס לערבים השיג שלוש מטרות: הפטור יצר הקבלה בין הערבים הישראלים לאויב, צעד שאפשר לממשלה לנקוט גישה נוקשה כלפיהם

11 כהן, 2006, עמ' 10-13.

12 שם.

ולהצדיק את הנצחת הממשל הצבאי; הוא הציג את ערביי ישראל כמגזר שאינו משרת כלל, ולכן גם אינו זכאי ל"יתרונות" מיוחדים שהשירות מעניק למשרתים, כגון כניסה קלה לשוק העבודה; והוא לא העניק לערבים (שלא שירתו בצה"ל) את ההטבות החומריות שהוענקו לאלה שהשלימו את השירות, כגון זכאות לדיור ממשלתי, סיוע בשכר לימוד באוניברסיטאות ובמכללות, הנחות במשכנתא וקצבאות ילדים. לפיכך, באי-גיוסם לשירות הצבאי המשיכו ערביי ישראל להיכרל מהחברה הישראלית ולא קיבלו את ההטבות שמוענקות למשתייכים אליה, בעוד הקשרים המחברים בין הישראלים היהודים לבין עצמם ובינם לבין המדינה רק הלכו והתהדקו.¹³

הנחתו של בן-גוריון לגבי אי-נאמנותם של הערבים הייתה עילה להמשך הממשל הצבאי באזורים שהיו מאוכלסים בערבים לאורך כל שנות כהונתו כראש ממשלה (1948-1954, 1956-1963). עם זאת, לא כל מנהיגי מפא"י היו שותפים לעמדה נוקשה זו. פנחס לבון למשל, שבאותן שנים היה מזכ"ל ההסתדרות, תמך בשילוב רחב יותר של הערבים ורצה להעניק להם שוויון מלא. כבר בשנת 1952 הציע לבטל את הממשל הצבאי במגזר הערבי.

ללבון הייתה הזדמנות לפעול על פי תפיסתו כשהתמנה לתפקיד שר הביטחון בינואר 1954, עם התפטרותו של ראש הממשלה בן-גוריון. זמן קצר לאחר מינויו הציע לבון ליוזם גיוס כללי של הערבים לצה"ל, כביטוי לאזרחותם המלאה. ראש הממשלה משה שרת תמך בהצעתו של לבון, בתקווה שגיוס הערבים ישפר את מערכת היחסים בינם ובין היהודים. ביולי 1954 הורה לבון לרמטכ"ל משה דיין, אשר היה ידוע בעמדתו נגד גיוס ערבים, להכין תוכנית לגיוס ערבים, מוסלמים, נוצרים ודרוזים.¹⁴

תגובת הערבים ליוזמת הגיוס הייתה מעורבת. באופן מעט מפתיע הגיבו צעירים רבים בחיוב ליוזמה והתייצבו לשירות, ולעיתים אף ביקשו להיות מוצבים ביחידות קרביות מובחרות. דור ההורים היה פחות נלהב: ההורים העדיפו שבניהם יעבדו לפרנסתם, במקום לבזבז את זמנם בשירות בצבא. מאחר שחיו תחת ממשל צבאי, אין זה מפתיע שהם היו זהירים בדבריהם,

13 בוימל, 2007, עמ' 80-83.

14 שם, עמ' 80.

שמה התנגדותם לגיוס תתפרש כתמיכה בלאומיות ערבית עוינת או כהתנגדות לקיומה של המדינה היהודית. כ-4,000 צעירים ערבים התייצבו לשירות צבאי וכ-90% מהם נמצאו כשירים, אלא שיוזמת הגיוס לא יצאה לפועל: זמן קצר לאחר מכן התפטר לבון מתפקידו (בפברואר 1955) בעקבות כישלון משימת ריגול במצרים ("עסק הביש") שהתרחשה במהלך כהונתו.¹⁵ הוא הוחלף על ידי בן-גוריון, שבגיבוי תמיכתו האיתנה של הרמטכ"ל משה דיין ביטל את תוכנית הגיוס מייד עם חזרתו לתפקיד.¹⁶

במשך שנים רבות שיקפה המדיניות הישראלית כלפי האוכלוסייה הערבית גישה של "הפרד ומשול". קובעי המדיניות לא ראו את האוכלוסייה הערבית כמקשה אחת וכבעלת זהות אחת. בעקבות עצתם של יועצים לענייני ערבים ושל מומחים מסוכנויות המודיעין, הם אימצו מדיניות שהבחינה בין ערבים נוצרים, מוסלמים, דרוזים וברואים.¹⁷ ברו"ח משנות החמישים שהוכן בלשכת היועץ לענייני המיעוט הערבי מתוארת בגלוי מטרת המדיניות של "הפרד ומשול":

מדיניות הממשלה במשך עשר השנים האחרונות חתרה לפילוגה של האוכלוסייה לעדות ולאזורים [...] המדיניות העדתית והפילוג המשפחתי בכפרים פעלו למניעת גיבושו של היישוב הערבי בחטיבה אחת [...] קיימת אפשרות להאט את קצב ההתקדמות [של הערבים] על ידי המדיניות של הפילוג העדתי והחמולתי ואמצעים מלאכותיים אחרים [...] מדיניות זאת נתנה פורקן למנהיגי כל עדה ועדה לעסוק בענייניהם העדתיים, במקום בעניינים ערביים כלליים.¹⁸

15 "עסק הביש" הוא כינוי לפעולה ביטחונית כושלת של חוליה שפעלה בשנת 1954 במצרים ביוזמת ישראל. חברי החוליה היו יהודים מקומיים, ותפקידה היה לחבל ביחסי מצרים עם ארצות המערב על ידי הטמנת פצצות בבתי קולנוע, במשרד הדואר ובמרכזי המידע של ארצות הברית בקהיר ובאלכסנדריה. החוליה נתפסה והועמדה לדין. שניים מחבריה נידונו למוות, והאחרים נאסרו לשנים רבות. השאלה "מי אחראי לכישלון הזה" העסיקה את הפוליטיקה הישראלית שנים רבות, ובייחוד שאלת מידת אחריותו של שר הביטחון פנחס לבון לכישלון.

16 Kafkafi, 1998, p. 357. וראו גם: בויםל, 2007, עמ' 81.

17 בויםל, 2006, עמ' 82-88.

18 שם, עמ' 83.

דוגמה למדיניות זו באה לידי ביטוי ביחסם של מוסדות השלטון אל הדרוזים. משנת 1956 החלה הממשלה תהליך של שילוב הדרוזים בחברה הישראלית באמצעות הטלת חובת גיוס על הגברים הדרוזים, וכך בכך היא העניקה הכרה רשמית לדת הדרוזית והחלה לממן מוסדות דת דרוזיים. היא גם הסירה את מגבלות הנסיעה שעוד נותרו להם, בעודה ממשיכה להחיל אותן על המוסלמים ועל הנוצרים.¹⁹ מעניין לציין שאף על פי שעודדו את הדרוזים להתנדב לצה"ל עוד לפני 1956, לאחר שגויסו לכוחות הביטחון הם שוכצו ביחידת מיעוטים נפרדת והוצבו בנגב, כדי להרחיק אותם מהחזית הצפונית - הקרובה לכפרים דרוזיים בסוריה ובלבנון.²⁰ בשנת 1971 שינה צה"ל מדיניות זו ואפשר לחיילים דרוזים להצטרף ליחידות סדירות (חיל השריון, חטיבת גולני, המשטרה הצבאית וחיל הים), אם ביקשו זאת. בשנת 1991 השתלבו הדרוזים לחלוטין ביחידות צה"ל.²¹ בשנת 1958 הרחיבה הממשלה את הגיוס גם לקהילת הצ'רקסים הקטנה, ובשנות השישים הורשו גם ערבים נוצרים וכדואים להתנדב לצה"ל.²² על אף שאין חוק ספציפי הפוטר את ערביי ישראל משירות צבאי, תקנות הגיוס של משרד הביטחון קובעות כי ערבים מוסלמים, נוצרים וכדואים לא יגויסו בגיוס חובה אלא יורשו להתנדב, כל מקרה לגופו.²³

19 Krebs, 2006, pp. 64-65. קרבס (שם, עמ' 48) גם טען שקובעי המדיניות הישראלית בשנות החמישים החמיצו את ההזדמנות לרקום יחסים טובים עם המוסלמים והנוצרים, בדומה ליחסים שפיתחו עם הדרוזים. שאלת הנאמנות של הדרוזים באותן שנים עדיין לא הייתה ברורה, ומצבם של הדרוזים לא היה שונה כל כך ממצבם של הערבים האחרים. דרוזים רבים, בייחוד בצפון ישראל, הצטרפו להתנגדות הערבית במלחמת העצמאות והשתתפו בפעולות האיבה, אך למרות זאת החליטה הממשלה להכניסם תחת כנפי המדינה.

20 Firro, 1999, pp. 158-159. מדיניות גיוס החובה של הדרוזים החלה בשנת 1956, והיא פילגה את העדה הדרוזית - חלק ממנהיגי הדת תמכו בגיוס, ואחרים לא תמכו בו. במחקרים מאוחרים יותר נטען שבשנת 1956 הייתה התנגדות חזקה מצד חלק מהדרוזים לגיוס חובה, והמשטרה התערבה בכוח כדי לאכוף את הגיוס; ראו: כהן, 2006, עמ' 187-191; Frisch, 1993. נהוג להזכיר את "ברית הדמים" עם הדרוזים, מאחר שהם שירתו בצה"ל בכל מלחמות ישראל וגם ספגו אבדות קשות.

21 אורגד, 2007, עמ' 395.

22 Lustick, 1980, p. 98

23 אורגד, 2007, עמ' 385; Hofnung, 1995

שירות לאומי לערבים: המלצות של ועדות והצעות חקיקה בשנים 1968–2000

נושא השירות הלאומי לערבים עלה מעת לעת בכנסת ובמשרדי הממשלה הרלוונטיים רק לאחר מלחמת ששת הימים. הממשל הצבאי, שהוטל על אזורים שבהם רוב האזרחים היו ערבים, הסתיים בנובמבר 1966, ואפשר לאזרחים הערבים חופש תנועה רב יותר. הדיונים הראשונים שקשורים לשירות של ערבים נערכו בדצמבר 1968, כאשר ממשלת המערך בראשות לוי אשכול מינתה תת-ועדה של שרים בראשותו של שר המשפטים, יעקב שמשון שפירא, לבחינת האפשרות להנהיג שירות לאומי חובה במגזר הערבי. הוועדה דחתה את הרעיון וקבעה ש"מסיבות של ביטחון לאומי", שירות לאומי אזרחי במגזר הערבי אינו מומלץ בשלב הזה.²⁴

לאחר הבחירות שנערכו במאי 1977, והמהפך שבו עלה לשלטון מנחם בגין, הועלה שוב נושא השירות הלאומי במגזר הערבי, והפעם על ידי יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, משה שרון. שרון הכין נייר עמדה לגבי מצבם של ערביי ישראל בעקבות אירועי "יום האדמה", יום של מחאות אלימות שפרצו במגזר הערבי במרץ 1976, על רקע הפקעת אדמות ערביות על ידי הממשלה. הערבים קיימו הפגנות המוניות, ובמהלך האירועים נהרגו שישה מפגינים על ידי כוחות הצבא והמשטרה, תקרית שהחמירה אף יותר את המצב המתוח ממילא. בנייר העמדה של שרון הובאו גם המלצות לגבי הצעדים הנדרשים למניעת התרחשותם של אירועים כאלה בעתיד.

שרון סבר שעל הממשלה להגביר את המאמצים לשלב את הערבים בחברה הישראלית, אם כי לא ניתן לצפות מהם להיות שותפים לאתוס הרפובליקני הציוני ולהזדהות עם המדינה ועם סמליה היהודיים. עם זאת, הוא האמין כי רובם ירצו להיות אזרחים נאמנים ושומרי חוק, וככאלה יהיו פתוחים לקבל יוזמות שיסייעו לשלבם בחברה. בעקבות תוכנית השירות הלאומי לבנות דתיות, שהייתה קיימת כבר שש שנים, ומתוך הנחה שהיא יכולה לשמש מודל

24 "תזכיר ממזכיר הקבינט לשר המשפטים", 15 באפריל 1969, ארכיון מדינת ישראל, תיק 13/142.

למגזרים אחרים (להרחבה ראו לעיל פרק ג), שרון המליץ ליזום שירות לאומי גם במגזר הערבי המוסלמי, וכן שירות צבאי במגזר הנוצרי. בנוסף, הוא הפציר בממשלה לפעול לשפר את תנאי החיים במגזר הערבי ולצמצם את הפער החברתי והכלכלי בין ערבים ליהודים.

אף אחת מהמלצותיו של שרון לא נידונה אי-פעם בממשלה, ובתסכולו התפטר מתפקידו זמן קצר לאחר מכן.²⁵ בד בבד דנה ועדת המשנה של הכנסת לענייני ערבים, בראשות אמנון רובינשטיין (מפלגת שינוי), באפשרות להוציא לפועל תוכנית של שירות לאומי במגזר הערבי. מנהיגים מהמגזר הערבי הוזמנו להופיע בפני הוועדה, אך יוזמה זו לא הניבה המלצות קונקרטיות כלשהן.²⁶

בשנת 1984 הציג יוסף גינת, יועץ הממשלה לענייני ערבים בממשלת האחדות הלאומית, תוכנית דומה לזו שהציע משה שרון. גינת הציע גם הוא להנהיג שירות לאומי במגזר הערבי. הפעם הממשלה דנה בהצעותיו, אך בסופו של דבר החליטה שלא לקדם את הנושא. היא נימקה זאת במצב הטוב ששרר במגזר הערבי, שהיה באותה תקופה רגוע יחסית ושקט, ולכן לדעת הממשלה לא נדרשה התערבות כלשהי מצידה.²⁷

נושא השירות הלאומי לערבים עלה שוב בשנים 1990-1991, בזמן כהונתו של יצחק שמיר כראש הממשלה. אלכסנדר בליי, היועץ לראש הממשלה לענייני ערבים באותן שנים, קיים דיונים תכליתיים עם המנהיגות הערבית לגבי הקמת חיל שירותי חירום לאומי במגזר הערבי, אולם דיונים אלו הופסקו לאלתר עם פרוץ מלחמת המפרץ ב-1991.²⁸

הכנסת הייתה הזירה העיקרית שבה התקיימו הדיונים בנושא השירות הלאומי במגזר הערבי בשנים 1984-1996. הצעות חקיקה פרטיות להנהגת שירות לאומי במגזר הערבי היו בדרך כלל יוזמות של חברי כנסת ממפלגות האופוזיציה. חברי כנסת ממפלגות אידיאולוגיות קטנות, משמאלה ומימינה

25 Hitman, 2016, p. 140. כמו כן, ב-27 ביולי 1977 נערך דיון בטלוויזיה הממלכתית בשפה הערבית בנושא השירות הלאומי-אזרחי לערבים.

26 דבר, 26 בדצמבר 1978.

27 בנוימן ומנצור, 1992, עמ' 86.

28 ריאיון עם אלכסנדר בליי, יועץ ראש הממשלה יצחק שמיר לענייני ערבים, 6 במאי 2013 באריאל.

של המפה הפוליטית - מפלגות מפ"ם, מרץ ושינוי מחד, ומאידך מפלגות התחיה, מולדת וצומת - הציעו באופן תדיר חקיקה להרחבת השירות הלאומי לכל אזרחי המדינה, ערבים ויהודים כאחד. חשוב לציין שאותן מפלגות, כשהיו חברות בקואליציה, לא פעלו כלל בעניין, לדוגמה: כאשר מפלגת מרץ הייתה חברה בקואליציית העבודה בממשלתו של יצחק רבין (1992-1995) ובממשלתו של אהוד ברק (1999-2001), כאשר מפלגת צומת הייתה חברה בממשלת הליכוד בראשות בנימין נתניהו (1996-1999), וכאשר מפלגת מולדת נכנסה לקואליציה הימנית של אריאל שרון בשנת 2001.²⁹

באוקטובר 1984 הוגשה לכנסת הצעת חוק פרטית ראשונה בעניין שירות לאומי לערביי ישראל על ידי חברת הכנסת עדנה סולודר ממפלגת העבודה. היא הציעה לעגן בחוק שירות לאומי חובה לבנים ערבים, על פי המודל של השירות הלאומי לבנות דתיות. לפי הצעתה, הערבים יידרשו לשרת שנתיים בשירות אזרחי בחקלאות, בתעשייה ובשירותי בריאות ורווחה. סולודר הסבירה שהיא מציעה הצעה זו בעקבות פנייה שקיבלה מאזרחים ערבים שהביעו רצון לשרת במסגרת אזרחית.³⁰ היא הסבירה שהיא תומכת בבקשתם זו מכיוון שלדעתה השירות הלאומי יקדם רבות את שילובם של הערבים בחברה הישראלית. לבסוף הצעתה כלל לא הגיעה למליאה לדיון.

כעבור כמה חודשים הציע חבר הכנסת מהאופוזיציה, רפאל איתן, מהמפלגה הימנית התחיה-צומת, חקיקה שתחייב כל צעיר בישראל (בנים ובנות כאחד) שקיבל פטור משירות צבאי מסיבה כלשהי, לשרת בשירות לאומי - שלוש שנות שירות לבנים ושנתיים לבנות. אף על פי שההצעה נועדה לכאורה לטפח ערכים רפובליקניים, אשר על פיהם יידרשו כל הצעירים למלא את חובתם האזרחית, ולכאורה היא הייתה הצעה "שוויונית" שחלה על כולם, למעשה היא כללה גם סנקציות מרחיקות לכת על אלו שלא ישרתו: הם יאבדו את זכותם להצביע ואת זכותם לכהן בכנסת, לא יהיו זכאים לקבל מלגות סטודנטים במימון הממשלה, לא יתקבלו לעבודה בשירות הציבורי, ולא יורשו ללמוד באוניברסיטה לפני גיל 21.

Bick, 2016b 29

30 ארכיון הכנסת, הצעת חוק 123/271 (1984) של ח"כ עדנה סולודר.

בהשוואה להצעתה של סולודר, שנועדה לקדם את שילובם של הערבים בחברה הישראלית, הצעתו של איתן הייתה פרובוקטיבית במכוון ונועדה לעורר את חמתם ואת התנגדותם של הערבים, על כך שיהיו מחויבים לשרת גם בניגוד לרצונם. הצעת החוק של איתן, במסווה רפובליקני, כוונה נגד אזרחי ישראל הערבים אך לא נגד החרדים, מאחר שהיא כללה בתוכה סעיף מיוחד המאפשר להגיש בקשות לפטור על סמך אורח חיים דתי ונסיבות משפחתיות מיוחדות. בחורי ישיבה חרדים ובנות דתיות יהיו זכאים אפוא לקבל פטור משירות לפי הצעתו, אך לא אזרחי המדינה הערבים.³¹

כצפוי, חברי כנסת ערבים ראו בהצעת החוק של איתן פרובוקציה והגיבו בחריפות. משרד העבודה והרווחה, שהיה בעל הסמכות המיניסטריאלית בנושא השירות הלאומי, דחה את ההצעה בנימוק שהיא מפלה את הערבים, מכיוון שהיא מחייבת אותם לעסוק בעבודות "שחורות" בחקלאות ובתעשייה – והכול במסגרת השירות. אומנם, לדעת המשרד, תוכנית של שירות לאומי במגזר הערבי היא חיונית ותשרת את האינטרס הלאומי, אך עדיף לממשלה לגייס את הערבים לצה"ל, ליחידות לא קרביות או למשטרה, במקום לשלוח אותם לבצע עבודות בחקלאות ובתעשייה.³² הצעתו של איתן לא זכתה לתמיכה בכנסת. אותה הצעת חוק הוגשה לפחות שבע פעמים נוספות בשנים 1986–2004 על ידי חברי כנסת ממפלגות הימין הקיצוני, במטרה לעורר תגובה נגדית נסערת מחברי הכנסת הערבים. ברוב המקרים הקואליציה הצביעה נגדן, וחלקן נותרו הצהרתיות ולא הגיעו כלל לדיון במליאה.³³

בשנת 1992, בתחילת כהונת ממשלת רבין השנייה, שוב הציע איתן להנהיג שירות לאומי במגזר הערבי. הפעם הוא הציע לתקן את חוק יסוד הכנסת (תיקון חובת שירות למדינה) כדי לחייב שירות בצבא או בשירות לאומי כתנאי לקבלת זכות להצבעה בבחירות. הצעה פרובוקטיבית זו הייתה מכוונת כעת

31 ארכיון הכנסת, הצעת חוק 123/507 (1985) של ח"כ רפאל איתן.

32 מכתב מיעקב אלקין למשה קצב, שר העבודה והרווחה, 9 בספטמבר 1985, ארכיון מדינת ישראל, תיק מס' 2366/7 391809.

33 החקיקה הוצעה על ידי חבר הכנסת רפאל איתן (צומת), גאולה כהן (התחיה), רחבעם זאבי (מולדת), אליעזר זנברג, פיני בדש וחיים דיין (צומת), ואביגדור ליברמן (ישראל ביתנו); ראו: Bick, 2016b, p. 137.

נגד שתי אוכלוסיות בישראל: הערבים שאינם משרתים, ובחורי ישיבה חרדים הדוחים שירות ללא הגבלה. הצעת החוק הזאת לא כללה סעיף פטור לבחורי הישיבות, כמו בהצעה הקודמת. במקומו נקבעה תקרה למספר הפטורים לבחורי הישיבות - לא יותר מ-500 בשנה.³⁴

חברי הכנסת הערבים והחרדים הגיבו בזעם למשמע ההצעה. דברו בשם הממשלה דחה שר המשפטים דוד ליבאי (מפלגת העבודה) את ההצעה באופן חד-משמעי, מכיוון שהיא קובעת תנאים מגבילים לזכויות פוליטיות. לדבריו של ליבאי, במדינה דמוקרטית אין להתנות זכויות פוליטיות בחובות אזרחיות כלשהן. בנוסף, ההצעה של איתן מניחה שהערבים הם האשמים בכך שהם אינם משרתים, אך ליבאי טען שהנחה זו אינה נכונה: כל סוכנויות הביטחון של ישראל מתנגדות לגיוס הערבים לצה"ל, ולכן הם אינם נקראים לשרת. הוא הוסיף שזאת הייתה עמדתן בעבר, בזמן ממשלות הימין של מנחם בגין ויצחק שמיר, ושזו עמדתן גם בהווה.³⁵

הממשלה גילתה עניין מועט בהנהגת שירות לאומי במגזר הערבי לאורך שנות התשעים. ראש הממשלה יצחק רבין (מפלגת העבודה) היה ידוע בהתנגדותו לשירות הלאומי במגזר הערבי, מפני שסבר שבמסגרת זו יוטלו עליהם עבודות "שחורות", או כפי שאמר פעם בצייטוטו מהתנ"ך - השירות יהפוך את הערבים ל"חוטבי עצים ושואבי מים".³⁶ אף על פי שתמך בשוויון זכויות וחובות לכל האזרחים, דעתו הייתה שאין לכפות את השירות הלאומי על האוכלוסייה הערבית בניגוד לרצונה, כי כפייה כזו רק תעמיק את הקרע בין היהודים לערבים.³⁷

34 הצעת חוק תיקון חוק יסוד הכנסת (חובת שירות למדינה) (403/135), 27 בנובמבר 1993.

35 ראו את תגובתו של שר המשפטים דוד ליבאי בשם הממשלה, דברי הכנסת, 27 בינואר 1993.

36 בספר יהושע (פרק ט) מסופר שהגבעונים באו ליהושע בעורמה והציגו את עצמם כעם הבא מרחוק ולא כאחד מעמי ארץ כנען שעימם הצטוו בני ישראל שלא לכרות ברית. הגבעונים ביקשו לכרות ברית שלום עם ישראל, ויהושע, בחושבו שבאו מרחוק, כרת עימם ברית. כשהתגלתה הערמומיות שלהם אמר שאין הוא יכול להפר את השבועה והברית עימם, אך וַיִּתְּנֵם יְהוֹשֻׁעַ בַּיּוֹם הַהוּא חֹטְבֵי עֵצִים וְשׂוֹאְבֵי מַיִם" (יהושע ט, כז), כלומר הם יהיו עושי העבודות ה"שחורות".

37 דבר, 4 בדצמבר, 1986.

נושא השירות הלאומי במגזר הערבי עלה ושוב ושוב בדיונים בכנסת, בהקשר למצב החברתי והכלכלי הקשה בערים ובכפרים הערביים. כאשר הועלה בכנסת הצורך להושיט סיוע נוסף לעיריות הערביות, המתמודדות עם שיעורי אבטלה גבוהים או עם ריבוי ילדים החיים בעוני, נשמעה זעקה מחברי כנסת מהימין הקיצוני, אשר קשרו בין שיפור בשירותים החברתיים במגזר הערבי לבין חובתם לשרת בשירות לאומי. דבריהם גררו תגובות זועמות מצד חברי הכנסת הערבים, שדחו כל קשר בין שוויון חברתי לבין חובת השירות. השירות הלאומי הפך לנקודה קבועה בחילופי הדברים משולהבי היצרים בין חברי הכנסת מהימין הקיצוני לבין חברי הכנסת הערבים ונציגי מפלגות השמאל.³⁸

הצעות להנהיג שירות לאומי לכל הצעירים במדינה לא הגיעו רק ממפלגות הימין, אלא גם ממפלגות השמאל, העבודה ומרץ, שרצו לקדם את שילוב הערבים בחברה הישראלית ולהגביר את השוויון בשירות.³⁹ בשנים 1996-1999 הגישו חברי הכנסת ממפלגות אלו, כששתיהן היו אז באופוזיציה, שמונה הצעות חוק בנושא השירות הלאומי. חלקן קראו להקמת תוכנית התנדבותית שתהיה פתוחה לכל הצעירים - ערבים ויהודים כאחד; אחרות קראו להנהיג מדיניות שירות חובה לכל האזרחים.⁴⁰

חברי הכנסת יוסי ביילין ויונה יהב (מפלגת העבודה) הציעו חקיקה מרחיקת לכת אף יותר. הם הציעו שלכל הצעירים בני 18 תינתן אפשרות לבחור בין שירות בצה"ל ביחידה קרבית, שירות בצה"ל בתפקידים תומכי לחימה, או שירות לאומי. מי שלא ירצה לשרת כלל, מסיבות דתיות או מטעמי מצפון, יהיה פטור משירות. הצעתם של ביילין ויהב הייתה מהפכנית בכך שנתנה לצעירים אפשרות לבחור בין סוגי שירות שונים. לזאת התקבלה היא הייתה שמה קץ לזכות הבכורה והבלעדיות של צה"ל מקדמת דנא - לקבוע מי יגויס ולאילו תפקידים.⁴¹

Bick, 2016b, p. 139 38

לדוגמה, סעיף 17 במצע מפלגת שינוי (1988), אחת המפלגות החברות במפלגת מרץ, תמך בשירות לאומי לערביי ישראל.

לדוגמה, שר החינוך לשעבר, אמנון רובינשטיין (מרץ), הציע בשנת 1997 להקים תוכנית התנדבותית שתהיה פתוחה לכל הצעירים (ערבים ויהודים כאחד) שקיבלו פטור משירות; ראו: דברי הכנסת, 19 במאי 1997.

שם, 17 בדצמבר 1997. 41

הממשלה ראתה בהצעת ביילין ויהב איום רציני על צה"ל, כי היא הפרה מוסכמות עתיקות יומין, שלפיהן צרכיו ושיקוליו של צה"ל בגיוס ובשיבוץ של המתגייסים גוברים על ההעדפות ועל הרצונות של הצעירים. אך עצם העובדה שהצעה כזאת הוצעה על ידי מחוקקים רציניים, מעידה על השינוי שחל בצידה השמאלי של המפה הפוליטית הישראלית ביחס לאתוס השירות – שינוי שמעניק תמיכה רבה יותר בערכים ליברליים ובמתן עדיפות לרצונותיו ולבקשותיו של היחיד, על פני צורכי הקולקטיב.

התנגדות הממשלה לא באה במפתיע. בתגובת הממשלה בכנסת שאל סגן שר הביטחון, סילבן שלום (מפלגת הליכוד), את חבר הכנסת ביילין, בעוקצנות מופגנת: אם הצעה זו כל כך חיונית, מדוע לא הציע אותה בשנה שעברה, כאשר מפלגתו הייתה חברה בממשלת רבין-פרס? שלום הזהיר שהמדיניות המוצעת תחליש את צה"ל כ"צבא העם", ותיתן לגיטימציה לכל מי שירצה להשתמט משירות צבאי. הכנסת דחתה גם את הצעת ביילין ויהב.⁴²

ניתן לסכם שבשנות השמונים ובתחילת שנות התשעים, אף אחת מממשלות ישראל לא הייתה באמת מעוניינת ליצור מסלול שירות חלופי אזרחי שיתחרה בצה"ל, לא בעבור אלה שצה"ל פטר משירות ולא בעבור אלה שלא נקראו לשירות. ממשלות ישראל גם לא רצו להתמודד עם האתגר של גיוס ערבים לשירות כלשהו, שמא זה יערער את המצב הקיים. הן העדיפו לשמור על הסטטוס קוו, להשאיר את השירות הצבאי ליהודים (לא חרדים) ואת השירות הלאומי לבנות דתיות, כשהמשותף ביניהם הוא התמיכה באתוס הרפובליקני הציוני.

השפעת האתוס הליברלי: "מדינת כל אזרחיה"

ניצני השינוי במדיניות השירות הגיעו מעמותת שלומית, אחד הגופים המוכרים לשיבוץ מתנדבים בשירות הלאומי. עמותה חדשה זו קיבלה לשירות הלאומי בשנת 1995 מספר מצומצם של צעירים ערבים שלא נקראו לשרת

וצעירים יהודים שלא התקבלו לשירות בצה"ל. יוזמה זו הייתה קריאת תיגר פורצת דרך על מדיניות השירות הלאומי, מאחר שעד אז התקבלו לשירות בנות דתיות בלבד. בפברואר 1996 הודיע המוסד לביטוח לאומי לעמותת שלומית, שמתנדבים אלה לא יהיו זכאים להיות מבוטחים על ידי הביטוח הלאומי מכיוון שעל פי התקנות של הביטוח הלאומי, הביטוח מוגבל לבנות המשרתות בשירות הלאומי (ראו לעיל פרק ד). החלטה זו הובילה לעתירה לבית המשפט הגבוה לצדק (בג"ץ) שהגישו עמותת שלומית והאגודה לזכויות האזרח בישראל בשםם של המתנדבים. את בעיית הבנות הערביות והיהודיות הלא דתיות פתר היועץ המשפטי לממשלה אליקים רובינשטיין: הוא הורה למוסד לביטוח לאומי להחיל את התקנות המתייחסות לשירות הלאומי על כל הבנות המשרתות, ללא התייחסות למוצאן ולמידת דתיותן. לגבי הבנים התקבל הסכם מחוץ לכותלי בית המשפט - הסכם שכלל התחייבות של הממשלה לבחון את הנושא מחדש ולגבש מדיניות שירות אזרחי כוללת יותר.⁴³

הממשלה הפנתה את הטיפול בנושא לשר העבודה והרווחה אלי ישי (מפלגת ש"ס), שהקים ועדה בראשות יגאל בן-שלום, מנכ"ל משרד העבודה והרווחה, לבחון את הנושא לעומק. כעבור חודשים של דיונים המליצה הוועדה להרחיב את האפשרות לשירות לאומי לכלל הצעירים שאינם מתגייסים לצה"ל, לרבות ערביי ישראל. זו הייתה הוועדה הראשונה מבין כמה ועדות שהמליצו למקבלי ההחלטות להנהיג שירות לאומי גם במגזר הערבי.

באמצע שנות התשעים של המאה הקודמת החלה תקופת מעבר ושינוי בתפיסת העולם המקובלת בקרב אינטלקטואלים ישראלים, אליטות פוליטיות בשמאל ובני מעמד הביניים המשכילים: משיח רפובליקני של הקרבה, חובות ותרומה למדינה, לשיח ליברלי שהדגיש ערכים של שוויון, אינדיבידואליזם וביטוי עצמי. כחלק מן המעבר לשיח ליברלי גברה גם דרישתם של אנשי מילואים ואחרים, שעל כל האזרחים לחלוק בנטל השירות.⁴⁴ האתוס הרפובליקני, שהילל את השירות והדגיש את החובות האזרחיות כחובות פטריוטיות ואף

43 בג"ץ 9173/96 אייל דניאל נ' מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי.

44 לוי, 2007. וראו גם: Levy and Sasson-Levy, 2008

זכות, הוחלף אט-אט בנרטיב של הוגנות ושוויון - כלומר חלוקה שווה של הנטל בין כל האזרחים. לדרישה זו הייתה משמעות מיוחדת לאור העיוותים וחסור השוויון בהענקת עשרות אלפי דחיות גיוס לבחורי הישיבות, אך הייתה רלוונטית גם לערביי ישראל, שגם הם לא נשאו בנטל. בדיון בכנסת על המצב הקשה בערים ובכפרים הערביים אמר חבר הכנסת אליעזר זנדברג (מפלגת צומת):

אני סבור שמול שוויון זכויות מלא [...] צריך להיות גם שוויון מלא בחובות. ערביי ישראל צריכים ליטול חלק במה שנקרא שירות לאומי או שירות צבאי [...] אני אומר, שאין שום סיבה שבעולם, שבחור ערבי צעיר, שגמר את בית הספר התיכון בגיל 18, יעבור שירות לאוניברסיטה, ילמד, ובגיל 22 יהיה מהנדס, ואילו הבחור היהודי, באותו זמן לא יוכל להיות מהנדס.⁴⁵

ביולי 1997 יזמה האופוזיציה הצעת אי-אמון בכנסת נגד ממשלת נתניהו, בשל רשימה ארוכה של כשלי מדיניות. אחד הכישלונות הבולטים שבהם היה כישלונה של הממשלה בחקיקת חוק שירות לאומי שיחול על כל בני הנוער שאינם מגויסים לצבא. מנהיג האופוזיציה אהוד ברק (מפלגת העבודה) הצהיר שממשלה בראשות מפלגתו תחוקק חוק שירות לאומי שיחייב את כל מי שאינו משרת בצה"ל לשרת בשירות לאומי. זה היה חלק מן "המהפכה האזרחית" שהבטיח ברק להוביל אם הוא ומפלגתו יחליפו את מפלגת השלטון. במסע בחירות בשנת 1999 הצהיר ברק שאם ייבחר לראשות הממשלה, הוא ייזום חקיקה שמחייבת את כל בני הנוער לשרת שירות כלשהו - אזרחי או צבאי.⁴⁶ נאמן לדבריו, עם בחירתו במאי 1999 הוא הורה למועצה לביטחון לאומי להקים ועדה שתבחן את הנושא ותציג בפניו המלצות יישומיות.⁴⁷

45 דברי הכנסת, 9 ביולי 1996.

46 מערכת הבחירות בשנת 1999 הייתה אחת משלוש מערכות הבחירות שבהן נבחר ראש ממשלה בבחירה ישירה בהצבעה כללית - 1996, 1999 ו-2001. החוק שאישר בחירה ישירה של ראש ממשלה בוטל בשנת 2001.

47 Bick, 2016b, p. 140

בשנת 1997 בג"ץ נעשה הזירה לקריאת תיגר ליברלית על החלוקה של נטל השירות. בג"ץ התבקש לפסוק אם לשר הביטחון, אשר עד תקופה זו היה בעל הסמכות הבלעדית להעניק דחיות שירות לבחורי ישיבה, הייתה למעשה סמכות חוקית לעשות זאת, בהתחשב בעובדה שמספר הדחיות הגיע לעשרות אלפים.⁴⁸ בעוד בג"ץ דן בנושא בחורי הישיבה, עתירה דומה הוגשה לגבי חוקיותה של מדיניות הממשלה להימנע מגיוס ערבים לצה"ל או לשירות לאומי. ההקבלה לעתירה של רובינשטיין הייתה ברורה: אם כולם חייבים לשרת, מדוע המיעוט הערבי מקבל פטור מכל סוג של שירות?⁴⁹

בג"ץ הוציא צו על תנאי המחייב את הממשלה להשיב על העתירה. הממשלה השיבה שהתערבות בג"ץ בעניין זה מיותרת כי הנושא בטיפול. לדבריה, הממשלה נמצאת בתהליכי הכנת הצעת חוק בעניין גיוס ערבים לשירות אזרחי, וזו תוצג בקרוב בכנסת. לאור תגובת הממשלה דחה בג"ץ את העתירה.

העותר שבו והגיש שוב את העתירה, לאחר שהתברר שלוועדה - שהממשלה מינתה אותה במטרה לגבש תוכנית לגיוס בחורי ישיבה (ועדת טל) - אין מנדט לרון בשירות במגזר הערבי. בג"ץ דחה שוב את העתירה, בנימוק שהממשלה התחייבה שמדיניות הגיוס של בני המיעוטים תוסדר בחקיקה ראשית, לאחר שהיא תשלים את העבודה על תוכנית הגיוס של בחורי הישיבות.⁵⁰ החלטת בג"ץ שלא להתערב בסוגיה העידה על הסתייגותו הברורה מטיפול בנושא טעון זה ועל העדפתו להשאירו לממשלה ולכנסת.

המועצה לביטחון לאומי, שהונחתה על ידי ראש הממשלה אהוד ברק בשנת 1999 לבחון את שאלת הרחבת השירות הלאומי למגזרים אחרים, הגישה את המלצותיה בשנת 2000. כמו ועדת בן-שלום לפנייה, גם היא המליצה להנהיג שירות לאומי במגזר הערבי על מנת לקדם את שילוב הערבים בחברה הישראלית. המועצה הציעה שתוכנית השירות תהיה התנדבותית, כדי שלא

48 בג"ץ 3267/97 רובינשטיין ואחרים נ' שר הביטחון.

49 אורגד, 2007, עמ' 402-404.

50 שם. העותר, ד"ר שמואל סעדיה, ביקש מבית המשפט לפסוק בעניין החוקיות של אי-גיוס ערבים.

לעורר מחאה בקרב הערבים. המתנדבים ישובצו בעיקר בקהילה הערבית, לפחות בהתחלה. היא גם המליצה לשנות את שם התוכנית במגזר הערבי משירות "לאומי" לשירות "אזרחי", כדי להדגיש שהשירות הוא מעשה של אזרחות טובה ולא ביטוי של זהות "לאומית". שירות "לאומי", קבעה המועצה, הוא שם המתאים לשירות של בנות הציונות הדתית, אך בעייתי לצעירים בעלי זהות פלסטינית חזקה.⁵¹

אולם אירועים במגזר הערבי באוקטובר 2000 דחו פעולה כלשהי של הממשלה בנושא. פלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה החלו בהתקוממות שנייה, שלימים כונתה "האינתיפאדה השנייה". מתוך הזדהות עם בני עמם יצאו ערביי ישראל בצפון להפגנות המוניות, אשר חלקן הפכו לאלימות והביאו למותם של 13 ערבים ישראלים בידי המשטרה. בתגובה לאלימות הקשה ולאבדות בנפש מינתה הממשלה ועדת חקירה (ועדת אור) כדי לחקור את "אירועי אוקטובר" ואת הנסיבות שהובילו להתפרצותם. התוכנית לנהל דו-שיח עם ההנהגה הערבית בנושא השירות האזרחי נדחתה לימים רגועים יותר.⁵² בינתיים אהוד ברק, שתמך בהרחבת השירות הלאומי-אזרחי למגזר הערבי, הפסיד בבחירות לראשות הממשלה לאריאל שרון ופרש זמנית מהפוליטיקה. בשנת 2001 העבירה הכנסת חקיקה המרחיבה את השירות הלאומי לצעירים שנפסלו משירות על ידי צה"ל, אך שירות אזרחי במגזר הערבי לא נכלל בחקיקה זו.⁵³

51 גל, 2008, עמ' 13-14.

52 סעדיה עתר שוב לבג"ץ בשנת 2000. הממשלה השיבה שהמצב הביטחוני הרגיש לאחר אירועי אוקטובר מנע באותו זמן את הנהגתו של שירות לאומי כלשהו לערבים. בג"ץ דחה את עתירתו של סעדיה, והציע לעותר "לשוב לכשייבוא שלום"; ראו: אורגד, 2007, עמ' 404.

Bick, 2016b 53

התגובה של ההנהגה הערבית להצעות לשירות לאומי-אזרחי במגזר

לפני שנפנה לפירוט פעולות הממשלה ולהמלצותיה לאחר אירועי אוקטובר 2000, חשוב שנבחן את תגובת ההנהגה הערבית להצעות הרבות בנושא השירות הלאומי-אזרחי שהוצעו עד אז בכנסת ובוועדות ממשלתיות שונות.

בשנים 1989-1991 הייתה עדיין מידה של פתיחות בעמדה הערבית לגבי השירות הלאומי: חברי כנסת ערבים ממפלגת העבודה היו מוכנים לדון באפשרות של שירות לאומי במגזר הערבי, ואף השתתפו במשלחת של יהודים וערבים שטסה לגרמניה בשנת 1989 כדי ללמוד על התוכנית הגרמנית Zivildienst (שירות אזרחי אלטרנטיבי) מקרוב.⁵⁴ בשנת 1991 דנו מנהיגים ערבים באפשרות להנהיג שירות לאומי במגזר עם אלכסנדר בליי, יועץ ראש הממשלה יצחק שמיר לענייני ערבים.⁵⁵ אולם מצב זה השתנה בשנים שלאחר מכן, שכן ההנהגה הערבית התחלפה, ואת מקום ההנהגה הישנה תפסו מנהיגים לאומיים רדיקליים יותר.

מספר הנציגים הערבים במפלגות הציוניות בכנסת ירד בצורה חדה בשנות התשעים, ומפלגות רדיקליות יותר, כגון המפלגה הקומוניסטית חד"ש, הרשימה הערבית המאוחדת ובל"ד (1996), זכו בקולותיהם של רוב המצביעים הערבים. מפלגות אלה הזדהו מאוד עם הלאומיות הפלסטינית ועם המאבק הפלסטיני לעצמאות בגדה המערבית ובעזה. הן התנגדו בעקביות לכל ההצעות שהועלו בכנסת לחייב את הערבים לשרת בסוג כלשהו של שירות (לאומי-אזרחי או צבאי), וכן לכל תוכנית התנדבותית שלטענתם תהיה צעד ראשון לקראת הטלת שירות צבאי חובה.

54 דברי ח"כ נואף מסאלחה, דברי הכנסת, 4 בדצמבר 1989, עמ' 707. ה-Zivildienst הייתה תוכנית שירות אזרחי חובה אלטרנטיבית לשירות הצבאי שהתקיימה בגרמניה בשנים 1973-2011 והייתה מיועדת לסרבני מצפון.

55 ריאיון עם אלכסנדר בליי, 6 במאי 2013 באריאל. בשנת 1991 הציעה הממשלה תוכנית לעידוד ערבים נוצרים להתנדב לצבא, אך ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל דחתה את ההצעה על הסף בטענה שכל המיעוטים הלא יהודים שייכים לאומה ערבית אחת ולא ניתן להפריד ביניהם; ראו: Hitman, 2016, p. 170.

המנהיגים הערבים נימקו את התנגדותם לשירות לאומי בראש ובראשונה במצב הבלתי שוויוני של הערבים בישראל כתוצאה ממדיניות מפלה מכוונת. לדבריהם, המדינה עשתה לערבים אי-צדק היסטורי וגזלה מהם אדמות - העוול של הפקעת אדמות ערביות לצורך בניית יישובים יהודיים נמשך לדבריהם שנים רבות. יתרה מכך, ממשלות ישראל נקטו מדיניות מכוונת של אפליה והזנחה, המנציחה אי-שוויון כלכלי וחברתי, כגון הקצאות נמוכות לעיריות ולרשויות מקומיות ערביות, הזנחה וקיפוח של החינוך הערבי, והתעלמות מן המספר הגובר של משפחות ערביות שחיות מתחת לקו העוני. לטענתם, כמעט שלא היו תוכניות בנייה ופיתוח במגזר הערבי לאורך השנים, והתוכניות שכן הוגשו לוועדות המתאר על ידי הערבים לא אושרו. לכן, בתים רבים נבנו ללא היתרים, ולאחר מכן נהרסו על ידי הרשויות.

מנהיגים ערבים הצביעו על כך שערים ערביות עמדו בראש טבלאות נתוני האבטלה: לדברי ח"כ עזמי בשארה (מפלגת חד"ש-בל"ד), 40% מקרב הערבים ו-62% מהילדים הערבים חיו מתחת לקו העוני בשנת 1996.⁵⁶ לטענת אותם מנהיגים, אם תומכי השירות הלאומי היו רציניים לגבי השגת שוויון חברתי אמיתי, הם היו פועלים לצמצום הפערים החברתיים והכלכליים בין ערביי ישראל לבין הישראלים היהודים, ורק לאחר מכן דורשים גם מהערבים לתרום. לא מקובל עליהם שהמדינה תטיל עליהם חובות, בלי שתעניק להם שוויון זכויות מלא. המנהיגים הערבים הזכירו לעיתים קרובות את המצב החברתי-כלכלי העגום בכפרים הדרוזיים, כדוגמה אומללה למיעוט שכן משרת בצבא אך מקבל כל כך מעט בתמורה, שהרי אותו מצב של הזנחה, שקיים בכפרים המוסלמיים, קיים גם בכפרים הדרוזיים.⁵⁷

טיעון שני שהעלו מנהיגים ערבים נגד השירות הלאומי היה קשור ישירות לשירות הצבאי - הערבים אינם מוכנים לשרת בצבא שהוא יהודי-לאומי מיסודו, המשרת את המדינה ה"יהודית" שנמצאת במצב מלחמה עם האומה שלהם, האומה הפלסטינית. לדבריהם, הצבא הוא צבא ברוטלי, המדכא את עמם בגדה המערבית ובעזה, ולכן השירות בצבא "ל מנוגד לעצם זהותם כפלסטינים. אותם מנהיגים טענו

56 דברי הכנסת, 13 בינואר 1997.

57 דברי ח"כ סאלח סלים (מפלגת חד"ש), דברי הכנסת, 8 בנובמבר 1994.

שהשתתפות בשירות לאומי-אזרחי, אשר ממבט ראשון נראית תמימה ואף מועילה לקהילה הערבית, היא למעשה צעד ראשון במזימה של המדינה לגייס את ערביי ישראל לצבא. הממשלה אולי תתחיל בתוכנית התנדבותית של שירות אזרחי, אך זמן קצר לאחר מכן תהפוך את השירות מהתנדבות לחובה, ולבסוף – לשירות חובה בצבא. הטענה שהשירות האזרחי אינו אלא תכסיס לגייס את הערבים לצה"ל עדיין מקובלת בקהילה הערבית, על אף מאמצי הממשלה להפריך אותה, והיא מעידה על חוסר האמון של המנהיגים הערבים בממשלה ובהבטחותיה.

הקמת מנהלת השירות האזרחי-לאומי בשנת 2007, שהייתה מסגרת אדמיניסטרטיבית נפרדת לחלוטין מצה"ל, לא הפיגה חוסר אמון זה.⁵⁸ לדברי המנהיגים הערבים, "הוכחה" לקשר בין השירות הצבאי לשירות האזרחי נמצאה בעצם יצירתה מלכתחילה. השירות הלאומי החל כתוכנית לבנות דתיות, כחלופה לשירות צבאי; כלומר, נקודת המוצא של השירות היא החובה לשרת בצבא, והשירות הלאומי הוא תחליף לחובה זו. המנהיגים הערבים גם הצביעו על כך שהמענק שמקבלים אלו שמסיימים בהצלחה את השירות הלאומי, מגיע מהקרן לחיילים משוחררים, המתקצבת על ידי משרד הביטחון. לדבריהם, זו הוכחה מוחצת לקשר המהותי שבין השירות הלאומי-אזרחי לבין השירות הצבאי. רשות השירות הלאומי-אזרחי התייחסה בכיטול לטענה זו בנוגע למענק שמשולם מקרן שבאחריות משרד הביטחון, וראתה בעניין זה "נוהל מנהלי שנועד לצורכי יעילות" ותו לא.⁵⁹ אך עבור מתנגדי השירות הלאומי-אזרחי זו הייתה הוכחה משכנעת לקשר המרושע בין השירות האזרחי לשירות הצבאי.⁶⁰ בנוסף, הם הזכירו את העובדה שהיוזמה

58 על נושא זה היו דיונים רבים בכנסת בשנים 1996–2005, כפי שעולה מעיון בדברי הכנסת בשנים אלו.

59 ריאיון עם אמיר אבו עיסא, המתאם הארצי של המתנדבים מהמיעוטים ברשות השירות הלאומי-אזרחי, 12 בינואר 2017 בירושלים.

60 שר-שלום גרבי, מנכ"ל מנהלת השירות האזרחי-לאומי, לחץ על הממשלה בהודמנויות רבות להעביר למנהלה את הסמכות לשלם למתנדבי השירות האזרחי את מענקי השחרור שמגיעים להם לאחר השירות, בלי להיעזר בקרן לחיילים משוחררים. שינוי פרוצדורלי זה היה מנטרל את הטיעון של מתנגדי השירות האזרחי, שהשירות אינו אלא זרוע של השירות הצבאי; ראו בעדותו של שר-שלום גרבי בפרוטוקול מס' 27 של ועדת שקד (הוועדה הפרלמנטרית לשוויון בנטל), 16 בדצמבר 2013.

להנהיג שירות לאומי-אזרחי במגזר הערבי בשנת 2007 נבעה מהמלצותיה של ועדת עברי, ועדה שהוקמה על ידי משרד הביטחון בשנת 2004 (ראו בדיון להלן).⁶¹

בטיעונם השלישי של המנהיגים הערבים נגד השירות הלאומי-אזרחי הם הטילו ספק בשימוש במושג שירות "לאומי", שבמהותו מבטא פטריוטיות וחיבור למדינה. הם התנגדו להיבט ה"לאומי" בשירות הלאומי. מי היא ה"אומה" שאותה הם צפויים לשרת - "האומה היהודית", שאיתה הם אינם מזדהים? הם טענו שהשירות הלאומי הוא בעצם תכסיס של הממשלה להפשטי מהצעירים הערבים את זהותם הפלסטינית ולהגביר את תהליך הישראליות בקרבם. מאחר שהמטרה המוצהרת של השירות הלאומי היא לחזק את קשרי הצעירים לקהילה ולמדינה, ההסכמה לשרת במדינה היהודית משמעותה נטישת הזהות הפלסטינית והזהרות עם מטרותיה. צעיר ערבי, הגאה בזהותו הפלסטינית, אינו יכול לשרת מדינה "יהודית", שמפלה את עמו ומדכאת את אחיו הפלסטינים בשטחים. לדבריהם, כל עוד שנמשך כיבוש האדמות הפלסטיניות, אסור לערבים לשרת.⁶²

חבר כנסת אברהים צרצור (רע"ם-תע"ל) העלה טיעון נוסף, הקורא תיגר על שליטתה של המדינה בתוכניות השירות האזרחי: הוא הציע שהתוכנית לשירות אזרחי תהיה מנוהלת באופן בלעדי על ידי המנהיגים הערבים. את הטיעון הזה העלה גם ח"כ עזמי בשארה, כחלק מדרישותיו מהמדינה להכיר בזכויות הלאומיות של המיעוט הערבי ולהעניק לו שליטה מלאה על מוסדותיו.⁶³ לדבריהם, שירות אזרחי יתקבל במגזר

61 עד היום ערבים רבים רואים בשירות האזרחי תוכנית שנתמכת על ידי משרד הביטחון. בשיחה עם קבוצה של סטודנטים ועם המחברת בסיוור בעיירה הבדואית חורה ב-10 ביולי 2019 אמרה גריר האני, פעילה חברתית בחורה, שהיא תומכת בפעילות התנדבותית ומעודדת צעירים ערבים להתנדב, אך לא בשירות האזרחי מכיוון שהוא "מופעל על ידי משרד הביטחון".

62 נחמיאס, 2007. וראו גם: אורגד, 2007, עמ' 401.

63 רודניצקי, 2015, עמ' 92-94.

הערבי אם הוא יילקח מידי הממשלה ויושם בשליטתן המלאה של הרשויות המקומיות הערביות.⁶⁴

מנהיגים ערבים העלו גם חשש שהשירות הלאומי-אזרחי יפגע בתעסוקה במגזר. הם תהו אם שילוב מתנדבים בבתי חולים, בבתי ספר ובשירותי הרווחה לא יגביר את האבטלה במגזר הערבי - בייחוד מאחר שערבים רבים מועסקים בעבודות פשוטות אלה, שאינן דורשות הכשרה מקצועית. לדבריהם, יש סכנה שהשירות האזרחי יקטין את מספר המשרות הפנויות ויחליף את העובדים בעבודות אלו.⁶⁵ מכל הסיבות הללו התנגדו המנהיגים הערבים ליוזמות שונות להנחלת שירות לאומי-אזרחי במגזר, וכפי שנראה להלן הם ממשיכים להתנגד להן גם כיום.

אירועי אוקטובר 2000: זרז לשינוי מדיניות

אירועי אוקטובר 2000 יצרו גלי הלם בחברה הישראלית: 13 אזרחים ערבים נהרגו מידי המשטרה, כשהשוטרים ניסו לשלוט בהפגנות המוניות שהפכו לאלימות; אזרחים יהודים היו מטרות ליידוי אבנים, ואחד מהם אף קיפח את חייו.⁶⁶ אכן מדובר באירוע שסימן את קו פרשת המים ביחסי היהודים והערבים במדינה. הממשלה מינתה ועדה מיוחדת בראשות תאודור אור, שופט בג"ץ בדימוס, לחקור את האירועים ולהמליץ על צעדים למניעת הישנותם.

64 דברי הכנסת, 31 באוקטובר 2007. ראיף זריק טען שבשנת 2007 ניצלה הממשלה לרעה את הביטוי הנאו-ליברלי "מדינת כל אזרחיה", שטבעה מפלגת בל"ד כחלק מדרישותיה לקבל זכויות מיעוט לאומיות, כדי להרחיב את חובת השירות הלאומי-אזרחי למגזר הערבי, ובמקום להעניק לערבים זכויות כמיעוט לאומי - הרחיבה הממשלה את חובותיהם; ראו: זריק, 2015, עמ' 298.

65 מכתב ממנכ"ל לי קרן אברהם, אמנון בארי-סוליציאנו ומוחמד דראושה, לראש הממשלה בנימין נתניהו, לגבי השירות האזרחי במגזר הערבי, 5 ביולי 2012.

66 דו"ח ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000 (ועדת אור), ירושלים 2003, <http://uri.mitkadem.co.il/vaadat-or>

ועדת אור אימצה נקודת מבט רחבה על האירועים, ופירשה אותם כתגובה חריפה אך מובנת לאפליה ולניכור שאפיינו את יחסי הקהילה הערבית עם המדינה ומוסדותיה זה זמן רב. בסיכום מסקנותיה כתבה כך:

האירועים, אופיים החריג ותוצאותיהם החמורות הם תולדה של גורמי עומק, אשר יצרו מצב נפיץ בקרב הציבור הערבי בישראל. גורמים אלה, כולל המדינה וממשלותיה לדורותיהן, כשלו בחוסר התמודדות מעמיקה ומקיפה עם הבעיות הקשות שמעמיד קיום מיעוט גדול של ערבים בתוך המדינה היהודית. הטיפול הממשלתי במגזר הערבי התאפיין ברובו בהזנחה ובקיפוח. הממסד לא גילה רגישות מספקת לצורכי המגזר הערבי, ולא פעל די על מנת להקצות את משאבי המדינה באופן שוויוני גם למגזר הזה. המדינה לא עשתה די, ולא התאמצה די, כדי להקנות שוויון לאזרחיה הערבים ולהסיר את תופעות האפליה והקיפוח. בעת ובעונה אחת, לא נעשה די כדי לאכוף את החוק במגזר הערבי, והשתרשו במגזר זה תופעות בלתי לגיטימיות ובלתי רצויות.⁶⁷

בשעה שלוועדת אור היו דברים קשים לומר על ההנהגה הפוליטית הישראלית, היא הטילה חלק מן האשמה גם על כתפי ההנהגה הערבית, אשר לדבריה תרמה להסלמת המתיחות ולא נקטה את אמצעי הזהירות שנדרשים למניעת ההידרדרות לאלימות, כאשר ראתה לאן מובילים הדברים:

גורם העומק האחר שהוביל לאירועים היה חלק מהנהגת המגזר הערבי. כמה ממנהיגי הכולטים של מגזר זה לא השכילו לתחום את תביעותיו של המיעוט הערבי לאפיקים דמוקרטיים לגיטימיים בלבד. הם לא השכילו להבין, שהתפרעויות אלימות, חסימות צירים והזדהות עם פעילות מזוינת כנגד המדינה ואזרחיה, מהוות איום על אזרחי המדינה היהודים ופוגעות קשה במרקם העדין של יחסי יהודים וערבים במדינה. בתוך כך, החלה נוצרת תבנית של איום באלימות ושל שימוש

באלימות קשה לצורך השגת מטרות שונות, כפי שבא הדבר לביטוי בתגובות על הריסות בתים והפקעת מקרקעין, וסביב נושא המשא ומתן על עתיד ירושלים ומעמד הר הבית. במסגרות שונות, הועברו מסרים של דה לגיטימציה למדינה ולכוחות הביטחון שלה, וניתן ביטוי לאיבה ולעוינות עמוקים לסמליה.⁶⁸

הוועדה מתחה ביקורת גם על המשטרה והאשימה אותה בשימוש בכוח מופרז במאמציה להשיב את הסדר על כנו. היא המליצה לממשלה לנקוט צעדים מידיים כדי להוציא לפועל החלטת ממשלה שהתקבלה מייד לאחר אירועי אוקטובר, ולפיה "ממשלת ישראל רואה חובה לעצמה לפעול למתן תנאים שווים והוגנים לערביי ישראל בתחום חברתי-כלכלי ובפרט בחינוך, דיור ותעסוקה [...] הממשלה תפעל לפיתוח ולקידום חברתי-כלכלי של יישובי המגזר הערבי ולצמצום הפערים בינם לבין היישובים והמגזר היהודי".⁶⁹

בספטמבר 2003 מינה ראש הממשלה אריאל שרון ועדת שרים בראשות שר המשפטים יוסף (טומי) לפיד, כדי שתמליץ לממשלה על צעדים מבצעיים ספציפיים לשיפור היחסים עם הקהילה הערבית על סמך ממצאי ועדת אור. גם נציגים מהמגזר הערבי הוזמנו להצטרף לוועדה, אך הם סירבו. הוועדה המליצה בין היתר להכין מיידית תוכנית לשירות אזרחי בהתנדבות במגזר הערבי, שתבוצע בעיקר בתוך קהילות המגזר, לפחות בהתחלה. בשלביה הראשונים התוכנית תהיה בהתנדבות, אך בשלב מאוחר יותר היא תהפוך לתוכנית חובה.⁷⁰

המנהיגים הערבים דחו המלצה זו על הסף. הם טענו, כפי שטענו בעבר, שהמדינה חייבת לספק לקהילה שוויון מלא לפני שתוכל לבקש מהם לתרום. חבר הכנסת מוחמד ברכה (מפלגת חד"ש-ת"ל) אמר בכנסת:

68 ש.ם.

69 החלטת ממשלה מס' 2777 (מצוטטת ש.ם).

70 דו"ח והמלצות ועדת השרים לעניין המלצות ועדת אור (ועדת לפיד), ירושלים 2004. על פי נתונים של צה"ל, בשנים 2000-2003 התנדבה קבוצה קטנה של ערבים לשירות הלאומי: 17 בנים ערבים ו-80 בנות ערביות; ראו: מכתב מצביה גרוס, היועצת המשפטית למערכת הביטחון, לרמ"ט שר הביטחון, 22 בפברואר 2004, ארכיון צה"ל.

השקר המופץ, הכורך את שוויון הזכויות עם שוויון החובות, מופרך ערכית ומופרך פרקטית. מופרך ערכית כי בחברה נורמלית ודמוקרטית אזרחית, הזכויות הן מוחלטות והחובות הן יחסיות לנתונו הפיזיים, הערכיים והמצפוניים של היחיד או של הקולקטיב; מופרך פרקטית, כי השירות הצבאי לא הביא לשוויון בעיירות הפיתוח ובשכבות המצוקה, וכמובן לא תרם לשוויון של בני העדה הערבית הדרוזית בישראל, שסובלת כמו כל שאר בני עמם מאפליה ומהפקעת קרקעות ומשוליות פוליטית.⁷¹

בעקבות המלצות ועדת לפיד אישרה הממשלה בדצמבר 2005, באופן עקרוני, להקים תוכנית התנדבותית של שירות לאומי-אזרחי עבור כל הצעירים, ערבים ויהודים, שלא גויסו לצה"ל.⁷²

באוגוסט 2004 מינה שר הביטחון שאול מופז ועדה בראשות מפקד חיל האוויר בדימוס, דוד עברי,⁷³ כדי לבחון כיצד יש להפעיל את השירות האזרחי במגזר החרדי, כפי שאושר בחוק טל. בפברואר 2007 הגישה הוועדה את המלצותיה (המלצותיה לגבי גיוס חרדים נידונו בהרחבה לעיל בפרק ה). ועדת עברי, כמו ועדת לפיד שקדמה לה, המליצה להקים תוכנית התנדבותית של שירות לאומי-אזרחי לכל הצעירים שלא גויסו לצבא - יהודים וערבים כאחד. אך בשל התנגדותה של ההנהגה הערבית לשירות כלשהו, הוועדה המליצה על שירות בהתנדבות ולא על שירות חובה.⁷⁴ לדבריה, לשירות האזרחי במגזר הערבי יהיו "השלכות חברתיות חיוביות על מעמדם של ערביי ישראל ועל מערכת היחסים בין יהודים לערבים

71 דברי הכנסת, 9 ביוני 2004.

72 הודעת מזכיר הממשלה בתום ישיבת הממשלה ב-18 בדצמבר 2005, <https://www.gov.il/he/departments/publications/reports/govmes181205>

73 דוד עברי היה סגן הרמטכ"ל ומפקד חיל האוויר, וכיהן גם כשגריר ישראל בווינגטון וכראש המועצה לביטחון לאומי.

74 דו"ח הוועדה למיסוד השירות הלאומי-אזרחי (ועדת עברי): המלצות ביניים (ירושלים 2005).

בישראל. באופן זה [...] תיסלל דרכו של המגזר להשתלב טוב יותר במרקם הפוליטי-חברתי הישראלי.⁷⁵

ועדת עברי המליצה ליצור שלושה מסלולים מנהלתיים נפרדים של שירות אזרחי במסגרת מנהלה מרכזית אחת: לבנות דתיות ולצעירים שנדחים משירות על ידי צה"ל, לערבים ולחרדים. הממשלה אימצה את המלצות ועדת עברי באוגוסט 2007, והודיעה על הקמת מנהלת השירות האזרחי-לאומי במשרד ראש הממשלה. היא מינתה את ד"ר ראובן גל, הפסיכולוג הראשי לשעבר של צה"ל וחבר לשעבר במועצה לביטחון לאומי, לעמוד בראש המנהלה.⁷⁶ עם כניסתו לתפקיד תיאר גל את מטרת המנהלה:

אנחנו מדברים על מערכת אזרחית, ממלכתית, שבמסגרתה יתרמו צעירים וצעירות, אזרחי מדינת ישראל, מכל קבוצות האוכלוסייה – יהודים, ערבים, בנות, בנים, דתיים, חילוניים וגם חרדים – שנה או שנתיים מוזמנים לפעילות קהילתית אזרחית, שיש בה תועלת ניכרת לחברה בכלל ולאוכלוסיות מוחלשות בפרט [...] השירות האזרחי פתוח לכול, הוא לא רק לאוכלוסייה של הבנות היהודיות הדתיות, כפי שזה היה עד היום. מטרת הפעילות הזו היא משולשת. היא גם חיזוק הקשר וההזדהות של האזרח הצעיר עם הקהילה והחברה והמדינה, גם פיתוח היכולות המקצועיות והמוכנות שלו לתעסוקה, וגם העצמה אישית ופיתוח אישיותו וכישורי מנהיגותו.⁷⁷

בתחילת הדרך ניסה גל לכלול גם מנהיגים ערבים בתכנון הפרויקט, והזמין אותם להצטרף לוועדה המייעצת של מנהלת השירות האזרחי-לאומי, אך נדחה בתקיפות. בנוסף, הוא הזמין את ראשי המועצות המקומיות הערביות להיפגש עם נציגי המנהלה כדי לייעץ לה בדבר צורכיהם, אך גם לכך הם סירבו.⁷⁸ חבר

75 שם, המלצה מס' 25.

76 החלטת ממשלה ישראל מס' 2295, 19 באוגוסט 2007.

77 פרוטוקול מס' 376 של ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, 24 בינואר 2008.

78 שם.

הכנסת ג'מאל זחאלקה (מפלגת בל"ד) הסביר את סירובם של מנהיגי המגזר לשתף פעולה עם היוזמה:

בהחלטת הממשלה נאמר, שמטרת־העל של התוכנית הזאת, ואני מצטט מלה במלה, היא הגברת הקשר וההזדהות בין האזרח למדינה. הסעיף הראשון הוא מטרת־העל, ומזה נגזרים כל הדברים האחרים, זאת המטרה העיקרית. אני לא רוצה לטייח שום דבר, אני רוצה שתשמעו בדיוק מה אנחנו חושבים. וכאן הבעיה העיקרית. כלומר, שהאזרח הערבי נדרש להזדהות עם מדינת ישראל או עם המדינה כמדינה יהודית דמוקרטית, על כל המשתמע מכך. כלומר, הוא צריך לאמץ לעצמו את הציונות כאידיאולוגיה. המדינה היא לא משהו ערטילאי, אלא עניין מאוד ברור. אנחנו מתבקשים להזדהות עם המדינה, על כל הכרוך בכך. מבחינתנו, בגלל הזיכרון ההיסטורי שלנו ובגלל הבעיה האידיאולוגית והשייכות הלאומית שלנו והזהות הלאומית שלנו, אנחנו רואים בתוכנית הזאת תוכנית לטשטוש זהות לאומית, תוכנית למחיקת זהות לאומית, תוכנית נגד הזיכרון ההיסטורי שלנו, ועל כן אנחנו מתנגדים לה. זאת הסיבה העקרונית.

יש לנו הרבה מה להגיד גם על התוכנית עצמה מבחינה פרקטית, שבסופו של דבר היא תוביל לדעתנו ולפי מיטב ניתוחנו ליצירת מצב של זכויות מותנות. כך יתחילו לדבר על זה, שמי שמתקבל לאוניברסיטה צריך לעשות שירות אזרחי; מי שלא עושה, הוא לא יכול להתקבל. והיו דברים מעולם.⁷⁹

מייד לאחר הקמת מנהלת השירות האזרחי־לאומי פרסמה ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל⁸⁰ הודעה המוקיעה את השירות האזרחי, והחלה במסע נמרץ נגד התוכנית במגזר הערבי. היא מינתה את אימן עודה,

79 דברי הכנסת, 31 באוקטובר 2007.

80 ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל היא גוף פוליטי עצמאי המתאם את הפעילויות הפוליטיות של ערביי ישראל. היא מורכבת מחברי כנסת ערבים, מראשי מועצות מקומיות ערביות ומנציגי עמותות שונות במגזר הערבי.

עורך דין פעיל, צעיר ומבטיח ממפלגת חר"ש, לעמוד בראש "הקואליציה נגד השירות האזרחי".⁸¹ הקואליציה ארגנה עצרות המונים נגד השירות, הפיקה סרטונים לאינטרנט, ואף הזמינה שירי ראפ שהוקיעו את השירות האזרחי וגינו את כל מי ששירת בו.⁸² מי שהתנדב תויג כבוגד, והורים הוזהרו שילדיהם ינודו חברתית אם ישרתו.

מנהיגים ערבים הפעילו לחץ על מנהלי בתי ספר ועל ראשי מועצות אזוריות שלא ישתפו פעולה עם המנהלה. לדוגמה, בכפר כנא ניתק ראש המועצה האזורית את קווי הטלפון של בית הספר המקומי, כדי ללחוץ על המנהל שלא לקבל מתנדבים. בביר אל-מכסור ובאל-בטוף, רכזים של אחת העמותות המשבצות את המתנדבים, שהיו בעצמם ערבים, הפכו יעד לאיומים ולהתעללות מילולית. התקבלו גם דיווחים על תקיפות פיזיות נגד מתנדבים ורכיזהם.⁸³ בישיבה של ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת שהתקיימה בינואר 2008 הזהיר עאטף קרינאווי, יו"ר העמותה לשוויון חברתי, עמותה המשבצת מתנדבים ערבים בשירות האזרחי, שהאווירה בקרב המתנדבים מתוחה ונפיצה עד מאוד. הוא הזהיר שמצב זה אף עלול להגיע לרצח של אחד המתנדבים או הרכיזהם.⁸⁴ יורם כמיסה, מנכ"ל העמותה, דיווח בשנת 2016 לאחת מוועדות הכנסת על הצתת ביתה של מתנדבת שנבחרה לקבל את פרס נשיא המדינה על מצוינות בהתנדבות.⁸⁵

בישיבה של ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת התבקש חבר הכנסת ג'מאל זחאלקה (מפלגת בל"ד) להסביר את התנגדותו הנחושה לתוכנית שהיא התנדבותית באופייה, מנוהלת על ידי ערבים למען ערבים, ונותנת לצעירים ערבים הזדמנות לתרום לקהילות שלהם. זחאלקה השיב בחרifות:

81 עודה התקדם בתחום הפוליטי, נבחר לעמוד בראש הרשימה הערבית המשותפת, ובשנת 2015 נבחר לכנסת ברשימת מפלגת חר"ש.

82 פרוטוקול מס' 376 של ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, 24 בינואר 2008.

83 שם.

84 שם.

85 פרוטוקול מס' 271 של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, 21 ביוני 2016.

זו תוכנית נגד הציבור הערבי. זה שיש ערבים שמשווקים אותה, זה כי תמיד אצל כל כובש, אצל כל קולוניאליסט יש אנשים שמסייעים לו נגד העם שלהם. זה לא דבר חדש [...] למה יש 90% בנות [בין המשרתים]? יש כאן ניצול ציני של האבטלה העמוקה מצד הממסד. יש כאן ניצול של העובדה שמספר הנשים הערביות המועסקות הוא 20% בלבד. באים ומנצלים את המצב הסוציו-אקונומי כדי לפתות בחורות להיכנס לעניין הזה, בלי להסביר להן מה המטרה של התוכנית [...] מטרת העל של התוכנית היא להגביר הזדהות של האזרח עם המדינה. זה פרויקט של נאמנות [...] זו תוכנית שבאה לטשטש, להחליש את הזהות הלאומית של האזרחים הערביים, של הנוער הערבי, והיא לא תצליח.⁸⁶

בהזדמנות אחרת טען זחאלקה שהשירות האזרחי הוא "ניסיון קולוניאליסטי להחליש את הזהות הלאומית של הערבים".⁸⁷ הוא כינה את המתנדבים "מצורעים",⁸⁸ איים שהחברה הערבית תגדה אותם, והזהיר שתהיה להם בעיה כשידוך: "אני מזהיר את הצעירים והצעירות שעושים שירות לאומי שהם עלולים לשלם מחיר כבד ביחסים חברתיים, כולל נישואים".⁸⁹

ארגון הצעירים הערבים "בלדנא" השיק קמפיין נמרץ משלו נגד השירות האזרחי, בעיקר באמצעות הרשתות החברתיות באינטרנט וסדנאות בבתי ספר ערביים, וכן בקרב תנועות הנוער. המסר בסרטונים ובכרזות היה ברור ונחרץ: "אני ערבי, אני לא משרת. לא - לשירות צבאי ואזרחי!"; המסר אף יצר קשר ישיר בין שירות אזרחי לשירות בצה"ל. ארגון "בלדנא" שכר את שירותיה של "דם", להקת ראפ ערבית פופולרית מלוד, כדי שתכתוב שיר ראפ נגד השירות האזרחי. השיר "דרוש ערבי שאיבד את הזיכרון" עלה לאוויר בתחנות רדיו ערביות וזכה לסיקור נרחב בכלי התקשורת הערביים:

86 פרוטוקול מס' 424 של ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת, 6 ביוני 2011.

Harkov, 2011 87

88 רופא-אופיר, 2007ב.

89 בראל, 2013.

השירות האזרחי ייקח אותי בנסיעה לאחור
 יכניס אותי לטנק שיאיים על סבא שלי
 יעלה אותי לדחפור שיהרוס את מורשתי
 בדרך אקח 35 גיבורי אבטלה, ואפול איתם ל-60% עוני.
 האם אנחנו באמת אזרחים? האם השירות יוביל אותי לאנשהו?
 אפילו מהמפה של משאית הזבל העירונית השכונות שלנו מחוקות.
 מה אתם רוצים שאעשה שירות לאומי בבית הספר

שאלמד את התלמידים איך אנו חיים?
 או מההתחלה ללמד אותם לומר בעל פה אהלן, חומוס, צ'יפס?
 או שאתם רוצים שאני אעבוד בבית חולים? מה אעשה שם?
 לפתוח משרד תירות ועל כל ערבי אחד שנולד אייבא יהודי מחו"ל
 או אולי אשרת בבית אבות הלו... כאילו אנחנו מגיעים לגיל הזה?
 אם כן, אז תקרא למבנה טעות ישראלית.⁹⁰

השיר לועג למדינה על כך שאין היא נותנת לערבים שירותים ברמה שווה ליהודים - אפילו לא איסוף אשפה - ועל כך שהיא מתערפת יהודים בהגירה, ובכל זאת מצפה מהערבים לשרת. מילות השיר כוללות אזהרה לבני הנוער שלא יתבלבלו: מצבם לא ישתפר אם ישרתו.

"בלדנא" ארגן גם כנסים לנוער "נגד השירות", ובהם זכה השירות האזרחי לגינויים ולהכפשות. אלפי בני נוער השתתפו בכנסים אלה, ולעיתים קרובות הם היו מקור המידע העיקרי על השירות עבור בני הנוער. במקרים רבים הובילו חברי הכנסת ממפלגת בל"ד את הכנסים. הם הזהירו את הצעירים שלא יתפתו להטבות המוצעות על ידי הממשלה, ושלא יאפשרו להיכבטים החיוביים של ההתנדבות להוליך אותם שולל.⁹¹ נדים נאשף, יושב ראש נוער "בלדנא", ציין שלמאמצי הממשלה לגייס ערבים לשירות האזרחי קיימת מקבילה היסטורית - גיוס הדרוזים לצה"ל בשנת 1956. הוא הזהיר:

90 רופא-אופיר, 2007א. וראו גם: Egeiq, 2010

91 נחמיאס, 2007.

עניין זה אינו פחות מסוכן ממה שקרה בשנת 1956, כאשר חוק דומה לגבי שירות צבאי נכפה על הקהילה הדרוזית הפלסטינית [...] עלינו לפעול כדי לעצור חוק זה. האם אתם יכולים להעלות על דעתכם 28,000 צעירים ערבים, המתגייסים מדי שנה לשירות לאומי, עוברים תהליך של שטיפת מוח, ורואים במדינת ישראל מדינה יהודית? היכן זה משאיר את הזהות הפלסטינית? אין אנו יכולים להרשות שדבר זה יקרה לנוער שלנו. אנו מאגדים כוחות כארגונים וכיחידים כדי לעצור חוק זה.⁹²

ראאד סלאח, מנהיג הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, ואברהים צרצור, מנהיג הפלג הדרומי שלה, נשאו דברים בכנס של "בלדנא" בשנת 2007, נגד השירות האזרחי. הם האשימו את הממשלה שהיא מנצלת את נושא השירות האזרחי כדי לזרוע פילוג בתוך הקהילה הערבית. סלאח אמר: "מה שאני הכי חושש ממנו הוא שהשירות האזרחי נועד ליצור סכסוך בתוך הערבים בישראל ואף יביא לחיסול פיזי שלנו".⁹³ באותו טיעון השתמש צרצור בהסברו לצעירים שהשתתפו בכנס:

ישראל רוצה שנופשט מזהותנו ולהפוך אותנו לקבוצה ללא שאיפות, תוכניות וללא עתיד [...] מטרת השירות האזרחי היא להגן על כתב האישום שמוגש נגדה במשך 59 שנה בגין רדיפה לאומית ואפליה שהעולם מכיר בהן. היא מנסה להחביא זאת ובפרויקט של השירות האזרחי רוצה להעביר את הכדור למגרש שלנו ולומר לעולם: "אנחנו רוצים שהערבים ישגשו ונאנחנו צודקים במה שאמרנו במשך כ-60 שנה, שהם דבקים בחוסר ההכרה בישראל ולכן מותר לנו לטפל בפצצה הדמוגרפית ובסכנה האסטרטגית".⁹⁴

92 Khalife, 2012 (התרגום שלי).

93 ענברי, 2007.

94 שם.

המנהיגים האסלאמיסטים הזהירו את הצעירים שלא ייפלו ל"מלכודת הדבש" הישראלית - הטבות והבטחות לשילוב נרחב יותר.

בנוסף, חברי כנסת ערבים וראשי מועצות אזוריות נפגשו עם מנהלי בתי ספר ועם תלמידים והוריהם, כדי להזהירם שהשירות האזרחי הוא למעשה צעד ראשון לקראת גיוסם לצבא. לשיטתם - הראיה ברורה: מענק השחרור שניתן למתנדבים בסיום השירות מגיע ממשרד הביטחון, מהקרן לחיילים משוחררים. חבר הכנסת אחמד טיבי (מפלגת רע"ם-תע"ל) סיכם זאת כך: "אנחנו לא רוצים שום דבר כזה באמצעות המדינה, לא שירות צבאי ולא תחליף לשירות צבאי".⁹⁵ לנוכח התנגדותה החריפה של ההנהגה הערבית אימצה מנהלת השירות האזרחי-לאומי (ואחריה הרשות לשירות לאומי-אזרחי) פרופיל נמוך ואסטרטגיה שיווקית זהירה, כדי להימנע מעימות. המנהלה פעלה מאחורי הקלעים, עם אותם ראשי מועצות אזוריות ומנהלי בתי ספר שהביעו נכונות לקבל מתנדבים. היא לא ניסתה להציב מתנדבים בעיר או במועצה שהעומד בראשה הביע התנגדות לכך. רוב המתנדבים שובצו בקהילות שלהם, אלא אם כן ראש המועצה במקום התנגד לכך. המנהלה פרסמה את התוכנית בעיקר באינטרנט, קיימה ירידי גיוס בערים שראשיהן שיתפו איתה פעולה, ועבדה עם מנהלים תומכים.

על אף האמור לעיל, יצוין כי לא כל מנהלי בתי הספר שקיבלו מתנדבים למוסדותיהם תמכו בשירות האזרחי. חלקם הסכימו רק לאחר שהופעל עליהם לחץ מצד ראש המועצה או ממשרד החינוך. היו מקרים שבהם המתנדבים דיווחו שבבתי הספר שבהם הוצבו, הם חויבו לשבת בחוסר מעש על פי הוראות המנהל, ואחרים התלוננו על שקיבלו איומים וספגו עלבונות.⁹⁶ עם זאת, ולמרות מאמצי הבלתי נלאים של ההנהגה הערבית לחבל בתוכנית, מספר המתנדבים במגזר הערבי המשיך לטפס מדי שנה - בתוך עשור גדל מספרם מ-240 מתנדבים בשנת 2006 ל-4,157 מתנדבים בשנים 2017-2018.⁹⁷

95 קושמרו, 2010.

96 וילף, 2013.

97 הנתונים הסטטיסטיים ניתנו למחברת על ידי רשות השירות הלאומי-אזרחי בשנת 2018.

השירות הלאומי-אזרחי בדעת הקהל הערבית

מסקרי דעת קהל שנערכו בשני העשורים האחרונים בקהילה הערבית, עולה דפוס יחסים די יציב בין הערבים ליהודים, עם תנודות כלפי מטה מעת לעת – בייחוד לאחר אירועים אלימים בגדה המערבית או בעזה. סקרים שנערכו על ידי סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה בשנים 2003–2009, הצביעו על כך שרוב ערביי ישראל מקבלים את עצם קיומה של המדינה בגבולות 1967 כעובדה קיימת, והם מעוניינים בדרו-קיום עם שכניהם היהודים. רובם הסכימו שישראל היא מקום טוב לחיות בו, למרות האפליה המתמשכת, ולא היו שוקלים להגר למדינה אחרת. ערביי ישראל גם הביעו תמיכה רבה בתהליך הדמוקרטי והיו נחושים בתביעתם לשוויון פוליטי וחברתי.⁹⁸

בשנת 2012 שאל סמוחה הן את המנהיגים הערבים והן את כלל הציבור הערבי סדרה של שאלות על עמדותיהם כלפי המדינה וכלפי השירות הלאומי-אזרחי. הוא מצא הבדל ברור בין העמדות של כלל הציבור הערבי לבין העמדות שמוצגות על ידי מנהיגיהם הנבחרים: הציבור הערבי הכללי היה פרגמטי ומתון יותר, ואילו המנהיגים לוחמניים ואידאולוגיים יותר. לדוגמה, 60.2% מאלה שהצביעו למפלגות הערביות אמרו שהם מקבלים את היותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית, ואילו מקרב המנהיגים הערבים רק 18.4% התייחסו אליה כך. כמו כן, יותר מנהיגים ערבים תמכו באופן בלתי מתפשר בזכות השיבה המלאה של הפליטים הפלסטינים לישראל (65.4%), לעומת 22.4% בלבד מקרב מצביעיהם.⁹⁹ רוב הציבור הערבי הבחין בין תמיכתם במוסדות הפוליטיים הערביים לבין מידת ההערכה שלהם לפוליטיקאים המנהיגים את המפלגות הערביות: 62.7% אמרו שהם תומכים בוועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל, ו-61.9% תמכו במפלגות הפוליטיות הערביות, אבל בד בבד 58.2% מהנסקרים אמרו שהם אינם נותנים אמון בהנהגה הערבית,

98 Smoocha, 2010

99 מאמצע שנות התשעים מחולקת ההנהגה הפוליטית הערבית לארבע מפלגות נפרדות: חד"ש, בל"ד, תע"ל והרשימה המאוחדת (רע"ם). בשנת 2015 התאחדו ארבע מפלגות אלה לרשימה ערבית מאוחדת (הרשימה המאוחדת), כתגובה להעלאת אחוז החסימה ל-3.25% בשנת 2014 על ידי הכנסת.

ו-63.2% סברו שההנהגה הערבית אינה משרתת היטב את הקהילה בפתרון בעיותיה. 61.1% סברו שעל המנהיגים הערבים לכוון את מאמציהם לפתרון הבעיות האמיתיות של הקהילות הערביות, במקום להתרכז במציאת פתרונות לבעיה הפלסטינית הכוללת.¹⁰⁰

פער זה בין עמדות ההנהגה לבין העמדות של כלל האוכלוסייה הערבית בא לידי ביטוי גם בגישתם כלפי השירות הלאומי-אזרחי. בשנת 2007 אמרו 78.2% מהציבור הערבי שהם יתמכו בשירות לאומי-אזרחי - אם המתנדבים הערבים יקבלו את אותן הטבות כספיות כמו מתנדבים אחרים - ואילו רק 7.8% מההנהגה הערבית תמכו בשירות.¹⁰¹ בשנת 2009 אמרו 53% מהצעירים הערבים בני 18-22 שיהיו מוכנים לשרת בשירות אזרחי. מספר זה ירד ל-40% בשנת 2011, כנראה בעקבות הקמפיין הנמרץ של ההנהגה הערבית נגד השירות האזרחי. התמיכה בשירות האזרחי נמצאה בעיקר בקרב אותם צעירים שכבר הייתה להם גישה חיובית יחסית כלפי המדינה ומוסדותיה.

התמיכה בשירות האזרחי בקרב כלל הציבור הערבי ירדה מ-78% בשנת 2007 ל-62% בשנת 2011.¹⁰² גם את הירידה הזאת ניתן לייחס לקמפיין הנמרץ שערכו המנהיגים הערבים נגד השירות, אך היא הושפעה גם מן ההידרדרות הכללית ביחסים בין הערבים ליהודים בתקופה זו. הערבים שנסקרו בשנת 2011 הביעו כעס רב יותר על אי-השוויון והאפליה שהם חווים, והביעו תסכול רב יותר מכישלונה של הממשלה לסיים את הכיבוש.¹⁰³

כשנשאלו בני הנוער הערבים אם עמדת ההנהגה הערבית לגבי השירות האזרחי חשובה בעיניהם, רבים השיבו שהיא אכן חשובה להם מאוד. אחר כך הם נשאלו אם יתמכו בשירות האזרחי, גם אם ידעו שההנהגה הערבית מתנגדת אליה, ו-48% השיבו שלא יתמכו בשירות.¹⁰⁴ נתון מעניין בסקר קשור להתייחסות הנשאלים לזהות המפעיל של השירות האזרחי: 78% מהציבור

100 סמוחה, 2013, עמ' 105-106.

101 שם, עמ' 108.

102 סמוחה ולכטמן, 2012, עמ' 63-72.

103 שם, עמ' 84.

104 שם, עמ' 87-90.

הערבי אמרו שיתמכו בשירות האזרחי אם הוא ינוהל על ידי ההנהגה הערבית, ואילו 62% אמרו שיתמכו בתוכנית אם היא תהיה מופעלת על ידי הממשלה.¹⁰⁵ לדברי ההנהגה הערבית, ממצאים אלה מספקים תמיכה מסוימת לטענה שהערבים אינם מתנגדים לעצם רעיון ההתנדבות, אלא לשירות שמתוכנן, נשלט ומופעל על ידי זרועות המדינה.

די ברור שאלה שמתנדבים לשירות אזרחי הם צעירים בעלי גישה חיובית למדי כלפי המדינה ומעוניינים להשתלב בה, ולכן הם מוכנים לשרת למרות העמדה של ההנהגה הערבית. לאור ממצאים אלה המליצו סמי סמוחה וזהר לכטמן - במסגרת השיח על "השוויון בנטל" שנערך בכנס באוניברסיטה הפתוחה בשנת 2015 - שהשירות הלאומי-אזרחי במגזר הערבי ימשיך להיות במתכונת התנדבותית ולא יהפוך לחובה. הם הזהירו שאימוץ מדיניות של שירות חובה ייתפס על ידי ההנהגה הערבית ועל ידי רוב הציבור הערבי כחציית קו אדום, וסביר להניח שמדיניות כזו תוביל למרי אזרחי בקרב בני הנוער.¹⁰⁶ ממצאים אלה אושרו על ידי מחקר שערך מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות בשנת 2017. בתשובה לשאלה אם יש להפוך את השירות האזרחי לשירות חובה לכל אלה שקיבלו פטור משירות צבאי, ערבים ויהודים כאחד, רק 27% מהמשיבים הערבים השיבו בחיוב, ואילו בקרב היהודים 67% תמכו בשירות חובה לכולם.¹⁰⁷

105 שם, עמ' 69.

106 סמוחה ולכטמן, 2015. בסקר דעת קהל אחר שנערך בקרב ערביי ישראל על ידי שיבלי תלחמי מאוניברסיטת מרילנד נמצאו ממצאים דומים: 51% מהמשיבים בשנת 2009 ו-47% ב-2010 אמרו שהם מתנגדים לשירות אזרחי חובה לערבים "בכל מצב", 38% אמרו שיתמכו בשירות אזרחי אם יוענק לערבים שוויון זכויות כמו ליהודים (ב-2009 וב-2010), ומיעוט קטן אמר שיתמוך בשירות אזרחי רק לאחר שתקום מדינה פלסטינית עצמאית (7% ב-2009 ו-11% ב-2010); ראו: Telhami, 2010.

107 הנתונים שמוצגים כאן הם באדיבות מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות במכון הישראלי לרמוקרטיה.

יוזמה קהילתנית? משירות אזרחי להתנדבות בקהילה

בשנת 2010 הממשלה בראשות בנימין נתניהו הייתה נחושה להרחיב את השירות הלאומי-אזרחי במגזר הערבי כחלק ממאמצייה להצמיח את כלכלת ישראל. היא ראתה בנתוני האבטלה הגבוהים במגזר הערבי, בייחוד בקרב הנשים הערביות, גורם שמאט את הצמיחה הכלכלית במדינה. מחקרים הראו ששיעור הצעירות הערכיות שמצטרפות לכוח העבודה לאחר שסיימו שירות אזרחי, גבוה במידה ניכרת מן השיעור של אלה שלא שירתו. השירות נתן למתנדבות ניסיון עבודה רב ערך, שהקנה להן יתרון אצל מעסיקים פוטנציאליים וגם העצים את הביטחון העצמי ואת תחושת הערך העצמי שלהן.¹⁰⁸ עבור רבות מהן, השירות היה צעדן הראשון אל מחוץ לסביבה המגוננת של בית הספר והמשפחה, ועודד אותן להמשיך לפתח את עצמאותן.

נתניהו מינה ועדת מנכ"לים כדי לדון בהרחבתו של השירות האזרחי במגזר הערבי ובמגזר החרדי, ולקבוע יעדי גיוס לכל אחד מהם. במסגרת הדיונים הציג אודי שני, מנכ"ל משרד הביטחון, את עמדת צה"ל, שתמכה בהרחבת השירות הלאומי ובהפיכתו לשירות חובה לכל אלה שקיבלו פטור משירות בצה"ל ולכל אלה שלא נקראו לשרת, כלומר גם לצעירים ולצעירות מהמגזר הערבי. לדבריו, שירות חובה לכולם הוא עיקרון חשוב "על מנת למנוע קרע בחברה הישראלית". עם זאת, הוא הוסיף שצה"ל דורש שיינתנו למשרתים בצה"ל מענקים גבוהים יותר והטבות טובות יותר מאלה שיינתנו למשרתים בשירות הלאומי-אזרחי.¹⁰⁹

הוועדה דחתה את העמדה של צה"ל, שלכאורה ביטאה עיקרון שוויוני וליברלי אך לא ישים במציאות החברתית המורכבת במדינת ישראל, והעדיפה לאמץ גישה קהילתנית ואינקרמנטלית, המתאימה יותר למציאות הדתית, הלאומית והתרבותית של ערביי ישראל. היא קבעה שהשירות הקהילתי של ערביי ישראל, ושהשירות הלאומי של אלה שקיבלו פטור מצה"ל, ימשיכו

108 סמוחה ולכטמן, 2012, עמ' 143-163.

109 לשכת הרמטכ"ל, תזכיר חוק שירות אזרחי-לאומי-חברתי - עמדת צה"ל, 29 בנובמבר 2010, ארכיון צה"ל, חק-1-436603.

להיות בהתנדבות. יתר על כן, לערביי ישראל תינתן האפשרות להתנדב בתוך קהילתם אם ירצו, וכך יוכלו לשרת את קהילתם. הוועדה המליצה להרחיב את ההזדמנויות לשרת בקרב המגזר הערבי ולהגדיל את מספר הערבים המתנדבים ב-500 בכל שנה; בשנת 2017 הושגו יעדים אלה, ואף יותר מכך.¹¹⁰ הוועדה גיבתה את אסטרטגיית מנהלת השירות האזרחי-לאומי לגייס במגזר הערבי בפרופיל נמוך, לאור התנגדותם העזה של המנהיגים הערבים, והמליצה להמשיך בכך גם בעתיד. היא קראה למנהלה לתגבר את הקורסים שהוצעו למתנדבים ערבים בלימוד עברית, מתמטיקה ומחשבים, ולשפר את קורסי ההכנה למבחן הפסיכומטרי, על מנת להגדיל את סיכוייהם של המתנדבים להתקבל ללימודים אקדמיים ולשפר את יכולותיהם להתחרות בשוק העבודה לאחר השירות.¹¹¹

הוועדה התרתה במנהלה לנקוט צעדים כדי להבטיח שהשיבוצים - הן במגזר החרדי והן במגזר הערבי - יכבדו את הנורמות הדתיות והתרבותיות של המתנדבים ויספקו להם סביבת עבודה מותאמת. הוועדה סיכמה את עבודתה במסר קהילתני מובהק: אומנם מטרת העל של השירות הלאומי-אזרחי, כפי שהוגדרה בהחלטת הממשלה, היא "חיזוק הקשר וההזדהות בין האזרח ומדינתו, אך ניתן יהיה להשיג זאת רק על ידי חיזוק הקשר וההזדהות של המתנדב וסביבתו עם הקהילה, החברה והמדינה".¹¹² במילים אחרות, הוועדה המליצה על הנחלת גישה רבת-תרבותית ודו-רובדית (קהילה ומדינה), כדי לזכות בתמיכתן של שתי הקהילות בשירות האזרחי - הערבית והחרדית.

במאי 2012 מינתה הכנסת ועדה נוספת (ועדת פלסנר), שהציעה חקיקה חדשה בנושא השירות - במקום חוק טל, אשר בוטל על ידי בג"ץ. תפקיד

110 היעדים שנקבעו היו 2,300 מתנדבים ערבים בשנים 2011-2012, 2,830 בשנים 2012-2013 ו-3,280 בשנים 2013-2014; ראו: משרד האוצר ומנהלת השירות האזרחי-לאומי, "הרחבת מערך השירות האזרחי-לאומי של מתנדבים חרדים ובני מיעוטים (הצעה להחלטה)", ירושלים, 2011, עמ' 1, <https://www.gov.il/BlobFolder/reports/govsug280711/he/635.pdf>. למעשה, מספרי הגיוס בפועל היו מעט גבוהים יותר: 2,711, 3,238 ו-3,689 בהתאמה.

111 שם.

112 שם, עמ' 17.

הוועדה היה לבחון כיצד לשתף יותר חרדים בנטל השירות, אך שלא במפתיע היא הרחיבה את היקף עניינה גם למגזר הערבי. אף על פי שהוועדה התפרקה לפני שהשלימה את דיוניה בעקבות ההכרזה על בחירות חדשות, יו"ר הוועדה יוחנן פלסנר הספיק לפרסם דו"ח ראשוני שכלל המלצות מרחיקות לכת. בשונה מהמלצותיהן של הוועדות הקודמות (בן-שלום, לפיד ועברי), ועדת פלסנר המליצה להנהיג שירות אזרחי חובה במגזר הערבי, כפי שתבע צה"ל בשנת 2010, שייכנס לתוקף לאחר תקופת מעבר של חמש שנים, שבמהלכה השירות יהיה התנדבותי. בתקופת המעבר יוגדלו יעדי הגיוס ב-600 מתנדבים מדי שנה - בנוסף ל-3,000 המתנדבים שכבר שירתו ב-2012 - עד שמספר המתנדבים הערבים יגיע ל-6,000. כמו כן, הוועדה המליצה למנהלת השירות האזרחי-לאומי להתייעץ בתדירות עם המנהיגים הערבים ולדווח לממשלה אם ראשי מועצות אזוריות כלשהם נוקטים פעולות נגד המתנדבים במחוזות שלהם.¹¹³

למרות מאמצי הנחשים של ההנהגה הערבית להניא את הצעירים מלשרת בשירות האזרחי, חלה עלייה במספר המתנדבים. בשנת 2006 היו רק 240 מתנדבים ערבים ודרוזים בשירות האזרחי, ואילו בשנת 2019 עלה מספר המתנדבים ל-4,400 ובשנת 2021 ל-5,240.¹¹⁴ אומנם עדיין מדובר באחוז קטן בלבד מבני ה-18 הערבים שכשירים לשירות - מספרם נאמד בכ-35,000 - אולם מספר זה מעיד שביותר מ-5,000 משקי בית ערביים יש קרוב משפחה שמתנדב בשירות האזרחי. בשנת 2021 6.7% מהמתנדבים היו נוצרים, 41% מוסלמים (למעט בדואים ולרבות תושבי מזרח ירושלים), 29% בדואים ו-23% דרוזים; 90% מהמתנדבים היו נשים; 75% שירתו בקהילות ערביות קרוב לבית; ו-70% שירתו בתחומי החינוך.¹¹⁵ אין ספק שיש תהליך של בחירה עצמית אצל הנרשמים לשירות. רבים מהמתנדבים הם אלה שבחרו להשתלב בחברה הישראלית, ולרובם עמדה חיובית יחסית, או ניטרלית לכל הפחות, כלפי המדינה

113 דו"ח של ח"כ יוחנן פלסנר, יו"ר הוועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל, יולי 2012, עמ' 4, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/images/news/plesner.pdf>

114 נתונים שנלקחו מן הרשות לשירות לאומי-אזרחי, אוקטובר 2022.

115 שם. וראו גם: מבקר המדינה, "השירות הלאומי והשירות האזרחי", דו"ח ביקורת שנתי 171 (2021), עמ' 1711-1720.

ומוסדותיה. רבים מהם מעוניינים להמשיך ללימודים אקדמיים או להכשרה מקצועית לאחר השירות, ורוצים לרכוש את המיומנויות ולקבל את ההטבות הכספיות שניתנות למשרתים. גם הוריהם תומכים בדרך כלל בשירות.¹¹⁶ לדוגמה, ריאן אבו ליל מהכפר עין מאהל הייתה חברה בתנועת "הנוער העובד והלומד" (המסונפת למפלגת העבודה) כשלמדה בתיכון. בריאיון איתה במהלך השירות אמרה שתמיד היה לה ברור שתתנדב לשירות האזרחי לאחר שתסיים את לימודיה. גם הוריה תמכו בצעד זה, על אף הלחץ שהופעל עליהם מצד התנועה האסלאמית שלא לשרת. ריאן סיפרה שחברים מהתנועה האסלאמית פנו להוריה והזהירו אותם שאסור להם להרשות לבתם להתנדב, והוסיפה: "לא הייתי מוכנה להקשיב. לא פחדתי".¹¹⁷ אלא שבמקרים רבים הצליחה התנועה האסלאמית להניא בנות מלהתנדב, בייחוד מקרב הבדואים שבנגב. לדברי אמיר אבו עיסא, המתאם הארצי של המתנדבים מהמיעוטים ברשות השירות הלאומי-אזרחי, היו מקרים שאף הוצע לבנות כסף על ידי התנועה האסלאמית כדי שלא ישרתו.¹¹⁸

מתנדבת אחרת הסבירה שנמשכה לשירות בגלל ההטבות שהוא הציע, ומכיוון שההתנדבות בשירות האזרחי תסייע לה להפוך את העתיד שלה לטוב יותר. היא החליטה לשרת כדי לשפר את שליטתה בשפה העברית וכדי שתהיה לה אפשרות לעבוד מחוץ לכפר שבו היא מתגוררת, כך שלאחר השירות תוכל למצוא בעיר עבודה במכירות. במסגרת השירות עבדה בדלפק הקבלה בבית המשפט המחוזי בטבריה.¹¹⁹

מרבית בני הנוער הערבי שנרשמים לשירות אזרחי עושים זאת בעיקר מסיבות תועלתיות, למשל כדי לרכוש ניסיון בעבודה, כדי לקבל מענקים והטבות, או כדי לעשות משהו שונה ומאתגר לאחר סיום התיכון. האפשרות היחידה הפתוחה עבור רבות מהצעירות, אם לא ישרתו, תהיה להמשיך להתבטל

Yanay-Ventura et al., 2021 116

קראוס, 2016. 117

118 ריאיון עם אמיר אבו עיסא, המתאם הארצי של המתנדבים מהמיעוטים ברשות השירות הלאומי-אזרחי, 28 באוקטובר 2018 בירושלים.

119 שם.

בביתן עד שיגיע זמנן להינשא, מכיוון שבכפרים שהן גרות בהם יש רק מעט אפשרויות לתעסוקה. השירות האזרחי מציע להן תעסוקה מעניינת, הכשרה מקצועית, הטבות ומענקים לאחר השירות - בנוסף לדמי כיס חודשיים בסך 1,046 ש"ח (נכון לשנת 2022). עם סיום שנת שירות אחת מקבלים המתנדבים מענק בסך 4,842 ש"ח, ו-7,014 ש"ח נוספים מופקדים לחשבונם כפיקדון לצורכי השכלה, הכשרה מקצועית, פתיחת עסק, רכישת דירה, שיעורי נהיגה או נישואין. הם גם מקבלים פטור משכר לימוד בשנה הראשונה ללימודיהם במכללות ובאוניברסיטאות הנמצאות בפריפריה.¹²⁰

על אף שרבות מהמתנדבות מתחילות את השירות ללא הרבה אידיאליזם, לקראת מחצית השירות הן מתחילות להבין את ערך הנתונה ואת חשיבות תרומתן לקהילה. הבנה זו משנה את גישתן כלפי השירות, וביחוד כלפי עצמן. הן נעשות מחויבות יותר לתרום לקהילה, ומתוך כך - גם למדינה. בנוסף, רבות מהמתנדבות, שבתחילת השירות לא חשבו להמשיך ללימודים אקדמיים או להכשרה מקצועית, מועצמות בזכות חוויית ההתנדבות, וכך גם שאיפותיהן מתעצמות ובאות לידי ביטוי למשל ברצונן להמשיך ללמוד. שינוי זה בשאיפותיהן האישיות משיג את אחת ממטרותיה של המדינה בעידוד השירות האזרחי - הגדלת מספר הנשים הערביות בכוח העבודה. השירות האזרחי גם יחזק את הקהילות שלהן, ובטווח הארוך יצמיח את הכלכלה הישראלית.¹²¹ נשים דרוזיות הן הקבוצה האחרונה שהצטרפה לשירות הלאומי-אזרחי. הגברים הדרוזים גויסו לצה"ל כבר משנת 1956, אך הנשים הדרוזיות זכו באופן מסורתי לפטור משירות מטעמי דת. בעבר מנהיגי דת דרוזים אף אסרו על הבנות לשרת בצבא, וגם בשירות לאומי. הם שינו את גישתם כלפי השירות הלאומי בשנת 2012, לאחר שמנהיג הדת הדרוזי, השייח' מואפק טריף, ומועצת הדת הדרוזית, נפגשו עם מנכ"ל מנהלת השירות האזרחי-לאומי, שר-שלום ג'רבי, וקיבלו ממנו הבטחות מחייבות שבמסגרת ההתנדבות לא

120 נתונים שנלקחו מן הרשות לשירות לאומי-אזרחי, אוקטובר 2022.

121 ריאיון עם זינב אבו סוויד, סגנית מתאם השירות הלאומי-אזרחי במגזר הערבי ברשות השירות הלאומי-אזרחי, 15 ביוני 2017 בירושלים; ריאיון עם אמיר אבו עיסא, המתאם הארצי של המתנדבים מהמיעוטים ברשות השירות הלאומי-אזרחי, 23 באוקטובר 2022 בירושלים.

ייתן לבנות נשק, הן לא יחויבו ללבוש מדים, והחשוב מכול – הן יורשו לגור בבית הוריהן ולשרת בקהילותיהן. זו הייתה פריצת דרך חשובה בעלת השלכות מרחיקות לכת לחברה הדרוזית. לפני כן, לרוב הבנות הדרוזיות לא היה שום אופק להתפתחות אישית לאחר סיום התיכון, למעט נישואין. השירות האזרחי הציע להן הזדמנויות חדשות, מיומנויות טובות יותר בשפה העברית, תוכניות העצמה ופיתוח כישורי מנהיגות.¹²² בתוך עשר שנים עלה מספר הבנות הדרוזיות בשירות האזרחי במידה חדה, וכיום כ-95% מהבנות הדרוזיות משרתות בשירות הלאומי-אזרחי.¹²³

אף על פי כן, התנגדות ההנהגה הערבית לשירות האזרחי נותרה בעינה. מנהלי השירות האזרחי עדיין נתקלים בהתנגדות משמעותית מצד חלק גדול מהעיריות והמועצות המקומיות. לדוגמה, במועצה המקומית טורעאן רשות השירות הלאומי-אזרחי אינה מנסה אפילו לגייס מתנדבים לאור התנגדות מנהיגיה. בשנת 2017 בעיר הברואית רהט נמנו ראש העיר וסגנו עם המתנגדים החריפים לשירות. הם הפעילו לחץ על בתי הספר ועל המרכז הקהילתי בעיר כדי שלא יקבלו מתנדבים. עם תחילת שנת הלימודים בספטמבר 2017 שלח סגן ראש העיר, ד"ר עמאר אלהוזייל, מכתב לכל הגננות ובו הוא הבהיר את התנגדותו הנמרצת להשתלבותן של בנות שירות בגנים ברהט, ואף הוסיף איום: "כל מורה שתאפשר או תפעיל מתנדבת במסגרת הגן, תישא בתוצאות עמדתה ותיענש על כך. לא תהיה שום אפשרות פיוס באמצעות קרובי משפחה או מכרים – לא מפקחת ולא מורה". הוא גם עבר בפועל מגן ילדים לגן ילדים בעיר, והורה לגננות לסלק את מתנדבות השירות האזרחי שהוצבו אצלן, בעילה שהן לא "אושרו" על ידי מחלקת החינוך של העיר.¹²⁴ בספטמבר 2018 ראש עיריית רהט, טלאל אלקרינאוי, יחד עם סגן ראש העיר אלהוזייל, נכנסו לאולם שבו התנהל יום עיון להכשרת מתנדבים שערכה רשות השירות הלאומי-אזרחי, הפסיקו את הפעילות שם, קיללו את המתנדבים ואמרו להם שהשירות שלהם

122 שם. יותר ממצצית מהבנות הדרוזיות בנות 18-19 (618) שירתו בשירות הלאומי בשנת 2013.

123 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121).

124 קוריאל, 2017ב. וראו גם: גבור ופרידמן, 2018.

אינו רצוי ברהט. הבנות עזבו את האולם בככי, וכך גם רכזת השירות, שהרגישה מאוימת באופן אישי.¹²⁵

מנהלי השירות האזרחי במגזר הערבי אמרו שלעיתים קיימת סתירה בין מה שראשי הערים או ראשי המועצות הערבים מצהירים בפומבי, לבין מה שהם עושים בפועל. ישנם מנהיגים שמוקיעים את השירות האזרחי בהצהרות קשות בתקשורת, אך בפועל הם כן מקבלים מתנדבים מהשירות האזרחי במועצותיהם, ובחלק מהמקרים אף מסייעים להם. למעשה, הם חלק מקשר של שתיקה סביב השירות - הם אינם מנסים לחסום את המתנדבים או למנוע מהם לשרת. הסכמה שבשתיקה פרגמטית זו די שכיחה בקרב ראשי המועצות הערביות, למעט במועצות שבהן לאומנים קיצוניים שולטים בפוליטיקה המקומית, כגון בעראבה ובטורעאן. ישנם גם ראשי מועצות התומכים באופן גלוי ופעיל בשירות האזרחי ומקבלים מתנדבים בברכה, בייחוד בכפרים דרוזיים, נוצריים וכדואיים בצפון, וכן בערים מעורבות של יהודים וערבים, כגון חיפה, לוד ורמלה.¹²⁶

בקהילות הברואיות רוב המתנדבים עובדים בתחומי החינוך (בבתי ספר, בגנים ובמרכזים קהילתיים), ואחרים עובדים בשירותי הבריאות, במשרדים ממשלתיים, בתחום איכות הסביבה ובסיוע לקשישים.¹²⁷ הרוב הגדול של המתנדבים הם בנות, ורובן משרתות בקהילות מגוריהן. חלקן ביקשו להשתבץ בארגונים שמחוץ לקהילה, לדוגמה בקופות החולים או בשירותי בריאות החירום של מגן דוד אדום, אך לא התקבלו לשיבוצים אלו בשל שליטתן המוגבלת בעברית. חוסר הריטיות בשפה העברית של המתנדבות, בייחוד בקרב הברואיות, הוא לעיתים קרובות מכשול להתקבלות לשיבוץ מחוץ לקהילה.¹²⁸

125 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121). התגובה בקרב הברואים הייתה מעורבת במיוחד: בצפון הארץ ברואים רבים מקדמים בברכה את ההזדמנות להשתתף בשירות אזרחי, ואילו הברואים בדרום פחות נוטים לשרת.

126 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 59).

127 בשנת 2013 הגיע מספרם הכולל של הגברים הברואים המשרתים בצה"ל ל-1,404, ו-320 מהם גויסו באותה שנה. ביחס לאוכלוסייה הברואית, המונה כ-300,000 איש, מדובר באחוז נמוך מאוד; ראו: פרוטוקול מס' 27 של ועדת שקד, 16 בדצמבר 2013. בשנת 2000 מספר המתנדבים היה כמעט זהה - 330; ראו: הראל, 2001. היו שנים שבהן המספרים צנחו עוד יותר, בעקבות אירועים פוליטיים עם המגזר.

128 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121).

על אף שבני החברה הערבית והדרוזית הם כ-21% מאוכלוסיית המדינה, הם מהווים רק 13.7% מקבוצת בעלי תואר ראשון בישראל. נתוני התעסוקה בחברה הערבית מצביעים על שיעור העסקה נמוך בהשוואה לחברה היהודית, הן בהיבט של רמת השכר והן בהיבט של יוקרת המקצועות שהם מועסקים בהם. בשנת 2019 רשות השירות הלאומי-אזרחי, בשיתוף עם קרן "הזדמנות" וארגון ג'וינט ישראל-תבת, הציעו למתנדבים להשתתף בתוכנית "מענא", תוכנית מיוחדת שנועדה לקדם את השתלבותם של צעירים בני החברה הערבית והדרוזית בהשכלה ובתעסוקה. תוכנית זו הציעה למשתתפים סדנאות קבוצתיות לפיתוח אישי ומפגשים פרטניים עם יועצת לתכנון אפיקי לימודים עתידיים וקריירה. המשתתפים גם ביקרו במוסדות אקדמיים בכל הארץ, והתוכנית הציעה למתנדבים להשתתף גם בקורסים אינטנסיביים לשיפור רמת השפה העברית שלהם. בשנת 2019 השתתפו בתוכנית 2,300 מתנדבים, ובשנת 2020 - 3,300; מהם היו 93% בנות ו-7% בנים.¹²⁹ הרשות גם הוסיפה מגוון רחב יותר של אפשרויות שירות מעבר למוסדות חינוך ורווחה, וכן נוספו תקנים במשרדי ממשלה שונים, כגון המשרד לביטחון הפנים, משרד הבריאות, משרד הכלכלה ומשרד הפנים. כך יוכלו המתנדבים להתמקצע באותם משרדים, ואף להמשיך לעבוד בהם ולהתקדם גם לאחר השירות.¹³⁰ לאור הצלחתה הרבה נמשכת תוכנית "מענא" גם כיום.

אחת הבעיות שעיקבה את הרחבת השירות האזרחי במגזר הערבי בעבר הייתה המספר המצומצם של תקנים ומקומות להשמה. יש מספר קטן יחסית של ארגונים וולונטריים הפועלים במגזר הערבי ושבהם אפשר לשבץ מתנדבים. החברה האזרחית הערבית מצומצמת יחסית, ורבות מן העמותות שפועלות במגזר היהודי אינן פועלות במגזר הערבי. עקב היעדר תקציב, מועצות ערביות רבות אינן מפעילות צהרונים או קייטנות - מסגרות שבהן פועלים מתנדבים רבים במגזר היהודי. ומכיוון שבמקרים רבים מספר המתנדבים הערבים עלה על מספר מקומות ההתנדבות, לעיתים היה מופעל לחץ על בתי הספר לקבל

129 יובל פיורקו, "תוכנית מענא: פיתוח אישי ומקצועי למתנדבות השירות הלאומי מהחברה הערבית והדרוזית (טיוטה)", דו"ח פנימי מוגש לארגון ג'וינט ישראל-תבת ולוועדת ההיגוי של התוכנית, יוני 2021.

130 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121).

יותר מתנדבים ממה שהם היו צריכים בפועל.¹³¹ כיום בעיית המחסור בתקנים למתנדבים ערבים נפתרה מכיוון שמשרדי ממשלה וגופים ממלכתיים נוספים הגדילו את מספר התקנים שהם מציעים.¹³²

בשנים האחרונות, בייחוד לאור העלייה במספר המתנדבים, כמה מנהיגים ערבים שהתנגדו בעבר לשירות אזרחי המופעל על ידי המדינה הצהירו שהם כן מוכנים לתמוך בשירות האזרחי אם הוא יופעל על ידי המועצות הערביות. לדבריהם, הבעיה העיקרית היא השליטה והפיקוח על התוכנית שנמצאות בידי המדינה. הם הסבירו שבאופן עקרוני הם תומכים בהתנדבות, ומכירים בערך ההתנדבות ובתרומה החיובית שלה לקהילה, אך הם אינם מוכנים לקבל שירות שנכפה על הקהילה מבחוץ, על ידי הממשלה, ללא התשומה של ההנהגה הערבית וללא הסכמתה ופיקוחה. אם ניהול השירות האזרחי והפיקוח עליו יהיו נתונים לשליטתה הבלעדית של ההנהגה הערבית, ללא התערבות ממשלתית, ואם הוא יישאר התנדבותי - הם היו מפסיקים את התנגדותם.

ברוח זו קראה מועצת ראשי הערים הערביות לממשלה בשנת 2012 להעמיד את השירות האזרחי הערבי תחת ניהולן ושליטתן המלא של המועצות המקומיות הערביות. במועצה ציינו שהמדינה תהיה רשאית לקבוע את הקווים המנחים של תוכניות השירות, אך היא לא תהיה רשאית להיות מעורבת ישירות בהפעלתן.¹³³ ראמזו ג'ראסי, ראש עיריית נצרת ויושב ראש מועצת ראשי הערים הערביות, אמר שראשי הערים מוכנים לדון בהרחבת התוכניות הקיימות, אם הן יהיו בשליטת הרשויות המקומיות הערביות, ואם הן יופקדו תחת חסותם של משרדי ממשלה לענייני פנים (חינוך, חברה וכדומה), תוך ניתוק כל קשר עם משרד הביטחון.¹³⁴

הצעה זו נדחתה על הסף על ידי הממשלה, שהסתפקה האם הכספים המיועדים לשירות האזרחי אכן יופנו למתנדבים בלבד ולא למטרות אחרות,

131 שם. וראו גם את הערותיו של אמנון בארי סוליציאנו, מנהל "יוזמות קרן אברהם", בפרוטוקול מס' 110 של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, 7 ביולי 2015.

132 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121).

133 הם פרסמו הודעה זו בתגובה להמלצות המכינות שפורסמו על ידי ועדת פלסנר קצרת הימים, שנידונה לעיל.

134 חורי, 2012.

אם העיריות ינהלו את התוכניות ויוכלו לחלק את הכספים על פי שיקול דעתן. הממשלה מצידה תהתה האם בפועל הכספים לא יופנו לכיסוי הגירעונות של המועצות המקומיות,¹³⁵ וייתכן שהייתה גם סיבה אידיאולוגית לסירוב הממשלה להעברת השליטה מידיה: בפורומים רבים דרשו המנהיגים הערבים וראשי המועצות המקומיות אוטונומיה פוליטית והכרה במגזר הערבי כמיעוט ילידי בעל זכויות לאומיות.¹³⁶ הממשלה דחתה דרישות אלה לחלוטין, ובמקומן ביקשה לשלב יותר את המגזר הערבי בתוך החברה והכלכלה הישראלית. בנוסף, למדינה יש אינטרס להפוך את המתנדבים לאזרחים טובים ונאמנים יותר, בעלי הערכה למדינה ולשירותיה. מטרת אלה לא יושגו אם התוכנית תועבר לשליטתם הבלעדית של המנהיגים הערבים.¹³⁷

לאחר עשר שנות דיונים העבירה הכנסת את חוק שירות אזרחי, התשע"ז-2017: חקיקה מקיפה בנושא השירות הלאומי-אזרחי. ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת ערכה שימועים ובחנה את הנושא במשך כמעט שנתיים. היא אספה מידע מהגופים המפעילים את השירות הלאומי-אזרחי במגזרים השונים, ושמעה עדויות של רכזים ומתנדבים. היא גם הזמינה חברי

135 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 59).

136 הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל" (נצרת 2006), http://www.knesset.gov.il/committees/heb/material/data/h26-12-2006_10-30-37_heb.pdf

137 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121). חברי כנסת מהרשימה הערבית המשותפת נשאו דברים בכנס שנערך במרץ 2017 בחסות קרן אברהם והמרכז הערבי יהודי להעצמה, שוויון ושיתוף פעולה (AJEEC), שתי עמותות המפעילות תוכניות התנדבות במגזר הערבי. אף על פי שהביעו התנגדות לשירות האזרחי שמופעל על ידי הממשלה, הם גם השמיעו קול חיובי התומך בהתנדבות תחת חסות אחרת. איימן עודה, ראש הרשימה הערבית המשותפת, אמר בהקשר זה: "ההתנדבות היא ערך אבל אנחנו נגד הפוליטיזציה של ההתנדבות האזרחית [...] קשירה בין חובות לזכויות זה פוליטיזציה, קשירה של ההתנדבות האזרחית לבין משרד הביטחון זה פוליטיזציה. מעבר לכך יש חשש אמיתי שתכניות ההתנדבות יביאו לעלייה בשיעור האבטלה וכל פרויקט אלטרנטיבי חלופי בהקשר הזה הוא מבורך וכאשר יש צורך מקומי צריך לתת לו מענה". חבר הכנסת מסעוד גנאיים הוסיף "שאנחנו בעד התנדבות אך את התקציבים יש לתת לרשויות המקומיות על מנת שיפתחו תכניות בהתאם לצורכי הקהילה", וחבר הכנסת ג'מאל זחאלקה קרא ליצירת מסגרת התנדבותית שתחזק את זהותם הערבית של הצעירים; ראו: עוקבי, 2017.

כנסת מהרשימה הערבית המשותפת להשתתף בדיונים אלה, אך כמו בעבר - הם סירבו.

הוועדה אימצה גישה קהילתנית בעיקרה, הגורסת כי מדינת ישראל והחברה הישראלית יהיו איתנות יותר אם המדינה תחזק את כל אחת מהקהילות שבה, לרבות קהילות המיעוטים. היא הכירה בעובדה שכדי שהשירות האזרחי יצליח, עליו להיות קשוב לרגישויותיה של כל קהילה ולמתג את התוכנית בצורה שונה בכל אחת מהקהילות.¹³⁸

החוק החדש נתן מענה לאחת הבעיות שבהן נתקלו מגייסי המתנדבים במגזר הערבי במיתוג השירות - השם של מסלול השירות. בעצת רשות השירות הלאומי-אזרחי שינו המחוקקים את שם המסלול של השירות האזרחי במגזר הערבי ל"התנדבות בקהילה". שינוי סמנטי זה נועד להקל על שיווק השירות במגזר הערבי: המילה "שירות" הושמטה לחלוטין משם התוכנית, שנקראה מעכשיו "התנדבות", שכן המילה "שירות" מתקשרת בתודעה הערבית עם שירות צבאי, ולכן גם מעוררת התייחסות שלילית בעליל. למילה "שירות" יש קונוטציה שלילית נוספת - להיות "משרת", כלומר סוג של עבדות, פרשנות שמתנגדי השירות הציגו בלעג. הוועדה השמיטה משם התוכנית גם את המילים "לאומי" ו"אזרחי", מאחר שמילים אלו מרמזות על תמיכה במדינה וחברות ב"אומה הישראלית", מצב שלעניי המבקרים עומד בסתירה לזהות הפלסטית. בקמפיין נגד השירות, שיזמו ההנהגה הערבית וארגון "בלדנא", הדגישו המתנגדים את המרכיב ה"לאומי" בשירות האזרחי כהוכחה לשילוש הלא קדוש של הלאומיות הישראלית, צה"ל והשירות האזרחי. בסופו של דבר, אומנם אכן מדובר בשינוי "קוסמטי" בלבד של שם המסלול, אך הוא הצליח להסיר אבן נגף שהרתיעה חלק מהצעירים מן השירות.

חוק השירות האזרחי החדש מפרט שני מסלולי שירות, זהים במהותם אך מופעלים במגזרים שונים: מסלול של שירות "לאומי", המדגיש במיתוגו את הממד הלאומי ה"רפובליקני" שבשירות, ומיועד למתנדבים יהודים - בנות דתיות ואלה שנפסלו משירות על ידי צה"ל; ו"התנדבות בקהילה", מסלול

138 פרוטוקול מס' 427 של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, 18 בינואר 2017.

למתנדבים ערבים, המדגישים את הממד הקהילתי של השירות. בחוק מפורטים אותם תנאים והטבות למתנדבים בשני המסלולים.¹³⁹ חוק נפרד, חוק שירות לאומי-אזרחי העוסק ספציפית בשירות אזרחי של חרדים, חוקק כבר בשנת 2014 (ראו לעיל פרק ה).

מסלול ה"התנדבות בקהילה": האתגרים שבפתח

מספר המתנדבים בשירות האזרחי במגזר הערבי המשיך לעלות בשנים 2018–2021 בקצב מתון אך מתמיד. על פי הנתונים של רשות השירות הלאומי-אזרחי, בשנים האחרונות יש עלייה של כ-8% בכל שנה במספר המשרתים במסלול "התנדבות בקהילה", אם כי עלייה זו עדיין פחותה מן היעדים שהציבה הממשלה: בשנת 2020 היו 4,660 מתנדבים, מספר נמוך במידה ניכרת מן היעד של 6,500 שהציבה הממשלה, וב-2022 צפוי מספר המתנדבים להגיע ל-5,400.¹⁴⁰ מבט מעמיק יותר על המספרים מגלה שוני בין תתי-הקבוצות השונות. בקרב הבדואים לדוגמה, מספר המתנדבים הכולל לא גדל במידה ניכרת משנת 2018 (1,057) לשנת 2021 (1,522). בדיקה מפורטת יותר מגלה שחלה עלייה גדולה בקרב הבדואים בכפרים בצפון ופחות בקרב הבדואים בדרום. בקרב הנוצרים אף פחת מספר המתנדבים מ-468 בשנת 2015 ל-350 בשנת 2021, ובקרב המוסלמים חלה עלייה קלה אך מתמדת במספר המתנדבים (מ-1,639 בשנת 2018 ל-2,163 בשנת 2021). השירות האזרחי הפך להיות הנורמה המקובלת בקרב הבנות הדרוזיות (כ-95% מהן), בדומה לבנות הציונות הדתית, וכיום יש גם 135 בנים דרוזים שמתנדבים.¹⁴¹

139 ריאיון עם זינב אבו סעיד (לעיל הערה 121); פרוטוקול מס' 120 של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, 21 בדצמבר 2015.

140 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121).

141 שם. הנתונים משנת 2018 ניתנו למחברת על ידי רשות השירות הלאומי-אזרחי בינואר 2019. הנתונים משנת 2020 נלקחו מדו"ח מבקר המדינה, דו"ח ביקורת שנתי 2019 (2021), עמ' 1707. הנתונים משנת 2021 נלקחו ממיכה נוי, "נתונים על מתנדבי השירות הלאומי-אזרחי" (ירושלים: הכנסת – מרכז המחקר והמידע), 7 בפברואר 2022, עמ' 8.

מספר הצעירים בני המיעוטים שמתגייסים לשירות לאומי-אזרחי מושפע כמובן מהאווירה הפוליטית בארץ ומאירועים ונושאים המעוררים מחלוקת. דוגמה לנושא שהסעיר את המגזר הדרוזי והערבי היה חקיקת חוק יסוד "ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי", שהתקבל בכנסת ביולי 2018. החוק קובע שישראל היא המדינה היהודית ו"הבית הלאומי של העם היהודי". בחוק נקבע שעברית היא השפה הרשמית (היחידה) של המדינה, והשפה הערבית מוגדרת בו כשפה בעלת "מעמד מיוחד" בלבד. החוק גם קובע את הדגל, את ההמנון ואת הסמל הלאומי של המדינה, ואין הוא מזכיר כלל את המיעוטים. הדרוזים וערבים שראו עצמם חלק מהמדינה נעלבו עמוקות מהחוק, שלא כלל את שותפותם במדינה, ולדבריהם הגדיר את מעמדם כ"אזרחים סוג ב'". בייחוד הם נפגעו מסעיפים 11 ו-7א:

(ג1) מימוש הזכות להגדרה עצמית לאומית במדינת ישראל ייחודי לעם היהודי.

(א7) המדינה רואה בפיתוח התיישבות יהודית ערך לאומי, ותפעל על מנת לעודד ולקדם הקמה וביסוס שלה.

שני הסעיפים האלה מעניקים זכויות בלעדיות לעם היהודי, ולמעשה מתעלמים מן המיעוטים שחיים בקרבם. מי שנעלבו במיוחד מהחוק היו קציני צה"ל מהעדה הדרוזית, בעבר ובהווה, שהקדישו את חייהם לשירות המדינה. החוק עורר הפגנות סוערות של הדרוזים, וחברי כנסת וקצינים לשעבר מהעדה הגישו עתירה לבג"ץ לביטול החוק. החוק הזין את חמתו של מיעוט קטן בקרב הדרוזים, המתנגד לשירות בצה"ל בשל כישלונה המתמשך של הממשלה לשפר את התנאים בכפריהם.¹⁴²

אמיר אבו עיסא, המתאם הארצי של המתנדבים מהמיעוטים ברשות השירות הלאומי-אזרחי, סגן אלוף (במיל') ודרוזי בעצמו, הביע בריאיון עם המחברת (אוקטובר 2018) חשש כבד שלחוק הלאום תהיה השפעה שלילית משמעותית על מספר הערבים והדרוזים שיירשמו לשירות הלאומי-אזרחי. בפועל לא חלה ירידה במספר הבנות הדרוזיות שמתנדבות לשירות האזרחי

ובמספר משמעותי של ערבים שמתנדבים, אך חוק זה ודאי לא תרם לשיפור היחסים עם שני המגזרים הללו. בינתיים, נכון לכתובת שורות אלה, חוק הלאום טרם תוקן.¹⁴³

במגזר הערבי, על אף שהמספר הכולל של המתנדבים עולה מדי שנה, שיעור העלייה הוא איטי, ומאמצי הגיוס לא הניבו פריצת דרך משמעותית. עדיין קיימת התנגדות עזה מצד ההנהגה הערבית לשירות האזרחי, והיא מפעילה לחץ על ראשי רשויות מקומיות, על מנהלי בתי ספר ועל הורים כדי שלא ישתפו פעולה עם רשות השירות הלאומי-אזרחי. ההנהגה גם ממשיכה במסריה לצעירים שלא להיפתות ל"מלכודת הדבש" הישראלית לשרת בשירות האזרחי. עדיין ישנן ערים ורשויות מקומיות ערביות שעובדי הרשות לא יעזו להיכנס אליהן כדי לגייס מתנדבים מחשש לשלומם, ואם צעירים וצעירות ממקומות אלה יפנו לרשות, הרכזות ידאגו לשבץ אותם מחוץ למקומות מגוריהם.¹⁴⁴

ישנם גורמים נוספים המשפיעים על מספר המתנדבים בשנה נתונה. המצב הפוליטי בשטחים ללא ספק משפיע על מספר הצעירים הערבים שמתנדבים לשירות. פעולות של צה"ל בערים פלסטיניות, ההסלמה בגבול עם עזה והפצצות של חיל האוויר הישראלי בעזה, יוצרות אנטגוניזם רב למדינה ולמוסדותיה בקרב בני הנוער הערבי, ומשפיעות על נכונותם להתנדב, בייחוד כשההתנדבות נתפסת בעיני רבים כבגידה בעם הפלסטיני.

לעיתים קרובות מחלוקות על אדמות המדינה מהוות גורם לעימותים בין הברואים בנגב לבין גורמי אכיפת החוק, כדוגמת אירועי אום אל-חיראן, שבמהלכם הרסה הממשלה בתים שנבנו באופן בלתי חוקי בכפר בדואי בלתי מוכר בנגב. במהלך המחאות אף נהרג מפגין על ידי המשטרה.¹⁴⁵ האלימות

143 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 118).

144 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121).

145 ב-18 בינואר 2017 שלחה הממשלה צוות הריסה מצויד בצו בית משפט ומלווה ביחידה משטרתית, כדי להרוס בתים בכפר הברואי הבלתי מוכר אום אל-חיראן בנגב. במהלך המחאות נורה תושב הכפר יעקוב אבו אלקיעאן, מורה למתמטיקה, על ידי המשטרה, אשר חשדה שהוא מחבל חמוש. צו ההריסה היה חלק מתוכנית המשטרה להעביר את תושבי אום אל-חיראן מן האדמות שבחזקתם, וליישב אותם מחדש בעיירה הברואית

שהתפתחה בעקבות האירוע, והמחלוקת סביב התנהלות המשטרה בו, החמירו את היחסים עם הברואים ועוררו את מחאת המגזר הערבי כולו. בשנים האחרונות הכפילה המשטרה את מספר ההריסות של מבנים בלתי חוקיים ביישובים בדואיים בדרום, פעולה שהגבירה מאוד את המתחושות באזור. אין זה מפתיע שקצב העלייה במספר הברואים בדרום בשירות האזרחי ירד, ושוב המתנדבים הברואים מגיעים מיישובים בצפון.

גורם נוסף שמניא צעירים משירות אזרחי הוא אופן השפעתה הגוברת של התנועה האסלאמית - בייחוד בקרב הברואים בדרום. התנועה יוזמת פעולות שמטרתן להניא בדואים משירות בצבא ומשירות אזרחי. מספר הבנים הברואים שמתנדבים לשרת בצבא צנח בשנים האחרונות, בעיקר לאחר מבצע "צוק איתן" בשנת 2014. עד 2014 היו כ-300 בדואים שהתנדבו מדי שנה לשרת בצה"ל, אך מספר זה ירד בשליש בשנים 2016-2017. התופעה מיוחסת להשפעתה הגוברת של התנועה האסלאמית ולכעס גובר על מדיניות צה"ל ברצועת עזה ובגדה המערבית. מגמה זו באה לידי ביטוי גם במספר נמוך של מתנדבות בקרב הברואיות בדרום שהתנדבו לשירות האזרחי.¹⁴⁶

גם לעיתוי של שנת בחירות יש השפעה על שיעורי ההתנדבות. העובדה ששנת 2018 הייתה שנת בחירות בעיריות ובמועצות המקומיות הערביות החריפה את הרטוריקה של חלק מהפוליטיקאים הערבים, שאימצו עמדות קיצוניות יותר על מנת להשיג קולות. רבים מהפוליטיקאים הערבים לא רצו להצטייר כמתונים או כמי שנמצאים בקנוניה אחת עם המדינה. ואכן, נראה כי

הסמוכה חורה. הממשלה תכננה לבנות במקום עיר יהודית גדולה. התושבים ערערו בכ"ץ על תוכנית ההריסה, אך ערעורם נדחה; ראו: קוריאל, 2017. כ-9 בספטמבר 2020, לאחר מאבק של משפחת אבו אלקיעאן שנמשך שלוש שנים, התנצל ראש הממשלה בנימין נתניהו בפני המשפחה על הרצח, על כך שהרכיקו ליעקוב תווית של "מחבל" ועל שהאשימו אותו בפיגוע מכוון בשוטר; ראו: קוריאל, 2020.

146 בשנת 2018 הייתה עלייה ניכרת במספר הברואים ששירתו בצה"ל - 420 לעומת 300 בלבד כ-2016. עלייה זו נובעת בין השאר משיפור ההטבות שהוצעו לברואים, כגון קורסי הכשרה חדשים שמשפרים את סיכוייהם למצוא עבודה לאחר השירות; ראו: לב רם, 2018. בשנת 2021 שוב ירד מספר הצעירים הברואים שהתגייסו לצה"ל, בעקבות הסתה הולכת וגוברת נגד המתגייסים ברשתות החברתיות, דבר שעורר דאגה בקרב מפקדי צה"ל; ראו: בוחבוט, 2021.

נקיטת עמדה חריפה נגד השירות האזרחי העניקה להם יתרון פוליטי, לפחות בחלק מהישובים.¹⁴⁷

גורם משמעותי נוסף המונע פריצת דרך בהגדלת מספר המתנדבים במגזר הערבי קשור למדיניות של משרד הביטחון ומשרד החינוך. למרות בקשות רבות ונשנות מצד רשות השירות הלאומי-אזרחי שהופנו אל משרד הביטחון להפסיק להעביר את המענקים ואת הפיקדון שמשולמים למתנדבים לאחר השירות דרך הקרן לחיילים משוחררים, משרד הביטחון ממשיך לעשות זאת. הרשות קיבלה תלונות ממתנדבים ערבים רבים שתיארו עד כמה הם נבוכים מכך שהגוף שחתום על המחאות המענק והפיקדון הוא הקרן לחיילים משוחררים. לדבריהם, כשהם מגיעים לבנק המקומי להפקיד את ההמחאה שמגיעה ממשרד הביטחון הם נתקלים בתגובות מעליבות ואף עוינות, המאשימות אותם בשירות בצה"ל. גם התהליך המקוון גורם להם לא מעט מבוכה: כדי לקבל את הפיקדון נאלצים המתנדבים להיכנס לאתר של הקרן לחיילים משוחררים במשרד הביטחון, ושם הם מתבקשים למלא את הפרטים של "החייל" שמבקש את הפיקדון.

בעיני מתנגדי השירות, העובדה שההמחאה מגיעה מהקרן לחיילים משוחררים וממשרד הביטחון היא הוכחה מוחצת לכך שהשירות האזרחי אינו אלא שירות צבאי במסווה אזרחי. שר-שלום ג'רבי, המנכ"ל לשעבר של מנהלת השירות האזרחי-לאומי ולימים מנכ"ל הרשות לשירות לאומי-אזרחי, פנה לממשלה בכמה הזדמנויות וביקש להעביר את ביצוע תשלום המענק והפיקדון לידי רשות השירות הלאומי-אזרחי, וכך להסיר כל קשר בין השירות האזרחי לבין צה"ל ומשרד הביטחון. הממשלה נענתה לבקשה, וביולי 2013 הנחתה את שר הביטחון לנקוט את כל הצעדים הדרושים להעברת התשלומים שמשולמים למתנדבים חרדים וערבים דרך הרשות.¹⁴⁸ אולם עד היום טרם ננקטו הצעדים הדרושים לכיצוע שינוי זה, והמענק והפיקדון עדיין משולמים דרך הקרן לחיילים משוחררים. גם בקשתה של הרשות ממשרד הביטחון שלכל הפחות יסכימו להוסיף את הלוגו של רשות השירות הלאומי-אזרחי לצד שמה של הקרן במכתבים ובתלושי הפיקדון שמגיעים למתנדבים - התקבלה בסירוב.

147 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121).

148 סעיף 41 בהחלטה מס' 638 של ממשלת ישראל, 28 ביולי 2013.

לדעת העוסקים בגיוס מתנדבים לשירות, מדיניות מוטעה זו הוא חסם רציני בגיוס מתנדבים ערבים רבים יותר לשירות לאומי-אזרחי.¹⁴⁹

הימנעותו של משרד החינוך מנקיטת צעדים נגד מנהלים בחינוך הערבי הממלכתי שמסרבים מחד להכניס מתנדבים לבתי הספר שלהם, או מאידך להציע תמריצים למנהלים שיקבלו מתנדבים, היא גורם נוסף שמשפיע על מספר המתנדבים. רשות השירות הלאומי-אזרחי ביקשה ממשרד החינוך לפעול בנחישות בעניין זה, אך משרד החינוך הסתפק בשליחת חוזר מנכ"ל ה"ממליץ" למנהלים לקבל מתנדבים בבית ספרם¹⁵⁰ – ולא יותר מזה. הנחיה ברורה הייתה מגבה את המנהלים של בתי ספר שמעוניינים במתנדבים אך אינם עומדים בלחץ מצד המנהיגים הערבים והתנועה האסלאמית. הנחיה ברורה לכל מנהלי בתי הספר, הנהנים מתקציב משרד החינוך, לקבל מתנדבים, וגם הצעת תמריצים שיעצימו מנהלים שמקבלים מתנדבים, כגון מימון פרויקטים שברצונם רוצים לקדם, היו מחוללות שינוי אצל לפחות חלק מהמנהלים. אך עד כה סירב כאמור משרד החינוך לנקוט פעולה כלשהי בנידון.¹⁵¹

חוסר התקדמות בשני נושאים אלה משקף במידת מה את חשיבותו המשנית של השירות הלאומי-אזרחי בעיני חברי הממשלה ואת חוסר העניין של השר הממונה לקדם את השירות הלאומי-אזרחי במגזר הערבי. כאמור לעיל בפרק ג, השר הממונה תמיד נבחר מאחת המפלגות של הציונית הדתית, והוא מגלה עניין רב בנושאים שמשפיעים על השירות של הבנות הדתיות, מאחר שמדובר בציבור הבוחרים הטבעי שלו. ייתכן שהוא פחות נמרץ לפעול למען המתנדבים מקרב המיעוטים, מכיוון שאלו אינם מביאים לו קולות בקלפי.

בבחירות שהתקיימו בשנת 2021 מפלגה אסלאמית, הרשימה הערבית המאוחדת (רע"ם) בראשותו של מנסור עבאס, פרשה מן הרשימה הערבית המשותפת ורצה לכנסת כרשימה נפרדת. היא השיגה ארבעה מנדטים. בצעד

149 נימוקיה של הממשלה לאייקום ההבטחה היו בעיקר מנהלתיים: השינוי המנהלתי יהיה יקר, הוא יהיה כרוך בהקמת חטיבת תשלומים נפרדת ברשות, ולצורך זה יידרש כוח אדם נוסף (ריאיון עם אמיר אבו עיסא, לעיל הערה 121).

150 ש.ש.

151 ש.ש. אמיר אבו עיסא תיאר את אותן בעיות גם בפגישתנו הקודמת בשנת 2018 (לעיל הערה 118).

מהפכני ונועז הודיע מנסור עבאס שמפלגתו מוכנה להצטרף לקואליציה כדי לקדם את השיתוף של ערביי ישראל בחברה הישראלית ובמוסדות השלטון. בנאום בנצרת לציבור היהודי בשפה העברית הצהיר עבאס:

אני דוגל באומץ רב בשלום ובכיטחון הדדי. אני מושיט יד בשמי ובשמ חבריי בציבור הערבי שבחר בנו, כדי לייצר הזדמנות לחיים משותפים בארץ הקדושה והמבורכת לבני שלושת הדתות ושני העמים [...] אני נושא תפילה של תקווה וחתירה בלתי מתפשרת לחיים משותפים על בסיס כבוד הדדי ושוויון אמיתי.¹⁵²

ואכן, בצעד היסטורי ביוני 2021 הצטרפה מפלגת רע"ם לקואליציה בראשות נפתלי בנט. צעד זה זכה לקיתונות של ביקורת מהמפלגות הערביות האחרות, שהצהירו שזו בגידה חמורה בלאום הפלסטיני. בתמורה להצטרפותו לקואליציה דרש עבאס בין היתר לקבל תקציבים גדולים יותר לשיפור התנאים החברתיים והכלכליים של המועצות הערביות, להפסיק את הריסות הבתים במגזר הערבי ולפעול למיגור האלימות הגואה בחברה הערבית.¹⁵³ הצטרפותה של מפלגת רע"ם לקואליציה אכן הייתה שלב חשוב במערכת היחסים המתמשכת בין היהודים לערבים, אך למעשה הצטרפות זו לא שינתה את העמדה הנחושה נגד ההתנדבות של ערבים לשירות לאומי אזרחי - אותו מנסור עבאס סירב להיפגש עם מנכ"ל רשות השירות הלאומי-אזרחי.¹⁵⁴

152 שעלאן, 2021.

153 קרני, 2022.

154 ריאיון עם אמיר אבו עיסא (לעיל הערה 121).

סיכום

בפרק זה ראינו שלמרות ההמלצות של ועדות שונות והצעות החוק המרובות משנת 1988 והלאה, האפשרות להתנדב לשירות הלאומי-אזרחי לא הורחבה למגזר הערבי עד שנת 2007. התוכנית שהונהגה במגזר הערבי היא בהתנדבות, בדומה לתוכניות שנועדו לבנות הציונות הדתית ולצעירים שנפסלו לשירות על ידי צה"ל. המסלול "התנדבות בקהילה" מציע הזדמנות לצעירים ערבים להתנדב בקהילותיהם ולקבל את ההטבות, המענק והפיקדון שחיילים לא קרביים מקבלים כחלק מחבילת השחרור משירות בצה"ל. למעשה, מספר קטן אך גדל של צעירים ערבים, בעיקר בנות, בוחרים להתנדב לשירות הלאומי-אזרחי אך מסיבות שונות. יש המכירים בערך ההתנדבות כתרומה משמעותית לקהילתם, ויש שמתנדבים מסיבות אישיות ותועלתיות - כדי לזכות בהטבות שהשירות מציע להם, הן מבחינה כלכלית והן מבחינת העצמה וצמיחה אישית. רבים מאלה שואפים למצוא עבודה מחוץ למגזר, ורואים בשירות יתרון כשפונים למעסיקים יהודים ובהוספת ההתנדבות בשירות לקורות החיים שלהם.

האם מדובר בתחילתו של אתוס אזרחי קהילתני חדש בישראל, שיכיל גם את המיעוטים? כך הוא ודאי לגבי הקהילה הדרוזית בישראל - כיום כמעט כל הבנות הדרוזיות בוחרות להתנדב בשירות הלאומי-אזרחי. אך גם ההתפתחויות בשירות האזרחי בקרב ערביי ישראל מעניקות מידה של תקווה ואופטימיות לשילוב הקהילה הערבית בחברה ובמדינה על אף הקשיים הרבים. פרק זה נפתח בתיאור העשורים הראשונים של המדינה, כאשר האתוס האזרחי הדומיננטי בחברה הישראלית היה רפובליקני, לאומי, יהודי וציוני. אומנם הוא איחד את היהודים הציוניים לתמוך במדינה וליטול חלק במשימותיה, ובהן קליטת עולים יהודים מכל קצוות תבל, אך בד בבד הוא גם הדיר את כל מי שלא הזדהה עם אתוס זה. על אף שהוענקו לערביי ישראל זכויות פוליטיות, הם הודרו למעשה מן המפעל הלאומי הציוני. ערביי ישראל, למעט הדרוזים, לא נקראו לשירות צבאי וגם לא ביקשו לשרת בצבא. הממשלה קיבלה את התנכרותם מן המדינה כנתון וכתגובה מוכנת לתבוסה הערבית ב־1948 - ויש שיטענו שאולי זו הייתה נבואה שהגשימה את עצמה. המדינה התאמצה אפוא במידה מינימלית לשפר את תנאיהם ולשלבם בחברה הישראלית, ההולכת ונבנית.

כפי שראינו לעיל, גם יוזמות שהתבססו על גישה ליברלית, שהוצעו בשנות התשעים ולאחריהן, לא הצליחו לקדם את מעמדם של האזרחים הערבים ולשלב אותם בחברה. הגישה הליברלית הדגישה את זכויותיו של כל אזרח ואזרח, ובשם השוויון כביכול התעלמה מהבדלים אתניים ודתיים. עם זאת, היא גם הנהיגה שיח של שוויון בחובות, כלומר הטלת נטל השירות הצבאי, או לפחות שירות אזרחי, באופן שווה על כל המגזרים. אומנם השיח של שוויון זכויות מצא אוזן קשבת אצל האזרחים הערבים, שסבלו מהזנחה ממשלתית מתמשכת ומאפליה, אך הם זעמו כאשר תביעותיהם לשוויון נענו בדרישות נגד למילוי חובות אזרחיות - כלומר ביצוע שירות אזרחי.

ההנהגה הערבית דחתה בתוקף אז וגם היום כל ניסיון לקשר בין זכותם לשוויון לבין חובתם לשרת. יתרה מכך, עם המשך הכיבוש בגדה המערבית ובעזה הזדהו המנהיגים הערבים ומרבית האוכלוסייה הערבית עם האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים ועם מאבקם לעצמאות. תסכולם ממדיניותה של ישראל בשטחים הגביר את רגשות הניכור והזעם שלהם, שהגיעו לשיא באירועי אוקטובר 2000, כאשר המחאות וההפגנות נעשו אלימות. האירועים היו "קריאת השכמה" לממשלות ישראל להפסיק להתעלם מהמגזר ומתנאי חייהם, וחיבו את הממשלה להעריך מחדש את התייחסותה אל המיעוט הערבי. היא הבינה שיש צורך בשינוי כיוון, ושכדי להגיע להכלה רבה יותר נדרש מודל חדש של אזרחות מעבר למדיניות הקיימת, שבעיקר העניקה ביטוי לשפה, לחינוך ולתרבות הערבית, אך בד בבד בידדה את המיעוט הערבי מהחברה היהודית ומנעה את שילובו המלא בה. בעקבות מסקנותיה של ועדת אור הבינה הממשלה שעליה לאמץ מדיניות פרו־אקטיבית של שיתוף המגזר הערבי ושילובו בחברה ובכלכלה הישראלית, על ידי מתן הזדמנויות נוספות של תעסוקה, ועל ידי פתיחת אפשרות השירות הלאומי־אזרחי לצעירים ערבים.

מאמצי מנהלת השירות האזרחי־לאומי, ולימים רשות השירות הלאומי־אזרחי, לגייס צעירים ערבים להתנדב בשירות אזרחי עוררו את זעמה של ההנהגה הערבית, אשר חששה (ועדיין חוששת) שאם הצעירים הללו ישרתו, זיקתם למדינה ולמוסדותיה תתחזק, ומידת הזדהותם ונאמנותם לעם הפלסטיני תקטן. החשש הגדול ביותר של ההנהגה הערבית הוא מתהליך ה"ישראליזציה", שמשתרשת אט אט בקרב הדור הצעיר, ואף תגבר יותר אם הסכסוך עם

הפלסטינים יגיע להסדר כלשהו. ברור שבמצב זה ידרשו אזרחי ישראל הערבים ממנהיגיהם לפעול לפתור את בעיות הפנים של המגזר, כגון מיגור האלימות הגוברת בקהילה, שיפור בתי הספר ופיתוח כבישים ותשתיות – נושאים שנדחקו לשוליים בגלל העיסוק של ההנהגה בכיבוש. את ניצני השינוי כבר יכולנו לראות בכניסתה של מפלגת רע"ם לקואליציה ביוני 2021 עם אג'נדה אזרחית מאומצת, אך כאמור כניסתה זו לא מיתנה כלל את התנגדותה לשירות אזרחי של צעירים ערבים.

הרחבת השירות האזרחי במגזר הערבי עשויה לתרום לשינויה של מדינת ישראל ממדינה של שבטים, העוינים והנאבקים זה בזה, לדמוקרטיה קהילתנית סובלנית ושיתופית יותר, שבה האזרחים קשורים מצד אחד לקהילתם, אך מצד שני גם קשורים למדינה ולמוסדותיה. הצעד הראשון לקראת השגת מודל אזרחות דו-רובדי זה חייב לכלול נכונות כנה ואמיתית מצד כל הקהילות, הן מהרוב היהודי והן מהמיעוט הערבי, לשתף פעולה אלו עם אלו כדי ליצור חברה טובה יותר בעבור כולן. ההצטרפות של מפלגת רע"ם לממשלה בשנת 2021 הייתה צעד ראשון במישור הלאומי-ארצי. השירות האזרחי ("ההתנדבות בקהילה") במגזר הערבי הוא צעד חשוב במישור החברתי ברמת הקהילה (כ- grassroots), וחשוב שהוא יתרחב לקהל גדול יותר. הרחבת השירות הלאומי-האזרחי תשפר את השירותים החברתיים בקהילה ואת שירותי החינוך, ותפתח מיומנויות למידה וכישורי מנהיגות בקרב צעירים ערבים. השירות יפתח בפניהם אפיקים חדשים בתעסוקה ויציע להם אפשרויות רבות יותר להשתלב בלימודים אקדמיים.

על הממשלה מוטלת האחריות למצוא דרך לשתף את המנהיגים הערבים גם בימינו, כשהקונפליקט עם הפלסטינים נותר בעינו. היא גם נדרשת להיות קשובה יותר לצעירים ולצעירות מן המגזר שבוחרים להתנדב, ולא להעמיד מכשולים לפניהם, כדוגמת תשלומים דרך הקרן לחיילים משוחררים. אם היא לא תעשה את השינויים האלה, מידת תרומתו של השירות האזרחי לפיתוח מודל של אזרחות קהילתנית בישראל תישאר מוגבלת.

ארבעה שבטים במדינה אחת: האם שירות לאומי־אזרחי יחבר ביניהם?

בפרקים הקודמים ראינו כיצד התפתחה מדיניות השירות הלאומי־אזרחי בישראל, במקביל לשינויים ביחסים בין המדינה לאזרחיה מתקופת בניין האומה באמצע המאה העשרים ועד היום. ישראל היא מדינה צעירה יחסית, הנמצאת עדיין בתהליך התהוות, והיא עדיין לא סיימה להגדיר את אופייה ואת תהליכיה הדמוקרטיים. היא נמצאת בעיצומה של כתיבת חוקה, וטרם הסדירה את היקף גבולותיה. לשאלות בסיסיות אלה של זהות, משטר וטריטוריה יש השפעה רבה על הפוליטיקה הפנימית בישראל ועל היחסים בין הקבוצות השונות בתוכה. היעדר ההכרעה בשאלות יסוד - כגון באיזו מידה צריכה ישראל להיות מדינה יהודית, כלומר מדינה דתית על פי ההלכה או יהודית מבחינה תרבותית - פגם ופוגם ביחסים שבין דתיים לחילונים. כמו כן, היחסים בין הרוב היהודי למיעוט הערבי מושפעים מן ההתקדמות, או מאי־ההתקדמות, של תהליך השלום עם הפלסטינים ומהתמודדותה של ישראל עם הטרור. היעדרה של חוקה אינו אלא תסמין של היעדר הסכמה כללית על אופייה הדתי או החילוני של המדינה ועל מעמדם של המיעוטים בה. סוגיות מהותיות אלה נמצאות בלב המחלוקת בין מפלגות השמאל למפלגות הימין, בין המפלגות החרדיות למפלגות החילוניות, ובין מפלגות הערבים למפלגות היהודים. באופן פורמלי ישראל מגדירה את עצמה "מדינה יהודית ודמוקרטית", הגדרה קליטה שמתנגנת בקלות באוזני המאזין לה, ומאפשרת לכל אחד לשמוע את הלחן הרצוי לו: הדתיים והלאומיים שומעים את צלילי המסורת היהודית וההיסטוריה היהודית השולטות ביצירה,

ואילו מפלגות השמאל ומפלגות הערבים שומעות את נעימת הדמוקרטיה והליברליזם, המשותפים לדמוקרטיות המערביות בעולם.

היה ניתן לחשוב שהשירות הלאומי-אזרחי לא יהיה נושא שרוי במחלוקת שיעורר עניין רב. ממבט ראשון אפשר להניח שמעשה ההתנדבות, שבבסיסו הוא ביטוי של אלטרואיזם ונתינה, ולכאורה נטול פוליטיקה, לא יעורר מחלוקת ולא יהיה מוקד למאבקים פוליטיים סוערים. אולם כפי שהראינו לאורך הספר, הוויכוח על השירות הלאומי-אזרחי בישראל היה ונשאר ויכוח פוליטי רב עוצמה, הקשור לעצם מהותה של האזרחות, זכויותיה וחובותיה. ויכוח זה מעורר רגשות עזים ומחלוקות בנושאים שעומדים בבסיס הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. סוגיות יסוד בלתי פתורות, הקשורות לשילוב או להדרה של קבוצות שונות, למדינת ישראל כמדינה יהודית או כמדינת כל אזרחיה, באות לידי ביטוי בוויכוח על השירות - בין שירות צבאי ובין שירות לאומי-אזרחי. הוויכוח על השירות הלאומי-אזרחי הוא חלק בלתי נפרד מדיון רחב יותר על זכויות וחובות אזרחיות במדינה שמורכבת מקהילות שונות ומגוונות.

לאורך הספר חילקנו את ההיסטוריה הפוליטית של ישראל מאז עצמאותה לשלוש תקופות, כל אחת והאתוס האזרחי האופייני לה: תקופה רפובליקנית, תקופה ליברלית ותקופה קהילתנית, שכיום רואים רק את ניצניה; בכל תקופה קיימות גם שנות מעבר, שבהן יש חפיפה בין האתוסים. האתוס הרפובליקני אפיין את העשורים הראשונים של המדינה, כאשר אתגרי בניין האומה והביטחון שלטו בסדר היום הפוליטי. אין זה מפתיע שהדיון בנושא השירות הלאומי-אזרחי באותה תקופה התעלם משאלת גיוס החרדים או מהרחבת השירות הלאומי לערביי ישראל. באותן שנים החרדים היו קבוצה קטנה בקרב האוכלוסייה שדחתה את האידאולוגיה הציונית ולא הייתה שותפה לאידיאל ההקרבה והמחויבות הרפובליקנית של הרוב הציוני. החרדים השתוקקו לשקם את עולם התורה שנכחד בשואה ולחזק את האורתודוקסיה הדתית. מאחר שהיו מיעוט קטן יחסית ומספרם בקרב המתגייסים הפוטנציאליים היה זניח, דחיית שירותם לא השפיעה במידה ניכרת על מספר המתגייסים. לעומתם, ערביי ישראל נתפסו על ידי מנהיגי ישראל כאיום ביטחוני פוטנציאלי וכגיס חמישי, שיש לנהוג בהם בחשדנות וביד קשה. לממשלות ישראל לא היה כל אינטרס

לכפות עליהם שירות צבאי או כל סוג של שירות אחר. בה בעת, כשהדירו קבוצות אלה משירות כלשהו, הגבירו הממשלות השונות את האחריות בקרב אלה שכן שירתו, אלה שגיבוריהם היו הלוחמים והנופלים שהקריבו את חייהם למען האומה.

כפי שהתבאר בהרחבה לעיל בפרק השני, חוק שירות הביטחון משנת 1949 חייב גם גברים וגם נשים לשרת בצבא, אך כד בכד הוא אפשר לבנות דתיות לקבל פטור משירות מטעמי דת. בתוך זמן קצר הפך שוני זה בין דתיים לחילונים לנושא לעימות פוליטי בין מפלגת מפא"י השלטת לבין המפלגות הדתיות-לאומיות (המזרחי והפועל המזרחי) והמפלגות החרדיות (אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל). דוד בן-גוריון, ראש הממשלה דאז, קידם חקיקה שתחייב את הבנות הדתיות שקיבלו פטור משירות בצה"ל לשרת שנתיים בשירות לאומי-אזרחי חלופי. המפלגות הדתיות והחרדיות זעמו על החקיקה שהוצעה ללא התייעצות איתן וללא הסכמתן. למעשה, וכפי שהראנו שם, החקיקה הזאת נידונה מראש לכישלון, הואיל והצעת חוק השירות הלאומי לא נבעה מיוזמה אידיאליסטית לקידום שירות בקהילה, אלא שימשה מעין "נשק" בידי ראש הממשלה בעימותים עם המפלגות הדתיות ומעין קלף מיקוח מול יריביו החילונים, שהתנגדו לחוק בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין). באופן דומה גם בשנות השמונים והתשעים לא היה סיכוי לאשר את הצעות החוק שהציעו חברי כנסת מהימין הקיצוני לחייב צעירים ערבים לשרת שירות לאומי, שכן כל מטרתם הייתה להתגרות במפלגות הערביות ולשאת חן בעיני מצביעיהם. לנוכח התנגדותן העיקשת של המפלגות הדתיות ושל הרבנים הראשיים ורבנים חרדיים, יורשו של בן-גוריון, משה שרת, הניח לחוק זה והוא מעולם לא יושם. על אף שהחוק עבר בהצלחה בכנסת ושיקף את האתוס הרפובליקני הדומיננטי, לא התאפשר לאוכפו על האוכלוסייה החרדית, כי היו לה נורמות וערכים אחרים, וגם לא על בנות ציוניות-דתיות. לו התקבלה בשנת 1953 הצעתו של בנימין מינץ, ממפלגת פועלי אגודת ישראל, שהשירות הלאומי יהיה בהתנדבות, סביר להניח שצעירות רבות מן המגזר הציוני-דתי היו מתגייסות ברצון ואף בהתלהבות לשרת את המדינה במסגרת אלטרנטיבית שאינה צבאית. זו הייתה יכולה להיות תרומה חשובה לרווחתה הכללית של המדינה, בייחוד בשנותיה הראשונות, כשעמד בפניה האתגר האדיר של קליטת

עשרות אלפי עולים, בתקציבים מוגבלים ובמחסור חמור בעובדי שירותי בריאות ורווחה. אולם מסיבות פוליטיות גם בן-גוריון וגם משה שרת לא היו מוכנים לשקול אפשרות של שירות התנדבותי.

תוכנית השירות הלאומי שיושמה בהצלחה בשנת 1971 הייתה יוזמה שהגיעה מהשטח, מבנות הציונות הדתית - בגיבוי מנהיגי המפלגה הדתית-לאומית (מפד"ל). תוכנית זו הצליחה לגרום לצעירות רבות מהציונות הדתית לשרת שנה או שנתיים בהתנדבות. היוזמה נוצרה מתוך רגשות לאומיים ופטריוטיים, שפשטו במדינה לאחר ניצחונה של ישראל במלחמת ששת הימים בשנת 1967, ומנקיפות מצפון ואי-שקט בקרב רבות מהבנות על כך שהן אינן תורמות למשימות הלאומיות. באופן אירוני תוכנית השירות הלאומי, שיצאה לדרך ב-1971, תוכננה על פי הקווים המנחים שהציע חבר הכנסת מינץ בשנת 1953 - שירות בהתנדבות במסגרת דתית תומכת.

התוכנית החדשה הייתה מוגבלת לבנות דתיות בלבד שקיבלו פטור משירות בצה"ל, ולכן היא לא קראה תיגר על עליונותו ועל בלעדיותו של צה"ל בקביעת מדיניות הגיוס. בידי צה"ל נותרה הסמכות הבלעדית לקבוע את מי לגייס ואת שיבוצי המתגייסים לתפקידים השונים. הקמת השירות הלאומי העניקה לבנות הדתיות הזדמנות לתרום למדינה ולמלא את חובתן הרפובליקנית לאומה, וכך גם להתקבל לקהילה ה"נורמטיבית" של האזרחים המשרתים. כך הפך השירות הלאומי למעין טקס מעבר לחיים בוגרים של בנות הציונות הדתית. בעשור האחרון חל שינוי מסוים: קבוצה הולכת וגדלה של בנות דתיות מעדיפה לשרת בצה"ל, אם כי רובן המכריע של הבנות הדתיות עדיין משרתות בשירות הלאומי; מעטות הבנות שבחרות שלא לשרת כלל, בחירה שכלל אינה מקובלת בחברה זו. כל האולפנות והתיכונים הדתיים לבנות בחברה הציונית-דתית, ללא יוצא מן הכלל, מחדירים לתלמידותיהם את ערך התרומה למדינה ולחברה, ורובם דוחפים אותן להעדיף לשרת בשירות הלאומי על פני השירות בצה"ל.

השירות הלאומי נשאר מסלול שירות בלעדי לבנות דתיות עד שנת 2001. עד אז שירות זה נותר סגור לצעירים שקיבלו פטור משירות בצה"ל מסיבות שונות ומגוונות של אי-התאמה, וכן לצעירים ערבים. הסמכות המיניסטריאלית על השירות הלאומי-אזרחי, וכן השליטה במנהלת השירות הלאומי-אזרחי, שלימים הפכה לרשות השירות הלאומי-אזרחי, נשארו באופן בלעדי בידי

מפלגת המפד"ל, ולאחר מכן בידי יורשתה מפלגת הבית היהודי. לאורך השנים הועברו המנהלת ורשות השירות הלאומי-אזרחי בין משרדי הממשלה השונים, בהתאם לתיקים שקיבלו השרים מהמפד"ל, ואחר כך ממפלגת הבית היהודי. שנות התשעים התגלו כתקופת מעבר באתוס הלאומי הישראלי. אף על פי שהאתוס הרפובליקני של השירות עדיין שלט בכיפה, בייחוד באוכלוסיות הציונות הדתית והספרדית המסורתית, שיח ליברלי יותר החל להיות נפוץ בקרב ישראלים ילידי הארץ, בני הדור השני והשלישי להקמת המדינה, שהתגוררו בערי המרכז. שיח זה הדגיש יותר את חופש הפרט והביטוי העצמי, ופחות את האינטרסים של הקולקטיב ופעולות למען הקולקטיב. לזכויות האזרח ולזכויות האדם היה מקום מרכזי בשיח זה, וכן לשוויון הזכויות לכל אזרחי המדינה. המדרף אחר הישגים ואחר המימוש העצמי נעשה מקובל יותר מבחינה חברתית. ההתרחקות מן הערכים הרפובליקניים ומן האחריות החברתית באה לידי ביטוי גם במדיניות הכלכלית הנאו-ליברלית של ממשלת הליכוד, אשר צמצמה מאוד את המדיניות הכלכלית הסוציאליסטית והריכוזית שאפיינה את שנות כהונתן של מפא"י ומפלגת העבודה. הממשלה הכניסה רפורמות כלכליות ליברליות שהצליחו להוציא את ישראל ממיתון עמוק ומן האינפלציה הגבוהה של אמצע שנות השמונים.

הדגש החדש על זכויות האדם ועל השוויון התבטא בהעברת שני חוקים חוקתיים מרחיקי לכת בשנת 1992 - "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" ו"חוק יסוד: חופש העיסוק". בנוסף, בית המשפט הגבוה לצדק (בג"ץ) פירש את "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" כמסמיך אותו לפסול את חוקי הכנסת שאינם הולמים את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, אלא אם הם מידתיים, חוקקו לתכלית ראויה ונשקלו כראוי. עוד קודם לכן הרחיב בג"ץ את זכות העמידה של קבוצות וארגונים בחברה האזרחית לעתור לכית המשפט, והביע נכונות לפסוק גם בסוגיות פוליטיות שנתונות במחלוקת ושמתקיים בהן דיון ציבורי. בראשית דרכו בג"ץ היה הכתובת לעתירות שהוגשו על ידי אזרחים יחידים שזכויותיהם נפגעו על ידי פעולות הממשל, אך עם השנים הוא הפך להיות התומך והמגן של ערכים ליברליים ושל שוויון אזרחי בעבור החברה כולה. שינוי זה באתוס הציבורי ובסמכויותיו של בג"ץ במשטר הפרלמנטרי בישראל, השפיע ישירות גם על מדיניות השירות. כפי שפירטנו לעיל בפרק

הרביעי, בג"ץ תרם לזירוז הרחבת השירות הלאומי לאוכלוסיות נוספות. כאשר עמותת "שלומית" והאגודה לזכויות האזרח בישראל הגישו עתירה לבג"ץ (אייל דניאל נ' מנהל הביטוח הלאומי) בשמם של כמה צעירים שקיבלו פטור משירות בצה"ל מסיבות רפואיות, הממשלה הבינה שהיא לא תוכל להמשיך לקיים מדיניות סלקטיבית של שירות לאומי המוגבל לבנות דתיות בלבד. המניע של אייל דניאל ואחרים לבקש סעד מבג"ץ היה רפובליקני במהותו - הם ביקשו הזדמנות לשרת את המדינה למרות המגבלה הפיזית שהייתה להם. אולם הנחות היסוד שעליהן התבססה עתירתם היו ליברליות: שוויון ושוויון זכויות, ערכים המוגנים על פי "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו". בסופו של דבר לא נדרש בג"ץ לפסוק במקרה הזה, מכיוון שהממשלה מיהרה להגיע להסדר עם העותרים והבטיחה לבחון מחדש ובקרוב את מדיניות השירות. העתירה גרמה לקובעי המדיניות להבין שבעידן של ערכים ליברליים ושוויון לא ניתן להמשיך במדיניות של אקסקלוסיביות והדרה בשירות הלאומי. הערכה מחודשת זו של הזכות לשרת, מנקודת מבט ליברלית ושוויונית, הייתה הצעד הראשון בתהליך ההערכה מחדש של כל מדיניות קבלת הפטורים מגיוס ומדיניות דחיית השירות של עשרות אלפי בחורי ישיבות.

התוכנית לשירות לאומי לצעירים הפטורים משירות בצה"ל עברה בחקיקה של הכנסת בשנת 2001. השירות הלאומי הפך להיות אפשרות מעשית לתרום לחברה בעבור מאות צעירים שלא יכלו להתגייס לצה"ל, והוא העניק להם את אותן הזכויות וההטבות שניתנו לבנות דתיות. התוכנית פתחה אפיקי שירות חדשים לצעירים בעלי מוגבלויות פיזיות ונפשיות, לצעירים ממשפחות מוחלשות ולנוער בסיכון. הודות לשירות הלאומי, ולאחר מכן גם הודות לצה"ל, שאף הוא הקים יחידות מיוחדות לצעירים עם מוגבלויות, הפכה החברה הישראלית לחברה שמכילה יותר צעירים בעלי צרכים מיוחדים ונוער מרקע חברתי קשה. אולם בהתעקשותו של צה"ל נותר השירות הלאומי-אזרחי סגור לסרבני מצפון. לצעירים אלו לא ניתנה אפשרות לבחור בין שירות צבאי לבין שירות לאומי במועד הגיוס.

לאור השינוי באתוס הדומיננטי בארץ והמעבר מאתוס רפובליקני לאתוס ליברלי יותר, היה ברור שיום אחד ידרש בג"ץ לבחון את מידת ההוגנות של מדיניות דחיית השירות לבחורי הישיבות. במהלך "התקופה הרפובליקנית"

מספר דחיות השירות של בחורי הישיבות נותר נמוך כי הממשלה קבעה תקרה למספר הדחיות האפשריות. כמו כן, הייתה נראות פחותה למפלגות החרדיות באותה תקופה, ונציגייהן המעטים ישבו באופוזיציה ללא השפעה פוליטית. במובן מסוים שירתה הדרת החרדים משירות גם את האינטרסים של הדוגלים באתוס הרפובליקני: היא הבדילה בין אחוות המשרתים, התומכים במדינה הציונית, לבין הקהילה החרדית הלא-ציונית והמבודלת, שאנשיה לא שירתו כלל.

אולם לאחר המהפך בשנת 1977 ועלייתה של מפלגת הליכוד לשלטון, המפלגה החרדית אגודת ישראל נכנסה לקואליציה והפכה להיות שותפה בהנהגה הלאומית. בין התנאים שהציבה לכניסתה לממשלה היה ביטול התקרה שנקבעה למספר דחיות השירות של בחורי הישיבות. בנוסף, היא ניצלה את כוחה הפוליטי כלשון מאזניים בקואליציה על מנת לקבל מימון מוגבר לישיבות ולבחורי הישיבות, וכן תמיכה גדולה יותר למשפחות מרובות ילדים. בשנת 1984 נכנסה המפלגה החרדית הספרדית החדשה ש"ס לזירה הפוליטית הלאומית, וזכתה בארבעה מושבים בכנסת ובעמדת מפתח בקואליציה. בשנת 1996 השיגו המפלגות החרדיות 14 מנדטים, וב-1999 - 22 מנדטים.

עם עליית כוחן הפוליטי של המפלגות החרדיות, שבין היתר הביאה כאמור לתוספת מימון ולביטול קביעת תקרת מספר דחיות השירות, עלה מספר בחורי הישיבות בהדרגה. זה היה רק עניין של זמן עד שעלייה זו תוביל להתפרצות של תרעומת וזעם מצד המשרתים. חיילי מילואים ואחרים הצביעו על חוסר הצדק במדיניות הגיוס, ותהו מדוע עליהם לשרת ולסכן את חייהם בעוד ש"אחרים" אינם נדרשים לעשות זאת. הם דרשו שגם החרדים יתחלקו בנטל השירות וישרתו בשירות חובה שיהיה שווה לכולם. התומכים בחלוקה בנטל מילאו את הרחובות במפגינים, אך לא הצליחו לשנות את מדיניות הממשלה, מאחר שהיא העדיפה להתעלם מהבעיה ולא לערער את יציבות הקואליציה.

בג"ץ, כמוסד חסין יחסית מהשפעתן הפוליטית של המפלגות החרדיות, הפך לזירה המועדפת עבור אלו שביקשו צדק במדיניות הגיוס. בהחלטה תקדימית בשנת 1997 שלל בג"ץ את סמכותו של שר הביטחון לדחות את השירות של אלפי בחורי ישיבות, ושלח את הממשלה לעמול על גיבוש חוק הוגן וצודק. בעקבות פסיקת בג"ץ הקימה הממשלה את ועדת טל, על מנת

לחקור את הנושא לעומק. הוועדה נקטה גישה קהילתנית ומתונה, ודחתה על הסף את ההצעה לגייס את כל בחורי הישיבה מכוח החוק. היא הכירה בחשיבותו של לימוד התורה ובמרכזיותו בקהילה החרדית, אך בד בבד גם הבינה שלא כל בחורי הישיבות הצעירים הם בעלי יכולת גבוהה להתמסר ללימוד התורה כל היום בישיבה. לכן, היא הציעה תמריצים לאלו שלומדים פחות ברצינות ובהתמדה, כדי שיצאו מהישיבה ויתגייסו לצה"ל או לשירות לאומי-אזרחי, ומשם ימשיכו לשוק העבודה. הוועדה המליצה להקים בצה"ל ובשירות הלאומי-אזרחי תוכניות מיוחדות שיתאימו לחרדים. חוק טל, שעבר בכנסת בשנת 2002, העמיד את השירות הלאומי-אזרחי כחלופה לשירות הצבאי, שתוכל להתבצע בתוך הקהילה החרדית עצמה. בחורים מבוגרים יותר, וכן אחרים שיידחו על ידי צה"ל, יוכלו למלא את חובתם לשרת בשירות אזרחי. החוק גם הציע לבחורי ישיבה "שנת הכרעה", אפשרות לקחת מעין פסק זמן של שנה מהלימודים בישיבה על מנת לנסות דברים אחרים - למשל עבודה או הכשרה מקצועית - מבלי להפסיד את הזכאות לדחיית השירות בעתיד.

מבואר לעיל בפרק החמישי בהרחבה, היו עיכובים מנהלתיים ביישום חוק טל, והייתה לו הצלחה מוגבלת בלבד בהגדלת מספר החרדים ששירתו בצה"ל או בשירות הלאומי. אולם זו הייתה התחלה של שינוי דרגתי בקהילה החרדית ובגישתה כלפי השירות. האפשרויות החדשות של לקיחת פסק זמן מהלימודים בישיבה, ויצירת אפשרות של שירות קצר בצה"ל או בשירות הלאומי-אזרחי, סיפקו פתרון לאלה שלא התאימו ללימודים ממושכים בישיבה. הן פתחו פתח לאותם צעירים חרדים לשרת ואחר כך לצאת לשוק העבודה בגיל צעיר יחסית. כך החל שינוי מסוים בקהילה החרדית, ומכיוון שהחוק היה מתון וללא כפייה הוא היה מקובל על המנהיגים החרדים - על אף המחאה שהשמיעו. גם הם הבינו שאין ברירה: במשטר הדמוקרטי הישראלי אין אפשרות לממשלה להתעלם מפסיקת בג"ץ.

אולם בג"ץ לא התרשם מהישגי החוק. באחת מהחלטותיו הצביע רוב הרכב השופטים על המספר המוגבל של חרדים שניצלו את "שנת הכרעה" ללקיחת פסק זמן מהלימודים. מספר החרדים שהתגייסו לצה"ל או לשירות הלאומי-אזרחי היה נמוך ומאכזב. לדברי השופטים, אי אפשר להתכחש לעובדה שהמדינה נכשלה במשימתה להביא לגיוס רחב יותר של חרדים. לפיכך, בג"ץ

סירב לבקשת המדינה להקצות זמן נוסף ליישום החוק. בשנת 2012 פסק בג"ץ שחוק טל לא חוקתי ושלא ניתן להאריכו עוד, מכיוון שאין הוא עומד במבחן השוויון. הממשלה נשלחה לנסח חוק חדש שיעמוד ברף הגבוה שהציב בג"ץ. לדעתנו, חבל שבג"ץ ביטל את חוק טל ולא אפשר למדינה להמשיך ולנסות תקופה נוספת ליישם את החוק. כך סברו גם שלושת השופטים בדעת המיעוט בהחלטה: הם טענו שנדרש זמן רב יותר להערכת הישגי החוק, ביחוד לאור האתגרים הקשים והעיוכים המנהליים שעמדו בפניו. שופטים אלה ראו חוט של תקווה בעלייה המתמדת במספר החרדים שהתגייסו לצה"ל, ובאפקט המהדהד האפשרי של שינוי זה בקהילה. במבט לאחור נדמה שחוק טל, על אף חסרונותיו, נשא עימו סיכוי מבטיח לשינוי איטי ומדוד במתווה שירות החרדים. בהתאם לחוק, החרדים כקהילה היו מתחילים לקבל על עצמם את חובת השירות, צבאי או אזרחי, כמו ישראלים אחרים, ולאחר השירות היו מצטרפים יותר ויותר גם הם לשוק העבודה. כישלוננו של בג"ץ להכיר בכך שהחלת אמת מידה שוויונית ליברלית בהתייחסותו לגיוס החרדים תביא לתוצאה שמנוגדת למטרה, גרם לסדרה של משברים פוליטיים, תיקוני חקיקה, בחירות חוזרות ונשנות וריבוי עתירות לבג"ץ.

חוק הגיוס הבא, שהתקבל לאחר פסילת חוק טל, תיקון 19 לחוק שירות הביטחון, אומץ על ידי הכנסת בשנת 2013, בזמן שהחרדים היו מחוץ לקואליציה. הוא כלל יעדי גיוס ספציפיים של חרדים לצה"ל ולשירות לאומי-אזרחי, והטיל סנקציות אם יעדים אלה לא יושגו. למעשה, תיקון זה השית את האחריות להשגת היעדים על כל קהילת הלומדים החרדית, וזו הייתה סטייה ברורה מן המדיניות הקודמת, שהטילה את האחריות לגיוס על היחידים עצמם. החוק כלל סעיף שנתן בידי שר הביטחון את הסמכות לגייס את כל בחורי הישיבות, למעט כמה עילויים (1,800), אם לא ימולאו מכסות הגיוס שקבעה הממשלה. הוא גם כלל סנקציות עונשיות נגד בחורי ישיבות שלא יתייצבו בלשכת הגיוס כנדרש. בנוסף, בחוק נכללו חידושים שפגעו בשירות האזרחי: במהלך תקופת ההסתגלות הראשונה בשנים 2014-2017 ניתן פטור מלא מגיוס כלשהו לבחורי ישיבות בני 22 ומעלה אלא אם הם בחרו מרצונם לשרת, דבר שרק מיעוט שבמיעוט יבחרו לעשות, ואילו במסגרת חוק טל בחורים בגילים אלו היו מחויבים לשרת בצה"ל או בשירות האזרחי.

החרדים זעמו על החוק וערכו הפגנות מחאה המוניות נגדו. הם הצהירו שהנושא הראשון שיונח על סדר היום של הממשלה כאשר המפלגות החרדיות יחזרו לקואליציה אחרי הבחירות, יהיה ביטול תיקון 19. הכעס על החוק ביטל את מרבית ההתקדמות והגברת הרצון הטוב כלפי הגיוס לצה"ל והשירות הלאומי-אזרחי בעקבות חוק טל, וערער עוד יותר את היחסים בין הרוב החילוני לבין החרדים.

כאשר חזרו המפלגות החרדיות לממשלה בשנת 2015, הן התנו את חזרתן בביטול תיקון 19 לחוק שירות הביטחון. ואכן, במקום תיקון 19 ניסחה הכנסת את תיקון 21, שכלל את השינויים שדרשו המפלגות החרדיות. תקרת גיל הגיוס של בחורי ישיבות הופחתה מגיל 29 לגיל 24, ונקבע שלאחר גיל זה יקבלו כל בחורי הישיבות פטור מלא משירות. למעשה, שינוי זה פטר את רוב בחורי הישיבות משירות, מכיוון שממילא רובם למדו בישיבה עד גיל 24 לפחות. החוק גם הרחיב את הגדרת המושג "חרדי", והוא כלל את כל מי שלמד לפחות שנתיים במוסד חינוכי חרדי מגיל 14 עד 18 - אפילו אם בעת גיוסם כבר לא חיו כחרדים. כך אפשר היה למלא את מכסות השירות ב"חרדים לשעבר" ולפטור את רוב החרדים משירות. תיקון 21 פטר אפוא את רוב החרדים הן משירות אזרחי והן משירות צבאי, וגם דחה את מועד מילוי המכסות. בעקבות החוק צנח מספר החרדים ששירתו בשירות הלאומי-אזרחי, מכיוון שאחרי גיל 24 הם היו פטורים משירות כלשהו.

נגד שני התיקונים האלה, תיקון 19 ותיקון 21, הוגשו עתירות לבג"ץ, ושלא במפתיע שני התיקונים נפסלו על ידי בג"ץ בספטמבר 2017 בטענה שגם הם אינם עומדים במבחן השוויון. ביטול החוק היה אמור להיכנס לתוקף ב-2 בדצמבר 2018, אך כיוון שהכנסת התפזרה וקבעה בחירות חדשות הוארך תוקף החוק באופן זמני על ידי בג"ץ.

גם אם אי אפשר להגדיר את תוכנית השירות הלאומי-אזרחי בקהילה החרדית ככישלון מוחלט, נדמה שבכל זאת מדובר באכזבה גדולה. בעקבות ביטול תיקון 19 ותיקון 21 מספר המתנדבים החרדים ירד במידה חדה. בנוסף, התקבלו דיווחים על אי-סדרים אצל העמותות שהפעילו את המתנדבים. לאחר שנוסח תיקון 21 ירד מספר המשרתים בשירות הלאומי-אזרחי ל-562 לשנה - 28% בלבד מן היעד שקבעה הממשלה, וכחצי ממספר המשרתים בתקופת חוק

טל. פסיקת בג"ץ הותירה את המדינה תלויה בהסכמתו להאריך את תוקף החוק שנפסל עד שתושלם חקיקה חדשה.

סוגיית גיוס החרדים תרמה גם לאי־היציבות של המערכת הפוליטית. בחירות אפריל 2019 הסתיימו בתיקו בין הימין לשמאל, ולראש הממשלה בנימין נתניהו היו רק 60 חברי כנסת שהסכימו להצטרף לקואליציה. אחד המכשולים להקמת הקואליציה היה סירובו של שר הביטחון לשעבר, אביגדור ליברמן, יו"ר מפלגת ישראל ביתנו, להצטרף לקואליציה בלי שיקבל התחייבות מוצקה לאימוץ הנוסח של תיקון חוק שירות ביטחון המסדיר את גיוס החרדים, שהוא עצמו הציע בכנסת הקודמת. המפלגות החרדיות, שתמכו בנתניהו, הודיעו לו שדרישה זו אינה מקובלת עליהן, ושם התנאי של ליברמן יתקבל - הן לא יצטרפו לממשלה. ליברמן לא היה מוכן לשום פשרה, וללא הצטרפותו לא הצליחו מפלגות הימין למצוא דרך להקים ממשלה. מפלגת כחול לבן בראשות בני גנץ, על 35 מושביה בכנסת, הודיעה כבר מתחילת דרכה שלא תצטרף לממשלה שבראשה עומד בנימין נתניהו, מכיוון שהוגשו נגדו כתבי אישום חמורים על שוחד, שחיתות והפרת אמונים. גם ממשלה בהנהגת מפלגת כחול לבן לא הייתה אפשרית: החרדים לא הסכימו להצטרף אליה, מפני שבהסכם גיבוש הרשימה של מפלגת כחול לבן, שכללה בתוכה את מפלגת יש עתיד, הובטחה רוטציה לראשות הממשלה בין מנהיגי מפלגת כחול לבן, בני גנץ, לבין יאיר לפיד, ראש מפלגת יש עתיד - אותו לפיד שהוביל את המסע נגד החרדים והיוזם של תיקון 19 השנוא. מבוי סתום זה שיקף את הפער בין המפלגות החרדיות לבין המפלגות החילוניות, ישראל ביתנו ויש עתיד, ושלה את המערכת הפוליטית לעוד ארבעה שבבי בחירות - בספטמבר 2019, במרץ 2020, במרץ 2021 ובנובמבר 2022.

נכון לאוגוסט 2022, בעיית חוק גיוס החרדים טרם נפתרה. חוק גיוס החרדים נדחק לסוף סדר העדיפויות של ממשלות המעבר שהיו עסוקות בהתמודדות עם מגפת הקורונה, ובעקבתה באבטלה הגואה ובטיפול ביוקר המחיה. בממשלה בראשותו של בנימין נתניהו, וכך גם בממשלות המעבר בראשותו, המפלגות החרדיות היו חברות בקואליציה ולא מיהרו להעלות את נושא גיוס החרדים לדיון.

הבחירות במרץ 2022 נתנו סיכוי לשינוי בקיפאון במדיניות גיוס החרדים לשירות בצה"ל ולשירות הלאומי, כיוון שנפתלי בנט, ראש מפלגת ימינה,

הצליח להקים ממשלה צרה ללא הליכוד וללא המפלגות החרדיות. אומנם ממשלתו הביאה תיקון לחוק שירות ביטחון לקריאה ראשונה בכנסת, אך לא הספיקה להעבירו לדיון ולקריאה שנייה ושלישית. הצעת החוק הזאת הגמישה עוד יותר את הדרישות מן החרדים להשתתף בנטל השירות,¹ ולדעתנו פגעה עוד יותר בעיקרון הרפובליקני של חובות האזרח למדינה. לפי ההצעה, תקרת גיל הגיוס של בחורי הישיבות לצה"ל ולשירות לאומי הורדה ל-22, וגיל המינימום לשירות הלאומי הורד לגיל 20 ולבחורי ישיבה נשואים לגיל 19. החוק גם הפחית את גובה המכסות, ואפשר לעמידה במכסת שירות אחד (לאומי-אזרחי) להיחשב גם כעמידה במכסת הגיוס לצה"ל ולהפך. כיוון שרוב החרדים נשארים בדרך כלל בישיבות עד גיל 22-23, למעשה החוק פוטר את כולם משירות. בהסבר לחוק הצהירה הממשלה בריש גלי שמטרתו העיקרית היא לעודד בחורי ישיבה להיכנס לעולם התעסוקה ולהכשרות מקצועיות בגיל צעיר יחסית, ומטרת השוויון בנטל השירות הוגדרה רק כמטרה משנית. בהצעתה זו העדיפה הממשלה שיקולים כלכליים על פני שיקולים רפובליקניים של שירות בצה"ל או בשירות לאומי-אזרחי כחובות אזרחיות מחייבות, ועל פני העיקרון הליברלי של שירות שווה.

בסופו של דבר יש להכיר בכך שאורחות חייהם של החרדים ומחויבותם ללימוד התורה ולשמירה קפדנית על חוקי ההלכה מונעים את גיוס רובם לצה"ל או לשירות אזרחי, וכן את השתלבותם המלאה בחברה החילונית בישראל. בנוסף, כוחם הפוליטי הרב ימנע מן הכנסת לאמץ חוק גיוס דרקוני שיביא לגיוסם של רוב בחורי הישיבות, ואין זה משנה אם המפלגות החרדיות יהיו שותפות בממשלה או אם הן יהיו באופוזיציה. לא זו בלבד שגיוס החרדים בכוח לא יהיה מועיל, אלא שהוא אף יזיק. לכן, חשוב שבג"ץ יכיר במגבלות האמיתיות הכרוכות בכפיית שינוי חברתי באמצעות הוראות של מערכת המשפט. אם הוא יתיר את הרסן ויאפשר לקובעי המדיניות לעצב תוכניות מיוחדות לחרדים, עם תמריצים אטרקטיביים ותנאים המכבדים את אורחות חייהם, חרדים רבים יותר יצטרפו לשירות הצבאי והאזרחי. כיום מספר קטן אך גדל של חרדים נחשפים ללימודים אקדמיים ולתעסוקה במקומות עבודה

מחוץ למגזר, וכך הם מזדהים יותר עם המדינה ועם מוסדותיה ומשתלבים יותר בחברה הישראלית. ייתכן שבקרב קבוצה זו נמצא נכונות רבה יותר לתרום למדינה על ידי שירות בניהם בצה"ל או שירות בנותיהם בשירות לאומי-אזרחי. מדובר בתהליכים חברתיים שדורשים זמן כדי לבצע שינויים כאלה בחברה החרדית. רק מנהיגים שיאמצו גישה קהילתנית ויכירו ביחודיותה של הקהילה החרדית ובהתמסרותה ללימוד התורה, ויבינו שגיוס חברי הקהילה ככפייה יהיה מחוסר תועלת, הם יהיו אלו שיצליחו לגייס יותר חרדים לשירות, הן צבאי והן לאומי-אזרחי.

במגזר הדרוזי נקטה המדינה בעשור האחרון צעדים גדולים לפתיחת השירות הלאומי-אזרחי לבנות דרוזיות. לאחר שהשירות קיבל את ההסכמה של המנהיג הדתי השייח' מואפק טריף ומועצת הדת הדרוזית בשנת 2012, רשות השירות הלאומי-אזרחי פעלה ביתר שאת להציג את השירות בבתי הספר של הבנות הדרוזיות ולעודד אותן להצטרף לשירות. בתוך עשור השירות הלאומי נעשה נורמה מחייבת בקרב הבנות, וכ-95% מהבנות מתנדבות כיום, חלקן בתוך הכפר שלהן וחלקן גם מחוץ לו. לצעירות אלו ולצעירים ערבים ניתנו אותם המענקים, הזכויות והפיקדון לאחר השירות, כפי שמקבלים מתנדבים יהודים, וגם גובשה עבורם מעטפת של הכשרות: לימוד השפה העברית, רכישת מיומנויות למידה והכנה למבחן הפסיכומטרי, שמכשיר אותם ללימודים אקדמיים ולתעסוקה משמעותית לאחר השירות. השירות האזרחי הוא נתיב חשוב של העצמה עצמית לצעירים ולצעירות רבים והזדמנות לצמיחה אישית - ביחוד אצל הבנות במגזר.

כמו במגזר החרדי, גם במגזר הערבי לא סביר לצפות שהשירות האזרחי יאומץ על ידי רוב הצעירים הערבים, לאור היחסים המורכבים בין הערבים לבין המדינה, ונוכח עמדתה השלילית של המנהיגות הערבית כלפי השירות האזרחי. ואכן, מספר הצעירים הערבים שמתנדבים לשירות האזרחי אינו גדול, בהשוואה למספר הכולל של הצעירים הערבים בני 18, אך בכל זאת אין להמעיט בחשיבותה של התפתחות זו ובפוטנציאל הטמון בה להמשך שילובם של ערביי ישראל בחברה הישראלית. אפשר לטעון שהמגזר הערבי מתקרב צעד נוסף לעבר המיינסטרים של החברה בישראל: יותר מ-4,000 ערבים מתנדבים בשירות האזרחי, ומספר המתנדבים גדל משנה לשנה, אם

כי באיטיות. למתנדבים אלה יש משפחות וחברים שדרכם יכירו מקרוב את השירות האזרחי ואת תרומתו הגדולה לקהילה.

המכשול העיקרי להרחבת השירות האזרחי במגזר הערבי הוא ההנהגה הפוליטית הערבית, אשר נותרה איתנה בהתנגדותה החריפה לשירות האזרחי. גם המנהיגים הערבים מודים שהמתנדבים תורמים תרומה משמעותית לחינוך ולשירותי הרווחה בקהילה הערבית. עם זאת, הם ממשיכים להתנגד בתוקף לשירות במסגרת ממלכתית בגלל התכלית שעומדת ביסודו: ליצור אזרחים ערבים מעורבים בקהילה ונאמנים למדינה. לדבריהם, השירות האזרחי הוא שירות בצה"ל במסווה אזרחי, וההשתתפות בו בחסות המדינה היא בגידה במאבק הפלסטיני וצעד שיחליש את זהותם הפלסטינית של הצעירים. מבחינתם, להיות ערבי בישראל זה כמו משחק סכום אפס: כל צעד המחזק את הזהות הישראלית פוגע בזהות הפלסטינית. לכן, המנהיגים אומרים שהם יתמכו בשירות האזרחי רק אם זה יועבר לשליטתם הישירה והבלעדית, כדי שהם יהיו אלו שיקבעו את תכניו ואת סדר עדיפויותיו.

יש להודות שתוכנית שירות אזרחי בחסות המדינה אכן מיועדת להטמיע במשתתפיה את היסודות של אזרחות טובה ונאמנות למדינה. כמו כן, תוכנית התנדבות אידיאלית מבקשת להשיג אינטגרציה חברתית גדולה יותר וליצור הון חברתי מגשר בין ערבים ליהודים; כלומר, האידיאל הוא שמתנדבים ערבים רבים ישרתו מחוץ לקהילותיהם, לצד צעירים מקהילות אחרות. אולם מטרה זו אינה בבחינת חוק ולא יעבור של השירות. השירות מותאם לצורכי הקהילה ולערכיה, ואם מתנדב מבקש לשרת בתוך הקהילה שלו, השירות מכבד את בקשתו ונענה לה בהתאם לאפשרויות המצויות. רוב גדול מן המתנדבים הערבים משוכצים בתפקידים בתוך המגזר הערבי.

כפי שהגדרנו לעיל בפרק הראשון, גישה קהילתנית של אזרחות רואה את החברה כמורכבת מקהילות ולא רק מיחידים. היא מכירה בחשיבותה של הקהילה כגשר בין היחיד לבין מדינתו. הן הקהילה והן המדינה יוצאות נשכרות מן ההתנדבות לשירות האזרחי. בוגרי השירות הם אזרחים פעילים יותר, שמצביעים יותר בכחירות ומעורבים יותר גם בחברה האזרחית וגם בחיי הקהילה לאורך כל חייהם. בשנים האחרונות מספר הולך וגדל של צעירים ערבים מעוניינים להשתלב בחברה הישראלית, לעבוד בתעשייה הישראלית

ובמקצועות חופשיים, וליהנות מרמת חיים גבוהה, בד בבד עם שימור זהותם הפלסטינית. עבור אותם צעירים אין הכרח שתיווצר התנגשות בין שתי זהויות אלה, הישראלית והפלסטינית. שירות לאומי-אזרחי הוא הזדמנות עבורם לשרת את הקהילה שלהם ולאחר מכן להיכנס לאקדמיה או לשוק העבודה, ככל צעיר ישראלי, אך ללא תלות בשירותו בצה"ל. יש מעסיקים יהודים שמעדיפים מועמדים לעבודה ששירתו בצה"ל או בשירות לאומי-אזרחי על פני מועמדים שלא שירתו כלל. על ידי התנדבותם בקהילה ימלאו המתנדבים הערבים את חובתם האזרחית, וכך גם יאזנו את מצבם עם זה של שאר הצעירים בני גילם, במדינה שמעריכה את השירות.

חשוב ששירות לאומי-אזרחי במגזר הערבי יישאר בגדר התנדבות, ושיוקצו לו מספיק תקנים כדי לאפשר לכל מי שירצה לשרת לעשות זאת. חובה על הממשלה לפנות שוב ושוב למנהיגים ערבים ולבקש את תמיכתם בתוכנית, ובתמורה לאפשר להם להיות מעורבים יותר בגיבוש התוכנית וביישומה. לאחר שמפלגה ערבית (רע"ם) הצטרפה לממשלה, אין זה מן הנמנע שמפלגה זו תהיה הראשונה שתתמוך בשירות אזרחי בתוך המגזר בתמורה להישגים פוליטיים אחרים. כמו כן, על הממשלה לרתום את משרד החינוך לקידום השירות במגזר: עליו להציע גם את "המקל" וגם את "הגזר". מצד אחד עליו להפעיל לחצים על המנהלים בבתי ספר הערביים הממלכתיים - למעשה מדובר במרבית בתי הספר במגזר הערבי - לקבל מתנדבים בבית ספרם ולשבץ אותם בתפקידים משמעותיים, ומצד שני להציע למנהלי בתי הספר תמריצים וקידום פרויקטים תמורת נכונות לקבל מתנדבים. משרד החינוך צריך להעניק פרסים או הטבות למנהלים שכן מקבלים מתנדבים כדי לעודד גם אחרים להצטרף למגמה הזאת. חשוב שמשרד החינוך יוציא הנחיה ברורה למנהלים לקבל מתנדבים בבתי ספרם ולא רק להמליץ על כך. הנחיה כזו תאפשר למנהלים שהיו רוצים לקבל מתנדבים, אך מהססים לנקוט עמדה נגד ההנהגה הערבית, לעשות זאת, בייחוד כאשר הסירוב לקבל מתנדבים הפך להיות מדד לנאמנות לאומה הפלסטינית ולמאבקה.

בנוסף, הסירוב של משרד הביטחון לנתק את תשלום המענק והפיקדון מהקרן לחיילים משוחררים, על אף הבקשות הנשנות של רשות השירות הלאומי-אזרחי, מעורר תמיהה. האחראים לשירות אזרחי במגזר הסבירו לא

פעם שהתשלום למתנדב מהקרן לחיילים משוחררים יוצר מבוכה למתנדבים הערבים ומהווה ראייה מוחצת לטענתם של המתנגדים לשירות האזרחי הטוענים שלמעשה מדובר בסוג אחר של שירות בצה"ל. בקשות הרשות למצוא נתיב תשלום אלטרנטיבי, או להוסיף את שמה של רשות השירות הלאומי-אזרחי כמקור התשלום לצד שמה של הקרן, נענו בסירוב.

יש להודות שקידום השירות האזרחי במגזר הערבי הוא משימה קשה ומאתגרת באווירה הפוליטית המקוטבת השוררת בישראל, קל וחומר בתקופות של אי-שקט בגדה המערבית, ריבוי תקריות בעזה וחוסר התקדמות בתהליך השלום. אולם אין זו סיבה לכך שהממשלה לא תקדם את השירות אזרחי במלוא המרץ בקהילה הערבית - אדרבה, ההפך הוא הנכון. עליה לתגבר את מאמציה של רשות השירות הלאומי-אזרחי לגייס מתנדבים ערבים לשירות. "התנדבות בקהילה", כפי שמותגה מחדש בחוק השירות הלאומי-אזרחי בשנת 2017, היא מצב שכולם מרוויחים בו, מצב של רווח לכול (win-win situation) שגם המדינה וגם הקהילה הערבית מרוויחות ממנו. ההתנדבות בקהילה נותנת הזדמנות לפתח מנהיגות ואזרחות טובה בקרב הצעירים הערבים, ולהעלות את מעמדה של האישה הערבייה. כל ההשלכות הללו הן רווח נקי למדינה, לקהילה הערבית, ולמתנדבים - מעבר למעשה הנתינה עצמו.

בסוף פרק המבוא הבאנו ציטוט מתוך נאום שנשא הנשיא המדינה לשעבר, ראובן ריבלין, בכנס הרצליה השנתי ה-15 שהתקיים בשנת 2015, ובו תיאר את החברה הישראלית כחברה המורכבת מ"ארבעה שבטים מרכזיים, שונים מהותית אלה מאלה, שילכו ויתקרבו זה אל זה בגודלם".² ריבלין קרא לחברה הישראלית להישיר מבט אמיץ אל מציאות חדשה זו, מתוך מחויבות עמוקה למצוא יחד חזון משותף של תקווה. בדבריו שם הזכיר ריבלין:

אם אנחנו באמת רוצים להתמודד עם משמעויות "הסדר הישראלי החדש", הרי שעלינו להישיר אליו מבט אמיץ, ולשאול את עצמנו

2 "דברי נשיא המדינה בכנס הרצליה", 7 ביוני 2015, <https://www.runi.ac.il/media/xqfbmkmq/rivlinsh15.pdf>

שאלות נוקבות. האם אנחנו, בני הציבור הציוני, מסוגלים להשלים עם כך ששתי קבוצות משמעותיות, מחצית האוכלוסייה העתידית בישראל, אינן מגדירות את עצמן ככאלה? אינן צופות בטקס הדלקת המשואות בהר הרצל ביום העצמאות? אינן שרות את ההמנון בעיניים נוצצות? האם אנחנו בכלל נכונים לוותר על השירות בצבא, כ"כרטיס הכניסה לישראליות" ולמשק הישראלי? ותחת זאת, להסתפק בשירות אזרחי או קהילתי? ומנגד, האם המגזר הערבי והמגזר החרדי נכונים לתרום את חלקם לעיצובם של ישראליות זאת ושל המשק הישראלי, לשירות אזרחי או קהילתי, מתוך תחושת אחריות ומחויבות?

במחקר זה התמקדנו בשלושה מ"שבטי ישראל" - הדתי-לאומי, החרדי והערבי - וביחסיהם עם ה"שבט" הרביעי, החילוני-ציוני. התחקינו אחרי האתוסים של האזרחות, הן האתוס הרפובליקני והן האתוס הליברלי, שהיו דומיננטיים בתקופות שונות של המדינה, וניסינו להראות כיצד שני האתוסים האלה כשלו בשיתופן של הקהילה החרדית והקהילה הערבית בתוך החברה הישראלית. הצענו אתוס נוסף של אזרחות, אזרחות קהילתנית, המכירה בשונות ומעריכה אותה, ובד בבד מתאמצת לשלב ולשתף את השונה בחברה הכללית. הגיעה העת לאמץ אתוס חדש של אזרחות קהילתנית, אתוס המכבד את הקהילות השונות שמרכיבות את האומה הישראלית, את אמונותיהן, את אורחות חייהן ואת גישותיהן השונות כלפי המדינה. גישה קהילתנית יותר עשויה ליצור את הדבק שיחבר בין השבטים הללו לכדי אומה רבת-תרבותית, בלי ששבט כזה או אחר יכפה את השקפתו על האחר. באותו נאום בכנס הרצליה הוסיף הנשיא ריבלין: "הסדר הישראלי החדש דורש מאתנו היום לעבור מהתפיסה המקובלת של רוב ומיעוט, לתפיסה חדשה של שותפות בין המגזרים השונים בחברה הישראלית". ההתנדבות של צעירים מכל השבטים לשירות לאומי-אזרחי הוא צעד אחד גדול להשגת שותפות זו.

ביבליוגרפיה

- אדמקר, 2022 יקי אדמקר, "משרד הביטחון השקיע 1.7 מיליון במעקב אחר נערות שהצהירו שהן דתיות כדי לקבל פטור מצה"ל", וואלה!, 29 במרץ 2022, <https://news.walla.co.il/item/3497525>
- אונא, 1983 משה אונא, בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל - בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשנייה (אלון שכות: יד שפירא, 1983).
- אורגד, 2007 ליאב אורגד, "המיעוט הערבי בישראל וחובת שירות ביטחון", המשפט, 11 (2007), עמ' 381-407.
- אזולאי, 2014 מורן אזולאי, "1:67: הכנסת אישרה את חוק הגיוס", [ynet](https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4497992,00.html), 12 במרץ 2014, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4497992,00.html>
- אילן, 2000 שחר אילן, חרדים בע"מ: התקציבים, ההשתמטות ורמיסת החוק (ירושלים: כתר, 2000).
- אילן, 2004 שחר אילן, "260 בחורי ישיבות יצאו ל'שנת הכרעה'", הארץ, 8 בינואר 2004, <https://www.haaretz.co.il/misc/2004-01-08/ty-article/0000017f-e586-d62c-a1ff-fdff2a130000>

- אילן, 2007, שחר אילן, "נשבר מחסום ה-50 אלף", **הארץ**,
 24 בינואר 2007, [https://www.haaretz.co.il/
 misc/2007-01-24/ty-article/0000017f-
 e177-d9aa-afff-f97f8e9a0000](https://www.haaretz.co.il/misc/2007-01-24/ty-article/0000017f-e177-d9aa-afff-f97f8e9a0000)
- אילן, 2008, שחר אילן, "בכיר בצה"ל: אם החרדים יתגייסו,
 אנשי המילואים ישתחררו מתעסוקה", **הארץ**,
 31 ביולי 2008, [https://www.haaretz.co.il/
 misc/2008-07-31/ty-article/0000017f-
 f0c1-d8a1-a5ff-f0cb0c460000](https://www.haaretz.co.il/misc/2008-07-31/ty-article/0000017f-f0c1-d8a1-a5ff-f0cb0c460000)
- אילן, 2018, שחר אילן, "מספר החרדים בדחיית שירות
 זינק ל-37,200", **כלכליסט**, 19 במרץ 2018,
[https://www.calcalist.co.il/local/
 articles/0,7340,L-3734377,00.html](https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3734377,00.html)
- אלמסי, 2014, אוריאנה אלמסי, **השירות הלאומי-אזרחי בישראל**
 (ירושלים: הכנסת - מרכז המחקר והמידע, 2014).
- אלמסי, 2018, אוריאנה אלמסי, **שירות צבאי של חרדים וחרדים**
לשעבר (ירושלים: הכנסת - מרכז המחקר והמידע,
 2018).
- אריאן, אטמור והדר, 2007, אשר אריאן, ניר אטמור ויעל הדר, **הדמוקרטיה**
הישראלית במבחן השעה: לכידות בחברה
שסועה, יוני 2007, מדד הדמוקרטיה הישראלית
 2007 (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה,
 2007).
- אריסטו, 2009, אריסטו, **פוליטיקה: ספרים א, ב, ג**, תרגום: נורית
 רקשון (תל אביב: רסלינג, 2009).
- ארלוזורוב, 2019, מירב ארלוזורוב, "רוב הישראלים לא משרתים
 בצבא - אבל זה משתלם", **TheMarker**,

<https://www.themarker.com/allnews/2019-09-03/ty-article/premium/0000017f-f29b-d487-abff-f3ff7f870000>

באומל, 2007
יאיר באומל, צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל - השנים המעצבות: 1968-1958 (חיפה: פרדס, 2007).

בגין, 1978
מנחם בגין, "הרצל וז'בוטינסקי", במחתרת, כרך א: כרוזים - 1944 (תל אביב: הדר, 1978), עמ' 57-60.

בוחבוט, 2021
אמיר בוחבוט, "בצל הסתה ברשתות החברתיות: ירידה במתגייסים הבדואים לצה"ל", וואלה!, 16 באוקטובר 2021, <https://news.walla.co.il/item/3464959>

ביק, 2015
איטה ביק, "שירות אזרחי חובה: ההשלכות על נשים דתיות וחרדיות", בתוך יגיל לוי (עורך), שירות חובה או חובה לשרת? תרחישים של שירות אזרחי חובה בישראל (רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2015), עמ' 95-120.

בן-גוריון, 1950
דוד בן-גוריון, במערכה, כרך ה (תל אביב: עם עובד, 1950).

בן-גוריון, 1953
דוד בן-גוריון, חזון ודרך, כרך ד (תל אביב: מפא"י, 1953).

בן-ישי, 2015
עפרה בן ישי, "השירות האזרחי כחלופה לשירות הצבאי: כיצד יגיב הצבא?", בתוך יגיל לוי (עורך), שירות חובה או חובה לשרת? תרחישים של שירות אזרחי חובה בישראל (רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2015), עמ' 38-73.

- בנדר ורייבה-ברסקי, אריק בנדר ואנה רייבה-ברסקי, "בני גנץ החזיר את המנדט: מול האבנים שהפכתי להגיע לאחדות הוצב בלוק", מעריב, 20 בנובמבר 2019, <https://www.maariv.co.il/news/politics/Article-730721>
- בנדר ורייבה-ברסקי, אריק בנדר ואנה רייבה-ברסקי, "9 חודשים לאחר השבעתה: הכנסת ה-23 פוזרה, ישראל הולכת לבחירות", מעריב, 23 בדצמבר 2020, <https://www.maariv.co.il/news/politics/Article-810194>
- בנזימן ומנצור, 1992 עוזי בנזימן ועטאללה מנצור, דיירי משנה: ערביי ישראל – מעמדם והמדיניות כלפיהם (ירושלים: כתר, 1992).
- בר-לב, 1984 מרדכי בר-לב, "מאפיינים תרבותיים ותמונה קבוצתית של הנוער הדתי", נוער וחברה, 16, 2 (1984), עמ' 153-170.
- בראון, 2011 בנימין בראון, החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית (ירושלים: מאגנס, 2011).
- בראון (הויזמן), 2012 איריס בראון (הויזמן), "אנא אפלח": נטילת עול הפרנסה על ידי הנשים החרדיות, הצדקותיה והשלכותיה", תרבות דמוקרטית, 14 (2012), עמ' 45-92.
- בראל, 2013 צבי בראל, "שירות לאומי בחדר המיטות", הארץ, 12 ביוני 2013, <https://www.haaretz.co.il/opinions/2013-06-12/ty-article-opinion/premium/0000017f-e6c9-da9b-a1ff-eeef4ec60000>

- בראלי וקידר, 2011
 אבי בראלי וניר קידר, ממלכתיות ישראלית
 (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011).
- ברק-ארז, 2010
 דפנה ברק-ארז, "גיוס בחורי השיבות: מפשרה
 למחלוקת", בתוך דבורה הכהן ומשה ליסק
 (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח
 בישראל (שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל
 והציונות, 2010), עמ' 13-39.
- גבור ופרידמן, 2018
 אסף גבור וישי פרידמן, "מדורת השבט: סגן ראש
 העיר שמתסיס נגד שירות לאומי וצה"ל", מקור
 ראשון, 23 בפברואר 2018, <https://www.makorrishon.co.il/news/23249>
- גל, 2008
 ראובן גל, תפיסת נושא הזכויות והחובות של
 אזרחי ישראל הערביים באספקלריית רעיון
 השירות האזרחי, נייר עמדה מס' 13 (תל אביב:
 אוניברסיטת תל אביב - בית הספר לממשל
 ולמדיניות, 2008).
- גל, 2009
 ראובן גל, דוח על שירות לאומי (ירושלים: מנהלת
 השירות האזרחי-לאומי, 2009).
- גרוניך, 2015
 צביקה גרוניך, "הציידיים": חוברת הסתה נגד
 מגייסי החרדים לצה"ל", כיכר השבת, 14 ביולי
 2015, [https://www.kikar.co.il/haredim-
 news/176576](https://www.kikar.co.il/haredim-news/176576)
- גרינווד, 2020
 חנן גרינווד, "סקר מטריד: מחצית מהחילונים לא
 גורו ליד חרדים", ישראל היום, 20 בדצמבר 2020,
[https://www.israelhayom.co.il/judaism/
 judaism-news/article/7285132](https://www.israelhayom.co.il/judaism/judaism-news/article/7285132)

- דון-יחיא, 1997 אלעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל (ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 1997).
- דטל, 2013 ליאורדטל, "הקיצוץ בקצבאות הילדים ייכנס לתוקפו היום; לפיד: מממשים את הבטחתנו לבוחרים", הארץ, 20 באוגוסט 2013, <https://www.haaretz.co.il/news/education/2013-08-20/ty-article/0000017f-f828-d47e-a37f-f93c95c00000>
- דקלו, 2006 שמואל דקלו, "בג"ץ לא פסל את חוק טל אך קבע: החוק פוגע קשות בכבוד האדם", גלובס, 11 במאי 2006, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1000090764>
- דרורי, 2000 זאב דרורי, אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה (קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, 2000).
- המילטון, מדיסון וג'יי, 2001 אלכסנדר המילטון, ג'יימס מדיסון וג'ון ג'יי, הפרדליסט, תרגום: אהרן אמיר (ירושלים: שלם, 2001).
- הראל, 2001 עמוס הראל, "מספר הברווים המתגייסים לצה"ל ירד ביותר מחצי", הארץ, 14 ביוני 2001, <https://www.haaretz.co.il/misc/2001-06-14/ty-article/0000017f-e033-d38f-a57f-e6739b2b0000>
- הררי, 2017 אורלי הררי, "לצאת לחיים ללא כתם הרישום הפלילי", ערוץ 7, 12 ביולי 2017, <https://www.inn.co.il/news/350680>

- וילף, 2013 רעות וילף, "מתנדבי שירות לאומי - לא בבתי ספר ערביים", nrg, 28 ביולי 2013, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/493/820.html?hp=1&cat=402&loc=10>
- זרח ורהפטיג, 1988 זרח ורהפטיג, חוקה לישראל: דת ומדינה (ירושלים: מסילות, 1988).
- ורצברגר, 2003 רחל ורצברגר, דוח רקע: שירות לאומי למיעוטים (ירושלים: הכנסת - מרכז המחקר והמידע, 2003).
- זרחיה, 2019 צבי זרחיה, "הכנסת התפזרה, בחירות ב-17 בספטמבר; נתניהו: 'ליברמן הוא שמאל'", כלכליסט, 30 במאי 2019, <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3763221,00.html>
- זרחיה, 2022 צבי זרחיה, "לאחר הפיאסקו הקואליציוני: חוק הגיוס אושר בקריאה ראשונה", כלכליסט, 31 בינואר 2022, https://www.calcalist.co.il/local_news/article/hy00iaobry
- זריק, 2015 ראף זריק, "אזרחות, זכויות וחובות: על דיונים בנושא השירות האזרחי בישראל", עיוני משפט, לז, 2 (2015), עמ' 289-339.
- חורי, 2012 ג'קי חורי, "יוזמה כתחליף לשירות לאומי: צעירים ערבים יתנדבו בקהילה", הארץ, 24 ביוני 2012, <https://www.haaretz.co.il/news/education/2012-06-24/ty-article/0000017f-e6a3-d97e-a37f-f7e788cf0000>
- חטיב וביטון, 2011 אחמד חטיב ואילן ביטון, השירות הלאומי-אזרחי בישראל: סקירה וניתוח (ירושלים: הכנסת - מרכז המחקר והמידע, 2011).

- חכמון, 2017 אלון חכמון, "חשד להסתה: בובות של חיילים חרדים נתלו בירושלים, חשודים נחקרו", מעריב, 13 במרץ 2017, <https://www.maariv.co.il/news/israel/Article-577689>
- טויזר ורובינשטיין, 2018 ענבר טויזר ורועי רובינשטיין, "100 קצינים דרוזים נגד חוק הלאום: זרקו אותנו לכלבים, ההיסטוריה תשפוט אותם", ynet, 25 ביולי 2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5316133,00.html>
- טוכפלד, 2018 מיכאל טוכפלד, "הצבא הוא דבר קדוש, אלא לא מתאים לכולן" [ריאיון עם שר-שלום גרבי], מקור ראשון, 6 באוגוסט 2018.
- טסלר, 2013 יצחק טסלר, "הרב אוירבך: אין להתייזב בלשכות הגיוס כלל", ynet, 24 באפריל 2013, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4371768,00.html>
- טרבלסי חדר, 2021 תמר טרבלסי חדר, "מי בצמרת, מי בתחתית: הזכאות לבגרות בערים ובבתי הספר", ynet, 6 באוקטובר 2021, <https://www.ynet.co.il/news/article/sjpsfvq4t>
- יוסף, 2017 עידן יוסף, "עד 810 שקל לילד שיגרש חדר"ק", News1, 30 במאי 2017, <https://www.news1.co.il/BringHtmlDoc.aspx?docid=391664&subjectId=1>
- ינאי, 1994 נתן ינאי, "מושג האזרחות בתפיסתו של דוד בן-גוריון", עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 494-504.

- כהן, 1974 שלמה כהן, פאר הדור: פרקים ממסכת חיינו ופעילותו של אברהם ישעיהו קרליץ, בעל החזון איש, כרך ה (בני ברק: נצה, 1974).
- כהן, 1979 יחזקאל כהן, גיוס בנות ושרות לאומי: עיון בהלכה (תל אביב: הקיבוץ הדתי - נאמני תורה ועבודה, 1979).
- כהן, 1993 יחזקאל כהן, גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל (ירושלים: נאמני תורה ועבודה, 1993).
- כהן, 2006א רענן כהן, זרים בביתם: ערבים, יהודים, מדינה (תל אביב: דיונון, 2006).
- כהן, 2006ב הלל כהן, ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל - סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות (ירושלים: כתר, 2006).
- כהן, 2013 שמעון כהן, "שוויון כנטל? תכינו את בתי הכלא, נכריז מרי", ערוץ 7, 18 בפברואר 2013, <https://www.inn.co.il/news/251731>
- כהן, 2015 ישראל כהן, "אלו הישגי החרדים: ההסכם המלא בין יהדות התורה לליכוד", כיכר השבת, 29 באפריל 2015, <https://www.kikar.co.il/haredim-news/169719>
- כהן, 2018 ישראל כהן, "חסידות גור נגד ההתנדבות בארגוני ההצלה", כיכר השבת, 16 בינואר 2018, <https://www.kikar.co.il/hasidism/263869>
- כהנר, 2020 לי כהנר, החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020).

- כהנר ומלאך, 2021 לי כהנר וגלעד מלאך, שנתון החברה החרדית בישראל 2021 (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021).
- לב רם, 2018 טל לב רם, "המגמה התהפכה: זינוק במספרי הגיוס של הצעירים הבדואים", מעריב, 16 בינואר 2018, <https://www.maariv.co.il/news/military/Article-618090>
- לבן, 2004 חגי לבן, המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה (ירושלים: משרד ראש הממשלה - המועצה הלאומית לכלכלה, 2004).
- לוטן וורגן, 2007 אורלי לוטן ויובל וורגן, שירות בנות דתיות בצה"ל: תמונת מצב ומדיניות מערכת החינוך (ירושלים: הכנסת - מרכז המחקר והמידע, 2007).
- לוי, 2007 יגיל לוי, מצבא העם לצבא הפריפריות (ירושלים: כרמל, 2007).
- לוי, 2013 דורית לוי, "תיאור חוויית השירות האזרחי-הלאומי של צעירים בסיכון מזווית הראייה של המשרתים לקראת סיום השירות", ביטחון סוציאלי, 91 (2013), עמ' 125-155.
- לוי, 2015 יגיל לוי, "מה יכולה ישראל ללמוד מן השירות האזרחי בגרמניה?", בתוך יגיל לוי (עורך), שירות חובה או חובה לשרת? תרחישים של שירות אזרחי חובה בישראל (רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2015), עמ' 16-37.
- לוק, 1948 ג'ון לוק, המסכת השנייה על הממשל המדיני, תרגום: יוסף אור (ירושלים: מאגנס, 1948).
- ליס, 2015 יהונתן ליס, "הנשיא ריבלין: התהליכים הדמוגרפיים יצרו שיח ישראלי חדש, החברה

- הישראלית זקוקה לקריאת השכמה", **הארץ**, 7 ביוני 2015, <https://www.haaretz.co.il/news/politi/2015-06-07/ty-article/0000017f-f035-d487-abff-f3ff19b20000>
- מדינה, 2016 ברק מדינה, "הזכות החוקתית לשוויון בפסיקת בית המשפט העליון: כבוד האדם, האינטרס הציבורי, וצדק חברתי", **משפט וממשל**, יז (2016), עמ' 63-146.
- מזעמי, 2007 נעמי מזעמי, גיוס תלמידי ישיבות לצה"ל וחוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם ("חוק טל") (ירושלים: הכנסת - מרכז המחקר והמידע, 2007).
- מייזלס, 2001 אורנה מייזלס, "בחורים ישראליים במעבר מהתבגרות לבגרות: תפקיד השירות הצבאי", **עיונים בחינוך**, 5, 1 (2001), עמ' 159-190.
- מיל, 2006 ג'ון סטיוארט מיל, **על החירות**, תרגום: עפר קובר (ירושלים: שלם, 2006).
- מלאך, 2019 גלעד מלאך, "המפלגות החרדיות בישראל: מה צופן העתיד?", **המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 15 ביולי 2019, <https://www.idi.org.il/articles/25743>
- מלאך וכהנר, 2018 גלעד מלאך ולי כהנר, **שנתון החברה החרדית בישראל 2018** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2018).
- מלאך וכהנר, 2020 גלעד מלאך ולי כהנר, **שנתון החברה החרדית בישראל 2020** (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020).

- מלאך, כהנר וחושן, גלעד מלאך, לי כהנר ומאיה חושן, שנתון החברה החרדית בישראל 2016 (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2016).
- מלחי, 2017 אסף מלחי, צבא התעסוקה לחרדים: תקציר המחקר (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017).
- מלחי, 2018 אסף מלחי, "אתגרי 'צבא העם': גיוס החרדים לצה"ל בראי הזמן", פרלמנט, 81 (2018), <https://www.idi.org.il/parliaments/22242/22248>
- מלחי, 2019 אסף מלחי, שירות אזרחי לחרדים: ברכה לבטלה? (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019).
- מלחי, 2021 אסף מלחי, בקיעים בקונצנזוס: אתגרי "צבא העם" ומודל הגיוס לצה"ל במציאות חברתית משתנה (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021).
- מזן, 2010 רפי מזן, "צבא קטן ותכמן", העין השביעית, 12 באוגוסט 2010, <https://www.the7eye.org.il/34094>
- מקינטאיר, 2006 אלסדייר מקינטאיר, מעבר למידה הטובה, תרגום: יונתן לוי (ירושלים: שלם, 2006).
- נחמיאס, 2007 רועי נחמיאס, "קמפיין ערבי: שירות לאומי - הדרך שלך לצבא", ynet, 14 בספטמבר 2007, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3449186,00.html>
- סבירסקי וקפלה, 2005 ברברה סבירסקי ויוסף קפלה, מצב התעסוקה בקרב ישראלים אתיופים (תל אביב: מרכז אדווה, 2005), <http://adva.org/wp-content/uploads/2014/09/EthiopianIsraelis.pdf>

- סמוחה, 2013
 סמי סמוחה, לא שוברים את הכלים: מדר יחסי
 ערבים-יהודים בישראל 2012 (ירושלים: המכון
 הישראלי לדמוקרטיה, 2013).
- סמוחה ולכטמן, 2012
 סמי סמוחה וזהר לכטמן, שירות אזרחי של ערבים
 בישראל: פרויקט מחקר - 2007-2011 (חיפה:
 אוניברסיטת חיפה, 2012).
- סמוחה ולכטמן, 2015
 סמי סמוחה וזהר לכטמן, "חציית קו אדום:
 הטלת חובת שירות אזרחי על צעירים ערבים
 בישראל", בתוך יגיל לוי (עורך), שירות חובה או
 חובה לשרת? תרחישים של שירות אזרחי חובה
 בישראל (רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה,
 2015), עמ' 121-152.
- סקופ, 2016
 ירון סקופ, "המכללה החרדית של עדינה בר
 שלום תיסגר בשל מיעוט סטודנטים וגירעון",
 הארץ, 2 בנובמבר 2016, <https://www.haaretz.co.il/news/education/2016-11-02/ty-article/0000017f-dbc7-d3ff-a7ff-fbe726da0000>
- עוזיאל, 2007
 שרון עוזיאל, תעסוקת חרדים בישראל: תמונת
 מצב והצעה לשיפור (ירושלים: מכון מילקן,
 2007).
- עוקבי, 2017
 יאסר עוקבי, "לראשונה: ח"כים ערבים תומכים
 בתכנית התנדבות אזרחית לצעירים במגזר",
 מעריב, 3 במרץ 2017, <https://www.maariv.co.il/news/politics/Article-576702>
- עזרא, 2017
 גיא עזרא, "המהלך שיכלום את העלייה בגיוס
 הבנות הדתיות לצבא", סרוגים, 6 ביולי 2017,
<http://bit.ly/3E5KpYL>

- ענברי, 2007
 איתמר ענברי, "השייח' סלאח: שירות אזרחי יביא לחיסולנו", nrg, 27 באוקטובר 2007, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART1/651/487.html>
- פוקס, 2013
 אלינור פוקס, "קמפיין נגד החרדים בצה"ל: מזהמים את הסביבה", mako, 19 במאי 2013, <https://www.mako.co.il/pzm-magazine/Article-e101a7c74fbbe31006.htm>
- פינקלשטיין, 2013
 אריאל פינקלשטיין, החינוך הממלכתי-דתי: תמונת מצב, מגמות והישגים (בארות יצחק: תנועת נאמני תורה ועבודה, 2013).
- פינקלשטיין, 2018
 אריאל פינקלשטיין, מאפייני בנות הציונות הדתית המשרתות בצה"ל ובשירות לאומי: תמונת מצב ומגמות (בארות יצחק: תנועת נאמני תורה ועבודה, 2018).
- פלד ושפיר, 2005
 יואב פלד וגרשון שפיר, מיהו ישראלי? הדינמיקה של אזרחות מורכבת (תל אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2005).
- פרידמן, 1991
 מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991).
- פרידמן, 1993
 מנחם פרידמן, "גיוס בחורי ישיבות", בתוך יחזקאל כהן (עורך), גיוס כהלכה: על שחרור בחורי ישיבה מגיוס לצה"ל (תל אביב: הקיבוץ הדתי - נאמני תורה ועבודה, 1993), עמ' 262-277.
- פרידמן, 1995
 מנחם פרידמן, "האישה החרדית", בתוך יעל עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות: קובץ מחקרים בין-תחומי (ירושלים:

- מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, (1995),
עמ' 273-290.
- פרידמן, 2001, מנחם פרידמן, "חרדים ויחסים בין-דוריים בתוכם",
בתוך יוסי מאלי (עורך), מלחמות, מהפכות וזהות
דורית (תל אביב: עם עובד, 2001), עמ' 166-181.
- פרידמן, 2005, מנחם פרידמן, "ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת
ומדינה בישראל", בתוך אורי דרומי (עורך), שבת
אחים: יחסי חילונים-דתיים - עמדות, הצעות,
אמנות (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה,
2005), עמ' 57-89.
- פרנס־כהן, 2018, אפרת פרנס־כהן, "תורמות לביטחון ישראל לא
פחות מאשר חיילות בצבא", mako, 6 בפברואר
2018, [https://www.mako.co.il/good-news-
news/Article-dda6cfd3c2a6161006.htm](https://www.mako.co.il/good-news-news/Article-dda6cfd3c2a6161006.htm)
- פרץ, 2013, סמי פרץ, "חייל חרדי עולה לצבא 9,500
שקל בחודש - חייל רגיל רק 4,000 שקל",
TheMarker, 14 בפברואר 2013, [https://
www.themarker.com/news/2013-02-14/
ty-article/0000017f-e50d-d9aa-afffd5d361d0000](https://www.themarker.com/news/2013-02-14/ty-article/0000017f-e50d-d9aa-afffd5d361d0000)
- פרקש, 2013, טלי פרקש, "בחור ישיבה: לא הגעתי
לצו ראשון. מחכה למעצר", ynet, 3
במרץ 2013, [https://www.ynet.co.il/
articles/0,7340,L-4351754,00.html](https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4351754,00.html)
- צוקרמן, 2015, רועי צוקרמן, "משבוע הבא: אלפי מתנדבי
שירות לאומי יסעו בחינם", ynet, 21
בדצמבר 2015, [https://www.ynet.co.il/
articles/0,7340,L-4742148,00.html](https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4742148,00.html)

- צמרת, 1991 צבי צמרת, "ועדת פרומקין: ועדת חקירה ממשלתית בנושא חינוך ילדי העולים בשנות המדינה הראשונות", עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 405-439.
- צמרת, 1999 צבי צמרת, "בן-גוריון בשנות המדינה הראשונות: יחסו לציונות הדתית לעומת יחסו לחרדים", בתוך נחם אילן (עורך), עין טובה: דו-שיח ופולמוס בתרבות ישראל - ספר יובל למלאת עי"ן שנים לטובה אילן (תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999), עמ' 349-370.
- קוריאל, 2017 אילנה קוריאל, "המשטרה: המחבל התעלם מירי אזהרה, האיץ ודרס", ynet, 18 בינואר 2017, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4909428,00.html>
- קוריאל, 2017 אילנה קוריאל, "רהט אוסרת על בנות שירות לאומי להיכנס לגנים", ynet, 22 באוקטובר 2017, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5032207,00.html>
- קוריאל, 2020 אילנה קוריאל, "מ'מחבל' ל'תושב': כך טוהר שמו של המורה שנורה למוות באום אל-חיראן", ynet, 9 בספטמבר 2020, <https://www.ynet.co.il/news/article/HJFm5EBVD>
- קוריץ, 2013 יואל קוריץ, "כתובת הסתה בבני ברק: 'זהירות! כאן מחלה מדבקת הנקראת חרד'ק", בחדרי חדרים, 27 ביוני 2013, <https://www.bhol.co.il/news/137496>
- קושמרו, 2010 דני קושמרו, "שירות אזרחי לערבים: התנדבות למען הקהילה או כניעה לישראליות?", N12,

- [https://www.mako.co.il/news-](https://www.mako.co.il/news-israel/local/Article-88875cec3957921004.htm&Partner=flash_embedplayer) 26 ביוני 2010, [israel/local/Article-88875cec3957921004.htm&Partner=flash_embedplayer](https://www.mako.co.il/news-israel/local/Article-88875cec3957921004.htm&Partner=flash_embedplayer)
- קיקרו, 2003 מרכוס טוליוס קיקרו, על החובות (De Officiis), תרגום: אביבה קציר (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 2003).
- קפלן, 2006 קימי קפלן, "אורתודוקסיה וחרדיות באמריקה ובישראל: היבטים היסטוריים-השוואתיים", בתוך בנימין לאו (עורך), עם לבדד - מולדת ופזורה: אסופת מאמרים מוגשת לנפתלי לאו-לביא בהגיעו לגבורות (תל אביב: משכל, 2006), עמ' 301-315.
- קראוס, 2016 יאיר קראוס, "המתגייסים הערבים לשירות האזרחי יוצאים לאור", 30 nrg, במאי 2016, <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/782/731.html>
- קרני, 2022 יובל קרני, "מנסור עבאס: מרוצה שנכנסנו לממשלה. בנט גילה אומץ לב של מנהיג", ynet, 21 במרץ 2022, <https://www.ynet.co.il/news/article/s1snkzumq>
- קרני ואזולאי, 2019 יובל קרני ומורן אזולאי, "הממשלה ה'לאומית'-חילונית' של גנץ: כחול לבן, ליברמן והליכוד", ynet, 4 בספטמבר 2019, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5581159,00.html>
- רביבו, 2002 יואל רביבו, "בחזרה מן האוטופיה", תכלת, 12 (2002), עמ' 101-132.
- רגב, 2016 איתן רגב, "אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים", בתוך אבי וייס (עורך), דוח מצב

- המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות, 2016 (ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2016), עמ' 186-226.
- רגב, 2018, אורי רגב, "נשף מסיכות וספינים: אסור להיענות לדרישות החרדים", גלובס, 12 במרץ 2018, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001227304>
- רודניצקי, 2015, אריק רודניצקי, המיעוט הערבי בישראל והשיח על "מדינה יהודית" (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015).
- רוה, 2001, מיכל רוה, "הסוד הכמוס נחשף: מספר חברי ההסתדרות - 560 אלף איש", גלובס, 29 במאי 2001, <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=493798>
- רוסו, 2006, ז'אן-ז'אק רוסו, האמנה החברתית, תרגום: עידו בסוק (תל אביב: רסלינג, 2006).
- רופא-אופיר, 2007א, שרון רופא-אופיר, "האזינו: ראפרים ערבים נגד שירות לאומי", *ynet*, 7 בנובמבר 2007, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3468710,00.html>
- רופא-אופיר, 2007ב, שרון רופא-אופיר, "זחאלקה: ערבי שיעשה שירות לאומי יהיה מצורע", *ynet*, 27 באוקטובר 2007, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3464542,00.html>
- רפפורט, פנסו וגארב, 1995, תמר רפפורט, ענת פנסו ויוני גארב, "זה דבר חשוב בארץ ישראל לתת לציבור: נערות ציוניות-דתיות תורמות ללאום", *תיאוריה וביקורת*, 7 (1995), עמ' 223-234.

- שוחט ושטרנבך, 2018 יהודה שוחט ואריאלה שטרנבך, "קומבינת השירות האזרחי: התחקיר המלא", *ynet*, 11 במרץ 2018, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5154305,00.html>
- שומפלבי, 2015 אטילה שומפלבי, "אין שוויון בנטל: אושר שינוי חוק הגיוס", 24 *ynet*, בנובמבר 2015, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4729757,00.html>
- שטרית, 2004 סמי שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948-2003 (תל אביב: עם עובד, 2004).
- שיו, 2013 ריקי שיו, "תכנית הייצוב 1985: 'כלכלה נכונה' או אידאולוגיה", עיונים בתקומת ישראל, 23 (2013), עמ' 315-349.
- שעלאן, 2012 חסן שעלאן, "ערבים בשירות לאומי: רק לא לכפות בחקיקה", 21 *ynet*, במאי 2012, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4226634,00.html>
- שעלאן, 2021 חסן שעלאן, "מנסור עבאס בקריאה לפיוס: 'זה הזמן לשינוי'", 1 *ynet*, באפריל 2021, www.ynet.co.il/news/article/SyvP4L7H00

Arthur, n.d.

James Arthur, "Community Involvement and Communitarian Theory", <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.522.2930>

- Avineri and de-Shalit, 1992 Shlomo Avineri and Avner de-Shalit (eds.), *Communitarianism and Individualism* (London: Oxford University Press, 1992).
- Barber, 1994 Benjamin R. Barber, "A Proposal for Mandatory Citizen Education and Community Service", *Michigan Journal of Community Service Learning*, 1, 1 (1994), pp. 86–93.
- Bass, 2013 Melissa Bass, *The Politics and Civics of National Service: Lessons from the Civilian Conservation Corps, VISTA, and AmeriCorps* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2013).
- Ben-Ari, 2001 Eyal Ben-Ari, "Tests of Soldierhood, Trials of Manhood: Military Service and Male Ideals in Israel", in Daniel Maman, Eyal Ben-Ari, and Zeev Rosenhek (eds.), *Military, State, and Society in Israel* (New Brunswick, NJ: Transaction, 2001), pp. 239–267.
- Ben-Eliezer, 1993 Uri Ben-Eliezer, "The Meaning of Political Participation in a Nonliberal Democracy", *Comparative Politics*, 25, 4 (1993), pp. 397–412.
- Berman, 1999 Eli Berman, "Subsidized Sacrifice: State Support of Religion in Israel", *Contemporary Jewry*, 20 (1999), pp. 167–200.
- Bick, 2010 Etta Bick, "The Tal Law: A Missed Opportunity for 'Bridging Social Capital' in Israel", *Journal of Church and State*, 52, 2 (2010), pp. 298–322.

- Bick, 2013 Etta Bick, "Equality, Orthodoxy and Politics: The Conflict over National Service in Israel", *Israel Affairs*, 19, 3 (2013), pp. 505–525.
- Bick, 2016a Etta Bick, "Institutional Layering, Displacement, and Policy Change: The Evolution of Civic Service in Israel", *Public Policy and Administration*, 31, 4 (2016), pp. 342–360.
- Bick, 2016b Etta Bick, "Lip-Service to Service: The Knesset Debates over Civic National Service in Israel, 1953–2005", *Israel Affairs*, 22, 1 (2016), pp. 126–149.
- Caplan, 2006 Kimi Caplan, "Haredim and Western Culture: A View from Both Sides of the Ocean", in Meir Litvak (Ed.), *Middle Eastern Societies and the West: Accommodation or Clash of Civilizations?* (Tel Aviv: Tel Aviv University – Moshe Dayan Center, 2006), 269–288.
- Cahaner, 2019 Lee Cahaner, "The Ultra-Orthodox Community on the Conservatism-Modernism Spectrum", *The Israel Democracy Institute*, May 31, 2019, <https://en.idi.org.il/articles/26911>
- Cohen, 1999 Yoel Cohen, "On the Beat: Covering Israel's Religion War", *Religion in the News*, 2, 3 (1999), <https://www3.trincoll.edu/csrpl/RINVol2No3/Israel's%20Religion%20Wars.htm>

- Cohen, 2010 Hillel Cohen, *Good Arabs: The Israeli Security Agencies and the Israeli Arabs, 1948–1967* (Berkeley, CA: University of California Press, 2010).
- Dagger, 2002 Richard Dagger, “Republican Citizenship”, in Engin F. Isin and Bryan S. Turner (eds.), *Handbook of Citizenship Studies* (Thousand Oaks, CA: Sage, 2002), pp. 145–158.
- Don-Yehiya, 2007 Eliezer Don-Yehiya, “*Mamlakhtiyut*, Education and Religion in the Struggle Over the Mass Immigration”, *Journal of Israeli History*, 26, 2 (2007), pp. 229–250.
- Eqeiq, 2010 Amal Eqeiq, “Louder than the Blue I.D: Palestinian Hip-Hop in Israel”, in Rhoda Ann Kanaaneh and Isis Nusair (eds.), *Displaced at Home: Ethnicity and Gender Among Palestinians in Israel* (Albany, NY: State University of New York Press, 2010), pp. 53–74.
- Etzioni, 1994 Amitai Etzioni, *The Spirit of Community: The Reinvention of American Society* (New York: Simon and Shuster, 1994).
- Etzioni, 1996 Amitai Etzioni, “The Responsive Community: A Communitarian Perspective”, *American Sociological Review*, 61, 1 (1996), pp. 1–11.
- Firro, 1999 Kais M. Firro, *The Druzes in the Jewish State: A Brief History* (Leiden: Brill, 1999).

- Forman and Kedar, 2004 Geremy Forman and Alexandre Kedar, "From Arab Land to 'Israel Lands': The Legal Dispossession of the Palestinians Displaced by Israel in the Wake of 1948", *Environment and Planning D: Society and Space*, 22, 6 (2004), pp. 809–830.
- Frazer, 1999 Elizabeth Frazer, *The Problems of Communitarian Politics: Unity and Conflict* (London: Oxford University Press, 1999).
- Friedman, 1998 Menachem Friedman, "The 'Family-Community' Model in Haredi Society", In Peter Y. Medding (Ed.), *Coping with Life and Death: Jewish Families in the Twentieth Century*, Studies in Contemporary Jewry 14 (New York: Oxford University Press, 1998), pp. 166–177.
- Frisch, 1993 Hillel Frisch, "The Druze Minority in the Israeli Military: Traditionalizing an Ethnic Policing Role", *Armed Forces and Society*, 20, 1 (1993), pp. 51–67.
- Gal et al., 2003 Reuven Gal, Karin Amit, Nicole Fleischer, and Nancy Strichman, *Volunteers of National Youth Service in Israel: A Study on Motivation for Service, Social Attitudes and Volunteers' Satisfaction*, CSD Working Paper No. 03-23 (St. Louis, MO: Center for Social Development, Global Service Institute, 2003).

- Gaus, 1996 Gerald F. Gaus, *Justificatory Liberalism: An Essay on Epistemology and Political Theory* (London: Oxford University Press, 1996).
- Glendon, 1991 Mary Ann Glendon, *Rights Talk: The Impoverishment of Political Discourse* (New York: Free Press, 1991).
- Gorham, 1992 Eric B. Gorham, *National Service, Citizenship, and Political Education* (Albany, NY: State University of New York Press, 1992).
- Harkov, 2011 Lahav Harkov, "National Service is Colonialist Plot to Weaken Arabs", *The Jerusalem Post*, June 7, 2011, <https://www.jpost.com/diplomacy-and-politics/national-service-is-colonialist-plot-to-weaken-arabs>
- Hitman, 2016 Gadi Hitman, *Israel and Its Arab Minority, 1948–2008* (Lanham: Lexington Books, 2016).
- Hofnung, 1995 Menachem Hofnung, "Ethnicity, Religion and Politics in Applying Israel's Conscription Law", *Law and Policy*, 17, 3 (1995), pp. 311–340.
- Holzman-Gazit, 2016 Yifat Holzman-Gazit, *Land Expropriation in Israel: Law, Culture and Society* (London: Routledge, 2016).
- Horn, 2013 Christoph Horn, "Law, Governance, and Political Obligation", in Marguerite Deslauriers and Pierre Destrée (eds.), *The Cambridge Companion to Aristotle's Politics* (London: Cambridge University Press, 2013), pp. 223–246.

- Janowitz, 1980 Morris Janowitz, "Observations on the Sociology of Citizenship: Obligations and Rights", *Social Forces*, 59, 1 (1980), pp. 1–24.
- Kafkafi, 1998 Eyal Kafkafi, "Segregation or Integration of the Israeli Arabs: Two Concepts in Mapai", *International Journal of Middle East Studies*, 30, 3 (1998), pp. 347–367.
- Kanaaneh and Nusair, 2010 Rhoda A. Kanaaneh and Isis Nusair (eds.), *Displaced at Home: Ethnicity and Gender Among Palestinians in Israel* (Albany, NY: State University of New York Press, 2010).
- Kant, 1991 Immanuel Kant, *Kant Political Writings*, ed. by Hans Reiss (London: Cambridge University Press, 1991).
- Khalife, 2012 Sawsan Khalife, "Knesset Moves to Force National Service on Palestinians in Israel", *The Electronic Intifada*, April 7, 2012, <https://electronicintifada.net/content/knesset-moves-force-national-service-palestinians-israel/11458>
- Knight Abowitz and Harnish, 2006 Kathleen Knight Abowitz and Jason Harnish, "Contemporary Discourses of Citizenship", *Review of Educational Research*, 76, 4 (2006), pp. 653–690.
- Krebs, 2006 Ronald R. Krebs, *Fighting for Rights: Military Service and the Politics of Citizenship* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2006).

- Kymlicka, 1989 Will Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture* (Oxford: Oxford University Press, 1989).
- Landau, 1969 Jacob M. Landau, *The Arabs in Israel: A Political Study* (London: Oxford University Press, 1969).
- Landau, 1993 Jacob Landau, *The Arab Minority in Israel, 1967–1991: Political Aspects* (New York: Oxford University Press, 1993).
- Levy, 2009 Yagil Levy, “Is There a Motivation Crisis in Military Recruitment in Israel?”, *Israel Affairs*, 15, 2 (2009), pp. 135–158.
- Levy and Sasson-Levy, 2008 Gal Levy and Orna Sasson-Levy, “Militarized Socialization, Military Service, and Class Reproduction: The Experiences of Israeli Soldiers”, *Sociological Perspective*, 51, 2 (2008), pp. 349–374.
- Lustick, 1980 Ian Lustick, *Arabs in the Jewish State: Israel’s Control of a National Minority* (Austin, TX: University of Texas Press, 1980).
- Machiavelli, 1984 Niccolo Machiavelli, *The Discourses* (London: Penguin, 1984).
- MacIntyre, 1981 Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1981).
- Madison, 1977 James Madison, *The Papers of James Madison*, ed. by William T. Hutchinson et al. (Charlottesville, VA: University Press of Virginia, 1977).

- Maloy, 2005 Jason S. Maloy, "The Very Order of Things: Rousseau's Tutorial Republicanism", *Polity*, 37, 2 (2005), pp. 235–261.
- Marion Young, 1990 Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990).
- Marshall, 1950 Thomas H. Marshall, *Citizenship and Social Class and Other Essays* (London: Cambridge University Press, 1950).
- Mitchell, 2001 Thomas N. Mitchell, "Roman Republicanism: The Underrated Legacy", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 145, 2 (2001), pp. 127–137.
- Morrison, 2013 Donald Morrison, "The Common Good", in Marguerite Deslauriers and Pierre Destrée (eds.), *The Cambridge Companion to Aristotle's Politics* (London: Cambridge University Press, 2013), pp. 176–198.
- Peled and
Herman-Peled, 2018 Yoav Peled and Horit Herman-Peled, *The Religionization of Israeli Society* (London: Routledge, 2018).
- Pettit, 1997 Philip Pettit, *Republicanism: A Theory of Freedom and Government* (London: Oxford University Press, 1997).
- Putnam, 2000 Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon & Schuster, 2000).

- Rawls, 1971 John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge: Harvard University Press, 1971).
- Rekheh, 1991 Elie Rekheh, "Initial Israeli Policy Guidelines Towards the Arab Minority, 1948–1949", in Laurence J. Silberstein (ed.), *New Perspectives on Israeli History: The Early Years of the State* (New York: New York University Press, 1991), pp. 103–123.
- Rivlin, 2010 Paul Rivlin, *The Israeli Economy from the Foundation of the State Through the 21st Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- Rosler, 2013 Andrés Rosler, "Civic Virtue: Citizenship, Ostracism, and War", in Marguerite Deslauriers and Pierre Destrée (eds.), *The Cambridge Companion to Aristotle's Politics* (London: Cambridge University Press, 2013), pp. 144–175.
- Rosman-Stollman, 2015 Elisheva Rosman-Stollman, *For God and Country? Religious Student-Soldiers in the Israel Defense Forces* (Austin, TX: University of Texas Press, 2015).
- Roumani, 1979 Maurice M. Roumani, *From Immigrant to Citizen: The Contribution of the Army to National Integration in Israel – The Case of Oriental Jews* (The Hague: Foundation for the Study of Plural Societies, 1979).

- Rousseau, 1997 Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract and Other Later Political Writings*, trans. by Victor Gourevitch (London: Cambridge University Press, 1997).
- Sandel, 1984 Michael Sandel, "The Procedural Republic and the Unencumbered Self", *Political Theory*, 12, 1 (1984), pp. 81–96.
- Sandel, 1998 Michael Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).
- Sasson-Levy, 2002 Orna Sasson-Levy, "Constructing Identities at the Margins: Masculinity and Citizenship in the Israeli Army", *The Sociological Quarterly*, 43 (2002), pp. 357–383.
- Schlesinger, 1992 Arthur M. Schlesinger Jr., *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society* (New York: Norton, 1992).
- Sheehan, 2002 Colleen A. Sheehan, "Madison and the French Enlightenment: The Authority of Public Opinion", *The William and Mary Quarterly*, 59, 4 (2002), pp. 925–956.
- Sherer, 1998 Moshe Sherer, "Rehabilitation of Youth in Distress Through Army Service: Full, Partial, or Non-Service in the Israel Defense Forces – Problems and Consequences", *Child and Youth Care Forum*, 27, 1 (1998), pp. 39–58.
- Smootha, 2010 Sammy Smootha, *The Lost Decade of Arab-Jewish Relations in Israel: Survey of the*

- Index 2003–2009 – Findings and Conclusions* (Haifa: University of Haifa, 2010).
- Tam, 1998 Henry Tam, *Communitarianism: A New Agenda for Politics and Citizenship* (Basingstoke, England: Macmillan, 1998).
- Taylor, 1992 Charles Taylor, “Atomism”, in Shlomo Avineri and Avner de-Shalit (eds.), *Communitarianism and Individualism* (London: Oxford University Press, 1992), pp. 29–50.
- Telhami, 2010 Shibley Telhami, *2010 Israeli Arab/Palestinian Public Opinion Survey* (Washington, DC: Saban Center for Middle East Policy, 2010), https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/israeli_arab_powerpoint.pdf
- Walzer, 1983 Michael Walzer, *Spheres of Justice: A Defence of Pluralism and Equality* (Oxford: Robertson, 1983).
- Weithman, 2004 Paul Weithman, “Political Republicanism and Perfectionist Republicanism”, *The Review of Politics*, 66, 2 (2004), pp. 285–312.
- Wofford, 2002 Harris Wofford, “The Politics of Service: How a Nation Got Behind AmeriCorps”, *Brookings Review*, 20, 4 (2002), pp. 14–17.
- Wu, 2011 Huiting Wu, *Social Impact of Volunteerism* (Atlanta, GA: Points of Light Institute, 2011).
- Yanay-Ventura et al.,
2021 Galit Yanay-Ventura, Liana Issaq, and Moshe Sharabi, “Civic Service and Social Class: The Case of Young Arab Women in

Israel”, *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 32 (2021), pp. 1228–1241.

Zameret, 1999

Zvi Zameret, “Judaism in Israel: Ben-Gurion’s Private Beliefs and Public Policy”, *Israel Studies*, 4, 2 (1999), pp. 64–89.